

57779

VILÁGTÖRTÉNET

'81/2

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Makkai László felelős szerkesztő: Ormos Mária,
szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

POLGÁRI FORRADALMAK

A KORA – ÚJKORI EURÓPA POLGÁRI FORRADALMAINAK ELŐKÉSZÍTÉSE

Robert Forster — Jack P. Greene: Elméleti bevezető (Bevezető a két szerző által szerkesztett <i>Preconditions of revolution in early modern Europe</i> című könyvhöz)	3
Lawrence Stone: Az angol forradalom	19
Roland Mousnier: A Fronde	45

A POLGÁRI FORRADALMAK

Manfred Kossok: Az újkor összehasonlító forradalomtörténete	64
E. J. Hobsbawm: A forradalom	88

<i>FOLYÓIRATREPERTORIUM</i> (1979 második negyedév)	121
---	-----

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(Budapest, V. József nádor tér 1. – 1900) közvetlenül vagy
postautalványon, valamint átutalással a KHI 215–96162 pénzforgalmi
jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 92.– Ft, példányonkénti eladási ár: 23.– Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György

8112210 MTA KESZ Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A KORA – ÚJKORI EURÓPA FORRADALMAINAK ELŐKÉSZÍTÉSE

A kora–újkori Európa forradalmainak problematikáját tárgyalják a Robert Forster és Jack P. Greene által szerkesztett Preconditions of revolution in early modern Europe (London, 1970) című könyv tanulmányai. A kötet a németalföldi és az angol forradalomról, a spanyol monarchiabeli lázadásokról, a Fronde-ról, és a Pugacsov felkelésről közöl tanulmányokat, J. W. Smit, L. Stone, J. H. Elliott, R. Mousnier és M. Raeff tollából. Az alábbiakban közöljük a könyv bevezetőjét – amely átfogó képet ad a könyvben tárgyalt kérdésekről –, és az angol forradalomról valamint a Fronde-ról írt két legfontosabb tanulmányt. A szöveget válogatta és szerkesztette: Zimányi Vera.

ROBERT FORSTER – JACK P. GREENE:

BEVEZETÉS

E könyv megtervezésénél két cél vezetett bennünket. Ezek közül az első és fontosabb: a kötetben kiadott öt színvonalas önálló tanulmány segítségével ki akartuk mutatni azon feltételek egész táráát, amelyek Európában a XVIII. század végén bekövetkező nagy forradalmakat megelőző két évszázad során társadalmi és politikai megrázkódtatásokat okoztak. Második célunk annak megállapítása volt, hogy elégséges hasonlóság található-e ezen nyilvánvalóan különálló és egyedi események eredete között ahhoz, hogy valamilyen általános hipotézist állíthassunk fel a kora–újkori Európa politikai és társadalmi forrongásairól.

Ezen célkitűzések figyelembevételével, a forradalomnak tudatosan igen széleskörűen értelmezett munkafogalmát fogadtuk el. Kulcsönnvéve és kiegészítve Eugen Kamenka meghatározását, forradalomnak tekintünk *minden a politikai hatalom birtoklásában beálló éles, hirtelen változást, vagy ilyenre való törekvést, amely az erőszaknak használatával, vagy legalábbis fenyegetésével jár együtt, s amely siker esetén kifejeződik a kormányzás folyamatának, a szuverénítás vagy legitimitás elfogadott alapjai és a politikai*

*és/vagy társadalmi rend koncepciójának manifest és esetleg radikális átalakításában.*¹

Egy ilyen átfogó meghatározás széles teret biztosított a témaválasztásban, és lehetővé tette, hogy forradalomként ne csak az angol forradalmat, a korszak egyetlen nyilvánvalóan nagy országos forradalmát, hanem olyan látszólag különböző eseményeket is szerepeltessünk, mint amilyenek a németalföldi, katalóniai, portugáliai szeparatista mozgalmak; az uralkodó elit egy részének és követőiknek olyan halvaszületett kísérletét a fennálló rendszer megdöntésére, mint amilyen a *Fronde* volt; és olyan nagyarányú regionális felkelést, mint amilyen a Pugacsov lázadás volt. A meghatározás ugyanakkor lehetővé tette számunkra két további esemény-típus kihagyását: 1. az olyan nyílt és titkos palotaforradalmakét, vagy államcsínyekét (*coup d'état*), amelyek ugyan változást hoztak a rendszerben, de csak kissé módosították a kormányzás vagy a társadalom struktúráját; és 2. az olyan helyi *jacquerie*-ket, amelyek csak a közvetlen sérelmek orvoslására és nem a fennálló társadalmi és politikai rendszer természetének a megváltoztatására törekedtek. Az *előfeltétel* terminus használatánál Harry Eckstein, Lawrence Stone és mások példáját követve azokra „a hosszútávú alapvető okokra” koncentráltunk, „amelyek egy potenciálisan robbanó helyzetet okoznak”, szemben a *kiváltó ok* terminussal, amely „közvetlen faktor ... mely előidézi a kitörést, s amely egyedi, személyes és véletlen jellegű lehet”, s ezért kevésbé alkalmas az összehasonlító alapon elvégzett vizsgálatoknál való alkalmazásra.²

Feltételezhetően azért, mert a szerzőket nem szólítottuk fel tárgyük összehasonlító elemzésére, s maga a tárgy sem követel ilyen analízist, J.H. Elliott tanulmánya kivételével az esszék olvasása során a lehangsúlyosabban az a változatosság tűnik elő, amely a vizsgált korszak politikai feszültségeinek előfeltételeiben tapasztalható, s a nyolc vizsgált esemény látszólag teljesen elkülönül egymástól, teljesen másnemű. Nem meglepő azonban, hogy egy alaposabb tanulmányozás elegendő hasonlóságot tár fel mind ahhoz, hogy ezeknek a zavaroknak az osztályozására előzetes rendszert konstruálhassunk – öt általános kategóriába sorolva őket –, mind pedig arra, hogy a kora-újkori Európa forradalmi és lázadásai alapvető okainak és jellegének természetére és kiterjedésére vonatkozóan néhány általános megállapítást szűrhessünk le.

A nyilvánvaló eltérések ellenére a németalföldi forradalom, amelyet J.W. Smit ír le, és az angol forradalom, melyet Lawrence Stone elemez, egy kategóriába kell, hogy kerüljenek, melyet *nagy országos forradalomnak* nevezhetünk. Szignifikáns talán, hogy e két szerző, szemben a másik három-

mal, a forradalom szóval jellemzi az általa leírt eseményeket, s mindketten megkísérlik anyagukat nem pusztán a témáról korábban megjelentetett széles körű irodalommal, hanem a forradalmakról szóló elméleti írások növekvő gyűjteményével is összekapcsolni. Az is jellemző, hogy az előfeltételek vizsgálata mindkettőjüket elvezette az egész világhoz, azon társadalom egészéhez, amelyben a forradalom lezajlott.

Ebből következően ezen esszék a társadalmi és politikai feszültségeknek olyan mélységét és kiterjedését, a társadalmi és politikai diszfunkciónak olyan fokát tárják fel, mely sokkal nagyobb a többi szerző által felfedezetttnél, kivéve talán Roland Mousniernek a *Fronde*-ról szóló írását. Smit és Stone hangsúlyozzák a fennálló politikai és gazdasági rendszer mély strukturális problémáit; azokat a súlyos helyzeti ellentmondásokat, csoportokon belüli és csoportok közötti és regionális feszültségeket, melyeket a gazdaságban lezajló alapvető változások és ennek megfelelően a jövedelemeloszlásban, a gazdasági növekedés rátájában és a társadalmi mobilitásban lezajló módosulások okoztak; az elitek széttöredezését az uralkodó osztály lényeges részének elidegenedésén keresztül – elégedetlen polgárok és előnyben nem részesített nemesek Németalföldön, a „vidék” Angliában; az államegyházzal szembeni ellenségeséget, amely lehetővé tette, hogy a vallásos szélsőségesek tényleges arányszámuknál sokkal jelentősebb szerepet játszzanak; a jól látható tendenciát az elégedetlenek körében a közéleti emberekről és a közintézményekről való moralizálásra, amely a rendszer „korruptságáról” alkotott vélemény elterjedésében és ennek megfelelően a rendszer iránti bizalom csökkenésében jutott kifejezésre. Hangsúlyozzák továbbá, hogy egyre nőtt a harag a rendszernek a katonai kiadásokra fordított óriási fiskális követelései ellen; rámutatnak egy erős és potenciálisan versenyképes autoritás fókusz megjelenésére, amely képes a forradalmi erők számára szervezetet és vezetést biztosítani – a tartományok rendi gyűlései Németalföldön és az alsóház Angliában; regisztrálják a gazdasági feltételek gyors romlása következtében mind az elit, mind az alsóbb társadalmi rétegek körében megghiúsult reményeket; végül bemutatják a rendszer hajthatatlanságát – Stone hozzáteszi „ostobaságát”.

Ez a társadalmi és politikai „repedés” sorozat, kapcsolódva új, rosszszul elképzelt és ügyetlenül végrehajtott politikai lépésekkel, oda vezetett, hogy a különböző elégedetlen elemek – nagyobb társadalmi csoportok alosztályai – válaszul a kormány oldaláról jövő rövidlátó és irritáló intézkedésekre, közös ellenzékbe egyesültek, fokozatosan kohéziót teremtettek az azonosítható, és szerintük veszélyes és morálisan korrupt „ellenséggel”

vagy ellenségcsoporttal szemben. Ezt Németalföldön a császár, az alkirály, zsoldoshadseregük és a katolikus egyház, Angliában pedig az udvar, az epizkopátus, a korona ördögi tanácsadói és végül maga a király alkotta.

Azonban a hasonló összetevőknek ez a sora, amelyek természetesen egészen eltérő kombinációban jelentkeztek a két eseményben, nem homályosíthatja el a németalföldi és az angol forradalom különbségét. Igaz, hogy Smit nem számolva a németalföldi nacionalista tendenciákkal, minimalizálja, legalábbis előfeltételként, azt a fő különbséget, amelyet a történészek hagyományosan hangsúlyoztak J.L. Motley-től egészen Pieter Geyl-ig: a születőben lévő holland nacionalizmust és ennek nyelvi, vallási és kulturális gyökereit. Ő így a németalföldi forradalmat a szokásosnál kevésbé tekinti szeparatista mozgalomnak és erősebben alkotmányosnak, hasonlóképpen az angol forradalomhoz. Voltak azonban valóságos eltérések is: mindenek előtt a városról városra, tartományról tartományra különböző társadalmi megoszlás és összetétel, mely erősen akadályozta az osztályszolidaritásnak országos szinten való megvalósulását; a tartományok közötti óriási gazdasági eltérés és e területegységek politikai partikularizmusa; s ebből következően, legalábbis a lázadás kezdetén, egy közös politikai ideológia hiánya, amely pedig összefoghatta volna a forradalmárok közötti számos alkotó elemet. Ezen különbözőségek mindegyike szerepet játszott abban, hogy a németalföldi forradalom az elszigetelt helyi lázadások sorozatának jellegét mutatta. Csak a katolikus egyház elleni mély antagonizmus és a vallási változás iránti széleskörűen elterjedt kívánság szolgálhatott, kezdetben, összefogó, egyesítő erőként.

Mindezzel ellentétben az angol forradalom egy országosan integrált politikai rendszerben zajlott le. Az angol parlament, a németalföldi tartománygyűléseknél sokkal inkább szolgált közvetítő közegként a szervezett országos ellenállás számára – mely kifejezés aligha tükrözi azt az intenzív legalizmust és tiszteletteljes alkotmányosságot, amelyet a parlament képviselt. Továbbmenve az elégedetlen elemek egy széleskörűen elterjedt koherens gondolkorból indultak ki, abból a forradalmi ideológiából, amely fokozatosan alakult ki a megelőző fél évszázad során a puritanizmus különböző százlainak, a szokásjog hagyományainak, a „vidék” csoport társadalmi és politikai értékeinek és az új tanításhoz kötődő skepticizmusnak fúziójából. Ez az ideológia, amelyet az értelmiségiek között az elidegenülésnek sokkal magasabb foka kísért, mint amilyen Németalföldön jelentkezett, adott irányt, célt és egységet az ellenzéknek a rendszer elleni harcában.

Azonban az országos politikai integráció és az ideológiai fejlődés ezen

eltéréseit nem hangsúlyozhatjuk túlzottan. Smit például kimutatja, hogy a németalföldi forradalom kitörése után a forradalmároknak sikerült egyesíteniük Hollandia és Zeeland gazdaságilag fejlett és társadalmilag heterogén tartományait a „szabadságok”, tolerancia és hazafiság egy olyan programja mögé, mely intézményes megtestesülését az általános tartományi gyűlésben találta meg. Ez a program kevésbé fordult a mezőgazdaságibb tartományokhoz, de 1576-ban egy új típusú tartománygyűlés megalakításához vezetett. Az ezt követő évszázad eseményei által felerősítve ezek a „szabadságok” központi szerepet játszottak az új nemzeti tudat kialakulásában.

Végül, természetesen, következményeik éppen úgy mint előfeltételeik lehetővé teszik, hogy a németalföldi és az angol forradalmat nagy országos forradalomnak nevezzük. Ahogy Smit és Stone kimutatták, mindkettő a régi politikai rendnek egy újjal való helyettesítéséhez vezetett, és ami talán még ennél is fontosabb, a társadalmi és politikai rendszer új felfogásának átörökléséhez. Az a tény, hogy ez a felfogás – Németalföldnek „nagyon hangsúlyozott és erősen kereskedői nemzeti identitással” ellátott kapitalista és polgári köztársaságként való elképzelése – *követe* a tényleges politikai forradalmat, természetesen azt jelenti, hogy a németalföldi forradalom az angolnál kevésbé volt teljes nemzeti forradalom. Az a tény azonban, hogy e felfogás abból a politikai rendszerből eredt, amely a forradalomból alakult ki, talán mutatja, hogy hosszú távú lehetőségeiben nem volt az angolnál kevésbé forradalmi.

A J.H. Elliott és Roland Mousnier által tárgyalt öt lázadást három különböző kategóriába sorolhatjuk. Az 1647–1648-as szicíliai és nápolyi felkelések *városi jacquerie*-k voltak, olyan népi kitörések, melyeket a társadalmi nyomorúság okozott, s amelyek nem a kormány, hanem a helyi vezető társadalmi csoport ellen irányultak. Ezen mozgalmak nem rendelkeztek átfogó reformprogrammal, sem támogatással az elit részéről, s így hiányzott náluk mind az egyesítő általános hitrendszer, mind a vezetés és szervezet, amely szükséges lett volna a helyi elit és a központi madridi kormányzat szövetsége elleni sikeres lázadáshoz.

A katalán és portugál lázadás, valamint a *Fronde* a köztük lévő lényeges különbségek ellenére, együtt tárgyalható, bár a portugál lázadás a másik kettőtől eltérő kategóriába esik. Szemben a németalföldi és az angol forradalmakkal ezeket nem lehet *elsődlegesen* visszavezetni sem hosszútávú társadalmi és gazdasági változásokra, sem a központi hatalom fokozatos hatalomvesztésére. Éppen ellenkezőleg, úgy tűnik, hogy mind a három esetben az elégedetlenség *fő* forrása a korai tizenhetedik századi hadviselő államnak

centralizáló tendenciája, amely minden lehetséges eszközzel megkísérelte a nemzeti erőforrások kiaknázását és az állami jövedelem növelését. Energikus, az „állam ügyének” és az új abszolutizmusnak elkötelezett első miniszterek – Olivares Spanyolországban és Richelieu Franciaországban – kísérelték meg a központi kormányzat hatalmának konszolidálását és növelését Portugália és Katalónia „kasztilizálásával”, és a kialakuló királyi bürokráciának a francia tartományokra való kiterjesztésével. A folyamat során megpróbálták szembeszegülni a régi centrifugális tendenciákkal. Kizárták a helyi nemességet az új királyi hivatalok patronázs lehetőségeiből, és sok esetben nyíltan megsértették a speciális tartományi, helyi vagy csoport szabadságokat, mentességeket és kiváltságokat, amelyek hagyományosan védelmezték viselőiket a központi kormányzat hatalmának befolyásával szemben.

A hatalomnak egy olyan bürokratikus centrumban való koncentrálására irányuló kísérletek, amelyet még nem fogadtak el az országos lojalitás fókuszának aláásták a régi regionális és tartományi elitek autoritását, jövedelmét és státuszát, kétségbevonták a helyi érdekeket a hagyományos államfelfogást és lojalitást és megkérdőjelezték a régi intézmények és szokások jogosultságát, s mindezekon keresztül két fontos következményük volt. Ezek közül az első egy nyilvánvaló státuszbeli bizonytalanság, amely az elit jelentős részének fokozódó elidegenedéséhez vezetett: Portugáliában és Katalóniában a helyi nemesség nagy része tartozott ide; Franciaországban a vérbeli hercegek, *les grands*, a parlament (ezen speciális francia bíróság – ford.) előljárói, a helyi tisztségviselők, a helyi közigazgatási vezetők, a tartományi rendek tagjai és a vidéki katonai nemesség (a *gentilhomme*).

A második következmény az volt, hogy az elégedetlenek között létrejött és megerősödött a rendszerrel való szembenállás általános hite. Portugáliában és Katalóniában ezek a szembenállási gondolatok a *patrie* egyre erősödő fogalmához kötődtek. A nemzeti közösségnek ez az ideálja „a privilégizált osztályok konstitucionalizmusának és annak a kívülállásából következő általános antipátiának” kombinációjára épült, amelyet „a lakosság egésze érzett”.³ Mindez Portugáliában „a nemzeti szuverenitás és függetlenség új tényéből” és a tengerentúli „hősies eredmények ... iránti mély büszkeségből”, Katalóniában a „nagyszerű ... múlt emlékéből” és „azon alkotmányos rendszer fennmaradásából” következett, mely „a jog és a képviselőt erős alapjaira épült”. A saját közösségek történelmi, nemzeti és jogi entitásként való idealizálása egyrészt olyan normatív mértékként szolgált, amihez hasonlítani lehetett a madridi központi kormányzat akcióit, másrészt az ellenállás középpontjába kerülhetett. Franciaországban a szokásjogon alapuló

alkotmány – melyet az iratlan szokások, hagyományos szabadságok és a parlament által regisztrált királyi ediktumok alkottak – hasonló módon funkcionált: védelmet biztosított a csoport és regionális érdekeknek és privilégiumoknak a korona agresszív és „alkotmányellenes” követeléseivel és akcióival szemben, s ugyanakkor az ellenállás összefogójává is vált.

Természetesen, hasonlóképpen a németalföldi és az angol forradalmakhoz, e három lázadás számos lényegi eltérő vonással is rendelkezett. A portugál és a katalán lázadások a spanyol monarchia periferiáján zajlottak, míg a *Fronde* a francia politikai nemzet központjában épp úgy kitört, mint a tartományokban. A személyi, kvázi-feudális hűség (*fidélité*) láncolata, amely áthatotta az egész társadalmi hierarchiát, és szétválaszthatatlanul összekötötte a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó embereket, úgy tűnik, sokkal hatékonyabb volt a *Fronde*-nál, mint akár a portugál, akár a katalán lázadásnál. Mindhárom lázadás egy olyan hosszabb időszak után következett be, amelynek során a központi rendszer egyre növekvőben nyomasztó pénzügyi követeléseket támasztott a lakossággal szemben; de úgy tűnik, hogy a portugál és a katalán adóterhek lényegesen enyhébbek voltak a franciaországinál. Kétségtelen, hogy a portugál és a katalán nemeséget nem annyira a tényleges adóterhekkel való elégedetlenség mozgatta meg, mint a félelem attól, hogy a kasztíliaiban már felállított követeléseket a madridi kormányzat rájuk is kiterjeszti. A portugálokat legalábbis részben motiválta, hogy nagyobb kereskedelmi lehetőségeket reméltek a Kasztíliától való függetlenedés utánra. A három közül csak a portugál volt végül is sikeres, azonban nem egyszerűen sikere, hanem a siker elérésének könnyűsége és a tömegek részvételének hiánya különíti el ezt az eseményt mind a katalán lázadástól, mind a *Fronde*-tól. Ezekből az eltérésekből következően nem állíthatjuk azt, hogy a másik két lázadás, ha sikeres lett volna, ugyanolyan nem-forradalmi következményekkel járt volna, mint a portugál. Ez nem hozott változást sem az alapvető társadalmi és politikai folyamatokban, sem a társadalmi és politikai rend uralkodó koncepciójában, ezért nem nevezhetjük másnak, mint egy egyszerű *elszakadási coup d'état*-nak.

Kétségtelen, hogy az egyik legfontosabb különbség egyrészt a katalán lázadás és a *Fronde*, másrészt a németalföldi és az angol forradalom között az, hogy az előbbieket, hasonlóképpen a portugál lázadáshoz, nem tudták létrehozni a társadalmi és politikai rend új átfogó koncepcióját. Ez azonban nem jelenti okvetlenül azt, hogy e két lázadás ugyanolyan kevés forradalmi potenciállal rendelkezett, mint a portugál. E két eseménynél hiányzott egy olyan erős vallási áramlat, amilyen az angol és németalföldi forradalomnál

jelentős szerepet játszott; s bár jelentős belső szociális feszültségek voltak, különösen Katalóniában, a társadalmi szervezet hagyományos rendszere megtartotta erejét és vitalitását, s mindezek mind Katalóniában, mind Franciaországban egy forradalmi mentalitás és forradalmi ideológia kialakulására sokkal kedvezőtlenebb helyzetet teremtettek.

Mousnier azonban nyilvánvalóan bizonyítja, hogy a politikai gondolkodás egy valóságos forradalmi irányba fordult a *Fronde* idején. Ami a „múlt aranykorszakához való visszatérés”²⁴ követelésével kezdődött, mint annyiszor az ilyen kora–újkori felkeléseknél, a párizsi parlament követeléseiben már úgy fejeződött be, hogy messze túlment a szokásjogi alkotmány elvein, és a hagyományos politikai és alkotmányos viszonylatok alapvető változását kívánta volna meg. Mivel a parlament ezen alkotmány-elméleteit a lázongó nemesség és követők csak szűk körben értették és vallották, nyilvánvalóan csak igen kis lehetőség volt valamikori alkalmazásukra. Ha azonban a francia nemesség elidegenedése erősebb, a korona hatalma és befolyása pedig gyengébb lett volna, akkor ezek a „forradalmi” elméletek alapul szolgálhattak volna a politikai rendszer alapvetően új fogalmának megalkotásához. Ha feltételezésünk helytálló, akkor kijelenthetjük, hogy a *Fronde* azért nem fejlődött az angliaihoz hasonló méretű és jellegű forradalommá, mert XIV. Lajos kormánya, szemben I. Károly ügyetlen és határozatlan eszközeivel, elég körültekintéssel rendelkezett ahhoz, hogy kihasználja a lázadó csoportok megoszlását és elégséges erővel és támogatással, hogy leverhesse a lázadást. A katalán felkelés forradalmi potenciálja kevésbé nyilvánvaló. A lázadás mélysége és a benne résztvevők száma azt mutatja, hogy hasonlóképpen a korábbi és legalábbis külsőleg hasonló németalföldi forradalomhoz, egy hosszantartó katonai küzdelem Madrid ellen oda vezethetett volna, hogy a szeparatista és nemzeti lázadásból egy olyan forradalom alakuljon ki, amely képes a politikai és társadalmi intézmények megváltoztatására. Bármilyen lehetőségei voltak is azonban a katalán lázadásnak és a *Fronde*-nak, vereségük, a széles körű társadalmi diszfunkciók és a vallási elégedetlenség hiánya megakadályozta, hogy nagy országos forradalmakká váljanak, hasonlóakká a németalföldihez és az angolhoz, s ezért a *forradalom* má válság lehetőségével rendelkező országos felkelés osztályába kell őket sorolnunk.

Bár a Pugacsov felkelés sem fejlődött forradalommá, Marc Raeff vizsgálata alapján mégis egy újabb kategóriába kell ezt sorolnunk. Kétségtelen, hogy hasonlóan a korábbi lázadásokhoz a Spanyol Királyságban és Franciaországban, a Pugacsov felkelés is nagymértékben a szentpétervári országos kormányzat agresszív centralizáló tevékenységéből eredő mély és növekvő

antagonizmus következménye volt. A péteri állam – talán fokozatosabban mint Spanyolország és Franciaország egy évszázaddal korábban – szívesen növelte az adóterhet, és mindenféle „szabályzatoknak” tömegét bocsájtotta ki, amelyek a felkelés régiójában számos csoport szokásait és hagyományait törték szét, méghozzá sohanem látott és irritáló módon. A cári állam segítette azokat a tevékenységeket, amelyek a különböző félnomád törzsek, például a baskirok, hagyományos életformáját felforgatták, és megpróbálta megnyirbálni a helyi autonómiát, különösen a katonai toborzás és fegyelem kérdéseinel a különböző kozák közösségekben. Együtthatva a kormánynak a kulturális „oroszosításra” való törekvéseivel – (ez különösen a vallás területén volt erős; megkísérelték a pogány nomádoknak a kereszténységre való megtérítését; az állam és az egyház viszonyát úgy változtatták meg, hogy az potenciálisan a régióban lakó őhitűekre veszélyessé válhatott) – a szentpétervári kormány centralizáló tevékenysége súlyos státus bizonytalanságot hozott létre a kozákok között, s ettől megnövekedett a vágy a „régí törvényhez” és a „régí rendhez” való visszatérésre. Ez a vágy szolgált a régió különböző elégedetlen elemeinek összefogó erejeként.

E vágy mögött azonban még egy jelentős faktor rejtőzött, amely, bár nem pusztán a Pugacsov felkelésre jellemző, teljesen hiányzik a kötetünkben tárgyalt többi lázadásnál. Miközben ugyanis a cári kormányzat „olyan régiókra és társadalmi csoportokra terjesztette ki a közvetlen állami ellenőrzést, amelyek hagyományos és autonóm keretek között éltek”, egyúttal „megszüntette közvetlen ellenőrzését az egyszerű emberek fölött, lehetővé téve a jobbágy és földbirtokos nemesek ’közbeékelődését’”. A központi kormányzat azért kényszerült ezekre a lépésekre, mert az adott régióban a cári bürokrácia gyenge és kisszámú volt, ezek a lépések azonban egy igen bizonytalan helyzetet hoztak létre. Azáltal, hogy gyakorlatilag a teljes közvetlen adminisztrációt és a jobbágyok fölötti ellenőrzést átengedte a helyi nemességnek, a központi kormányzat lehetővé tette azt a durva „nemesi reagálást”, a szabad munkaszolgáltatásnak (*corvée*) pénzzel való megváltását a magánbirtokokon élő jobbágyok számára, s 1770-re megszüntette a jobbágyok jogát a cárhoz való petícióra. Ez a nemesi reagálás így megszüntette a jobbágyoknak azokat a – részben teljesült –, nagyobb szabadság iránti elvárásait, amelyek Nagy Péter korábbi reformjaiból eredtek, s így erősítette a régi rendhez való visszatérés vágyát. Raeff szerint talán ez volt az a központi alkotórész, amely felkavarta azt a széles körű elégedetlenséget, amelyből a lázadás harmadik lépcsője – a paraszt tömegfelkelés – következett.

A Pugacsov felkelés speciális jellemzője volt az a különösen változékony társadalmi helyzet is, amelyből eredt. Az itt tárgyalt események közül egyik sem – még az angol, vagy a németalföldi forradalom sem – zajlott egy ennyire mozgásban lévő társadalomban. A szabad parasztok elvándoroltak és elszöktek a központi tartományokból, a nomádok elvesztették gyökerüket, ahogy újabb és újabb területeket fogtak művelés alá, a jobbágyok egy részét akarataik ellenére az urali bányákba és gyárakba kényszerítették. Mindez kapcsolódott ahhoz az általános társadalmi bizonytalansághoz, amely a határterületeknek mindig is sajátja, s azokhoz a gyors és mindent átfogó társadalmi változásokhoz, amelyek a tizennyolcadik század folyamán a lázadás régiójában lezajlottak. Raeff úgy véli, hogy a fenti események a legkülönbözőbb csoportokat tették alkalmassá arra, hogy Pugacsovot kövessék.

Hasonlóképpen a katalán lázadáshoz és a *Fronde*-hoz, a Pugacsov felkelés sem fejlődött nagy országos forradalommá. Arra sem volt meg a potenciálja, hogy akár egy szeparatista mozgalommá váljék. Hasonlóképpen a németalföldi forradalomhoz és a spanyol királyság későbbi lázadásaihoz, ez is egy olyan regionális esemény volt, amely a birodalom periferiáján zajlott le. Szemben azonban az említettekkel, egy olyan régióban tört ki, amely teljesen mezőgazdasági és társadalmilag kusza volt, s amelyből teljesen hiányzott a regionális identitás, vagy hogy Elliott kifejezését használjuk, a „helyi *patrie*” minden érzése. A Pugacsov felkelés kozák vezetői a hagyományos elitnek csak igen kevés jellegzetességével bírtak, szemben a németalföldi előjárókkal és nemesekkel, vagy a katalán előkelőkkel; a legjobb esetben elit-csírának nevezhetjük őket, akik nem rendelkeztek azzal a szokásos lojalitással és régi kötelékkel, amely megelőzőiket a többi forradalmi társadalomban szorosan összekapcsolta paraszt követőikkel. Az állam által támogatott nemesség elleni ellenszenv azonban közös volt, s ezért Pugacsov kozákjai és óhitű követői egy olyan program alapján fordulhattak a parasztsághoz, amely visszatérést ígért a paternalista cárizmus idealizált múltjába, s mely a helyi autonómia olyan felélesztését ígerte, amely védelmet nyújt, mind a bürokratákkal, mind a helyi nemességgel szemben. Ez a program azonban, amely Pugacsovra kvázimisztikus módon, mint a megváltóra, az „igazi cárra” utalt, alkalmatlan volt arra, hogy fenntartsa a lázadást azután is, hogy Pugacsov veresége hihetetlenül tette azt az állítását, hogy ő az igazi cár, s nem tudta hosszabb időre egyesíteni a különböző elégedetlen csoportokat.

Egy sor olyan külső faktorral együtt, mint például az akár elit, akár

paraszttámogatás hiánya Oroszország egyéb területein, az állam katonai túlsúlya, a lázadás belső gyengéi oda vezettek, hogy még egy sor kisebb vereséget sem volt képes elviselni, s még kevésbé volt képes arra, hogy forradalomra fejlődjön. Mindezek ellenére Pugacsov programja, a frondörök alkotmányos felhívásaihoz és a katalán nemesség hazafias kiáltványaihoz hasonlóan, tartalmazta a csíráját a politikai és társadalmi rend új és potenciálisan forradalmi kihívásának. Igaz ugyan, hogy a felkelés vége felé sem Pugacsov, sem kozák követői nem törődtek a parasztság sorsával, s az általuk kirobbantott parasztfelkelést sem nem ellenőrizték, sem nem értették, mégis Pugacsovnak az a kijelentése, hogy „a társadalom politikai szervezetének alapja az állam szolgálata ... mind a nemesek, mind a közemberek által”, és az az ígérete, hogy megszünteti a nemesek közvetítő szerepét a parasztok és a cár között, a tizenharmadik századi Oroszországban valóban radikális volt. A mozgalom sikere esetén, ezen elvek alapul szolgálhattak volna a fennálló társadalmi és politikai berendezkedés újrafogalmazásához. Pugacsov felkelése, önálló kategóriát alkotva, *nagyméretű regionális felkelés volt a forradalomra válás korlátozott potenciáljával*. Bár alapvetően kozák ügy maradt, széles körű paraszti támogatást kapott, s bár társadalmi és politikai céljai nem voltak teljesen kidolgozva s megragadtak a múltra való utalásnál, egyre forradalmibb magatartást öltött magára, mielőtt végülis leverték.

Az itt tárgyalt nyolc felkelést legalább öt kategóriába kell sorolnunk. Ezek közül azonban csak az első három felel meg annak a rugalmas definíciónak, amellyel írásunkat kezdtük: 1. *nagy országos forradalmak* (a német-alföldi és az angol forradalom); 2. *országos felkelések a forradalomra válás lehetőségével* (a katalán lázadás és a *Fronde*); 3. *nagyméretű regionális felkelés a forradalomra válás korlátozott potenciáljával* (a Pugacsov felkelés); 4. *elszakadási coup d'état* (a portugál lázadás); és 5. *városi jacquerie-k* (a szicíliai és nápolyi felkelés).

Mi azonban nemcsak a fenti események közötti rengeteg különbséget akarjuk hangsúlyozni. Mint ahogy korábban már jeleztük, és ahogy maguk a tanulmányok is mutatják, lehetőség van arra, hogy néhány tömör és feltételes általános megállapítást tegyünk mind a kora–újkori Európa politikai megrázkódtatásainak előfeltételeiről, mind azon öt kora–újkori forradalom vagy forradalmi potenciállal rendelkező felkelés jellegéről, amelyek az első három kategóriába tartoznak.

Először: azt, amit Elliott másutt „heves társadalmi antagonizmusnak”⁵ nevezett, mind az öt eseménynél megtaláljuk. Ezek az antagonizmusok azonban nem gazdasági osztályok és mégcsak nem is széles társadalmi ren-

dek között jelentkeztek. A nemes—polgár, gazdag—szegény, városi—falusi szokásos pólusai helyett *mindenütt* komplex feszültség alakult ki a bonyolult csoportok és testületek között, a társadalmi hierarchiában és/vagy az eliten belüli versengő státuszcsoportok között. Ahogy Stone az angol helyzetről megállapította, „az alkotmányos berendezkedésről vallott különböző nézetek, a vallási törekvések, kulturális szokások, érdekkonfliktusok és lojalitás konfliktusok éppen úgy megosztották, szétrepesztették” az eliteket, mint „a gyors gazdasági fejlődés és társadalmi változás nyugtalanító hatásai”. A politikailag legveszélyesebb társadalmi antagonizmus a kora—újkori Európában nem az osztályszembenállásból fakadt, hanem abból a státuszbi-zonytalanságból, amely nemcsak a változó gazdasági feltételekből és kielégítetlen anyagi elvárásokból eredt, hanem sokkal inkább azokból a kormányakciókból, amelyek közvetlenül fenyegették a municipiális tanácstagtól a nemesség felső rétegeiig terjedő hagyományos elit csoportok már addig elért szituációját és helyi hatalmát. Ahogy az összes tanulmány bizonyítja, egy ilyen összetett feszültségtípus megértéséhez alaposan meg kell vizsgálnunk a társadalmi viszonylatok nagyszámú variánsait valamint a jövedelem, státusz, politikai hatalom, műveltség és más olyan elemek változásának pszichológiai hatásait, melyek a kora újkorban „rangot” adtak.

Másodszor: ezen társadalmi antagonizmusok működése — ugyanúgy, mint természetük — komoly kétségeket ébreszt az iránt, hogy tulajdoníthatunk-e ezen antagonizmusoknak oksági elsődlegességet a jelzett kora—újkori felkeléseknél. Bizonyos mértékben mindegyiknél találkozunk súlyos társadalmi megosztással és kedvezőtlen gazdasági körülményekkel. De ezek a faktorok csak Szicília és Nápoly elvetélt és korlátozott *jacquerie*-jainál voltak elégséges — szemben a szükségessel — okozói a lázadásnak. Másutt fontos szerepet játszottak abban, hogy a résztvevők miként reagáltak az eseményekre és így befolyásolták a forrongások menetét. Úgy tűnik azonban, az összes tanulmányíró egyetért abban, hogy a fennálló társadalmi és anyagi elégedetlenség (főleg amely gazdasági bajokon alapult), bármilyen intenzív és kiterjedt volt is egyes esetekben, magában elégtelen lett volna az öt felkelés bármelyikének előidézésére. A szicíliai és a nápolyi felkelések sorsa ráadásul azt mutatja, hogy a társadalom alsóbb rétegeinek súlyos gazdasági nehézségei és a társadalmi osztályok közötti mély ellentétek elégtelenek voltak arra is, hogy hosszabb ideig fenntartsák a lázadást és arra is, hogy sikeres forradalmat hozzanak létre. A németalföldi és az angol forradalom tapasztalatai azonban úgy tűnik bizonyítják, hogy az elégedetlenség hatalmas társadalmi—gazdasági forrásaira szükség van ahhoz, hogy egy lázadás, vagy felkelés forradalommá alakuljon át.

Harmadszor: figyelembe véve ezeket a társadalmi–gazdasági faktorok szerepéről szóló megállapításokat, nyilvánvaló, hogy bármilyen hatalmas társadalmi és gazdasági tartalommal bírtak is, az öt esemény Stone megfogalmazását használva „a rendszeren belüli válság” következménye és „nem a társadalmon belüli válságé”. Ezek a válságok bizonyos mértékig, ahogyan azt Hugh Trevor-Roper megállapította, a fennálló politikai rendszer „súlyos strukturális gyengeségének”⁶ termékei. Ez a strukturális gyengeség abban mutatkozott meg, hogy e rendszerek képtelenek voltak hatékonyan szembe szállni mindazokkal a lényegi problémákkal, amelyeket a külföldi háborúkban való hosszas részvétel, a növekedő adósságok, a vallási megosztottság, szeparatista törekvések és a gazdasági változásokból eredő társadalmi eltolódások okoztak. Még ezeknél is fontosabb szerepet játszottak azonban e rendszerek könnyörtelen pénzügyi követelései az adófizetőkkel szemben, és erőteljes – gyakran egyben ügyetlen – kísérletei a bürokratikus centralizációra. Ezek a törekvések egy hatékonyabb központi ellenőrzés elérésére új hivatalnokokat létrehozásával jártak, melyek jogköre túlhaladta a régiekéét, a régi hivatalnokokat lecserélték, a *patronázssal* kapcsolatos vitákat szítottak, a fennálló testületek vagy társadalmi csoportok státuszát – és anyagi helyzetét – veszélyeztették, hagyományos privilégiumaikat megkérdőjelezték, s ezáltal meggyengítették a régebbi politikai kapcsolatokat, s elidegenítették az uralkodó osztály lényeges elemeit.

Negyedszer: a fennálló elit legalábbis egy részének elpártolása jellemezte valamennyi tárgyalt eseményt, bár a katalán nemesek és a Pugacsovot támogató kozákok, természetesen, csak regionális elitet alkottak. Csak a szicíliai és a nápolyi lázadásnál, melyek majdnem olyan gyorsan haltak el, mint ahogyan kezdődtek, nem találkozunk elit vezetéssel. Az összes többi eseménynél a rendszer tevékenysége, vagy a kormányzás uralkodó stílusa elleni harag olyan erős volt az elit jelentős részénél, hogy megszüntette a kormány iránti hűségüket, felfüggesztette a felsőbb osztályoknak a társadalmi mozgólusoktól való félelmét, és addig a pontig vitte őket, hogy hajlandóak lettek fegyvert fogni a rendszer ellen. Ahogy Elliott a szicíliai és a nápolyi lázadásra vonatkozóan megállapította, egy pusztán népi felkelés eleve bukásra volt ítélve; az elit bizonyos részének részvétele a vezetésben elengedhetetlennek tűnik a siker lehetőségéhez. A Pugacsov lázadás tapasztalata azt is megmutatta, hogy az a mozgalom, amely vezetőit pusztán egy regionális – szemben az országgal – elitből toborozza, a sikernek csak igen kis reményével rendelkezik, kivéve, ha vezetői – mint Katalónia és Portugália példájánál – törekvéseiket pusztán a központi kormányzattól való elszaka-

dásra korlátozzák. Nyilvánvaló, hogy a politikai nemzet központjában álló befolyásos elit elemeknek legalábbis semlegessége vagy támogatása, szükséges előfeltétele egy sikeres lázadásnak vagy forradalomnak.

Ötödszor: mind az öt itt tárgyalt fő esemény koherens, jól meghatározott, szilárd ideológiai alapra épült; egy olyan általánosított hitrendszerre, amely mélyen antagonisztikus volt a fennálló rendszerrel, vagy annak politikájával, vezető személyeivel, vagy a kormányzás uralkodó stílusával szemben. Ez a hitrendszer azonban nem alkotott ideológiát a szó modern értelmében: egyetlen egy esetben sem jelentkezett a történelmi folyamat egészét átfogó logikus és egységes világnézet. Nyoma sem volt az átfogó és alapvető társadalmi és politikai reformoknak; nem követelték a tömegek társadalmi egyenlőségét, politikai jogainak kiterjesztését vagy gazdasági helyzetének javítását. Hasonlóképpen minden más emberhez, azokat a személyeket, akik ezekben az elképzelésekben hittek és ezeknek megfelelően cselekedtek, magatartásukban és cselekedeteikben messzemenőig korlátozta a gondolkodásnak hagyományos módja. Ez a gondolkodásmód akkora hatalommal rendelkezett, hogy viselői számára igen nehezé tette a kitörést a társadalom és politika ősi, mélyen gyökerezett koncepciójából és a politikai cselekvés elfogadott metodusaiból. Mindennek következményeként, ahogy Elliott kimutatta, legalábbis kezdetben minden eseményt „a múlt aranykorszakához való visszatérés és nem a haladás gondolata ... uralta”, nem a megújítás, hanem a felújítás vágya hatotta át őket.⁷ Ezért van az, hogy felhívásaik és a rendszer elleni fegyverfogásukat igazoló kijelentéseik szinte mindig bizonyos normatív szabályok védelmének keretei között fogalmazódtak meg. Hangsúlyozták a helyi *patria* védelmének szükségességét a külső behatolással szemben, és a régi alkotmány megóvásának szükségességét a fennálló rendszer félrevezetett vagy rosszindulatú akcióinak illegális beavatkozásaival szemben. Ezen elvek retrográd jellege nem akadályozta meg őket abban, hogy egy lázadás vagy forradalom hatékony ideológiájaként funkcionáljanak. Olyan lojalitás fókusként is szolgálhattak, amely az elit elégedetlen elemei számára lehetővé tette az államon belüli kisebb antagonizmusaikon való felülemelkedést, magatartásuknak magasztos célt biztosított, s még a társadalom alsóbb osztályaiból jövő támogatást is lehetővé tette. Az ilyen egyesítő hitrendszer, amellyel valamennyi eseménynél találkozunk, nyilvánvalóan lényegi előfeltétele volt a kora-újkori európai társadalmakban egy forradalomnak, vagy egy potenciónalis forradalmi felkelésnek.

Hatodszor: ezen kora-újkori forradalmi ideológiák atavisztikus jellege, a haladás fogalmának teljes hiánya, nem jelentette azt, hogy képtelenek

voltak a politikai és társadalmi rendszer új koncepciójának létrehozására. A politikai és társadalmi viták, a lázadás és katonai összecsapás tűzpróbájában a gondolkodás, részben előre nem látott, nem tervezett, sőt új és radikális irányba haladt. Csak az angol forradalomban találkozunk olyan lényegi követelésekkel, amelyek a társadalmi viszonylatok fennálló módozatainak alapvető megváltoztatására törekedtek, s csak a Pugacsov lázadás során lép fel annak a vágnak a kifejeződése, hogy meg kell változtatni a tulajdoneloszlást, vagy a tulajdonellenőrzés fennálló rendszerét. Minden esetben azonban a mozgalom, amely kezdetben a rendszer vagy kormány megváltoztatásával a múlt megőrzésére vagy helyreállítására törekedett, végül a politikai rendszer vagy az alkotmányos struktúra alapvető megváltoztatását tűzte zászlójára. Az a tény, hogy a legátfogóbb és leggyökeresebb reformprogramokkal a németalföldi és az angol forradalomnál találkozunk, azon két eseménynél, amelyekben a vallás meghatározó szerepet játszott, azt mutatja, hogy a vallási megoszlás és az erős erkölcsi tartalom lényegi szerepet kaphat abban, hogy az elégedetlen csoportok gondolkodását átsegítse a hagyományos kereteken. Valóságos intellektuális áttörés csak azoknál a jelentős megmozdulásoknál volt lehetséges, amelyek a politikai és társadalmi szervezet alapvető posztulátumairól hosszas és mélyreható vitát kezdeményeztek.

Hetedszer: a kora—újkori Európában nemcsak a rendszerrel antagoniztikus alternatív ideológiára volt szükség egy potenciálisan forradalmi zavargás kitöréséhez, hanem bizonyos intézményes eszközök jelenlétére is. A németalföldi tartományi gyűlések és az általános rendi gyűlés, az angol alsóház, a katalán *diputats*, a francia parlamentek (különösen Párizs parlamentje), az orosz kozák társadalmak, bár nem hasonlítottak azokhoz a pártokhoz és összeesküvő csoportokhoz, amelyeket a mai forradalmi tevékenység vezetésének és intézményes bázisának tekintünk, gyakorlatilag forradalmi szervezetekként funkcionáltak, amelyeken keresztül a rendszerrel szembenálló elemek politikai és katonai céljaik megvalósítására törekedhettek. Ilyen szervezet nélkül sem hosszantartó, sem sikeres felkelés nem képzelhető el.

Nyolcadszor: mint azt kötetünk több tanulmányírója kimutatta, vagy legalábbis utalt rá, a siker bizonyos lehetősége is lényeges előfeltétele volt a kora—újkori európai felkeléseknek. Ahhoz, hogy a tradicionális elitnek akár a legsúlyosabban elégedetlen elemei is a nyílt lázadáshoz forduljanak, úgy tűnik elengedhetetlen, hogy a rendszer legalább elég gyengének tűnjék ahhoz, hogy kétségessé tegye alkalmasságát egy hosszantartó ellenállásra.

Kilencedszer: és végül a nagy országos forradalmakat elsődlegesen az választja el a felkelésektől, hogy az elsőknél kiterjedtebb — összetettebb jel-

legű — azon államigazgatásnak társadalmi, s talán ennél még fontosabb, politikai diszfunkciója, amelynek keretében lezajlottak; itt a fennálló rendszer képtelen leverésükre, ők pedig képesek arra, hogy a társadalmi és politikai rendről elfogadott elvek lényegi átalakítását kezdeményezzék.

A kötetben tárgyalt forradalmak és lázadások fő összetevői, és a kora—újkori Európa politikai megmozdulásainak lényegi előfeltételei, úgy tűnik az a társadalmi feszültség: amely sokkal inkább a státusz és autoritás konfliktusából, mint az anyagi nehézségekből következik, a politikai struktúra gyengesége; az állami törekvések, a fennálló rendszerekkel és kormány-politikával való elégedetlenség; elit részvétel; az elégedetlenséget egyesíteni képes alternatív ideológia; az ellenzéki tevékenység intézményes eszközei és a siker bizonyos kilátása. Ezek keveredése azonban eltérő volt minden esetben. Bármilyen hasonló vonásokkal is találkozunk az említett eseményeknél, nem szabad szem elől tévesztenünk az eltéréseket, minden esemény különleges és sajátos komplexitását.

A forradalmak rekonstruálása majdnem olyan nehéz feladat, mint megjósolásuk. A kora—újkori politikai zavargások tiszta és érzékletes rekonstrukciójával, és a fenti általános megállapítások alapjának biztosításával a kötet tanulmányainak szerzői jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy jobban megérthessük az újkori történelem forradalmainak jellegét és eredetét.

Jegyzetek:

- 1 Kamenka, Eugene: The Concept of a Political Revolution in: Friedrich, Carl J. (szerk.): *Revolutions* (New York, 1966) 124.
- 2 Stone, Lawrence: Theories of Revolution, *World Politics* 182. szám (1966 január): 1964.
- 3 Elliott, J.H.: Revolution and Continuity in Early Modern Europe, *Past and Present* 42. szám (1969 február): 51.
- 4 uo. 43.
- 5 uo. 42.
- 6 uo. 37. idézi.
- 7 uo. 43–44.

AZ ANGOL FORRADALOM

Előzetes feltevések

Mielőtt meg akarnánk magyarázni egy történelmi eseményt, elengedhetetlen annak meghatározása, hogy milyen esemény vár megmagyarázásra. Mi történt Angliában a tizenhetedik század közepén? Ez egy „Nagy Lázadás” volt, ahogyan azt Clarendon hitte, ez volt az utolsó és legerőszakosabb azon felkelés sorozatból, amit a népszerűtlen és ellenszenves királyok ellen indítottak a földbirtokos osztályok elégedetlen tagjai századról századra végig a középkorban?¹ Vagy pusztán egy belső háború volt ez, amely a speciális politikai körülményekből eredő ideiglenes politikai csőd következtében tört ki?² Vagy S.R. Gardinernek van igaza, s egy puritán forradalommal állunk szemben, amely eseménynek hajtóereje egyszerűen a vallási intézmények és ideológiák közötti konfliktus volt?³ Avagy Macaulaynak kell igazat adnunk, s ez volt a szabadság első nagy összeütközése a királyi önkényuralommal, a felvilágosodás és a szabadelvűség első csapása, egy olyan csapás, amely Angliát a parlamentáris királyság és a polgári szabadságjogok lassú útjára vezette?⁴ Talán ez volt az első polgári forradalom, amelyben a társadalom haladó és dinamikus elemei küzdöttek feudális pólyájuktól való megszabadulásért? Így látta Engels, és az 1930-as évek több történésze, R.H. Tawneyt és C. Hillt is beleértve, hasonlóképpen értelmezte ezt az eseményt.⁵ Vagy az újtípusú marxista értelmezésnek van igaza, s ez az első modernizációs forradalom volt, amelyben a haladó és dinamikus elemek azért akarták újjáalakítani a kormányzás intézményeit, hogy azok megfeleljenek a hatékonyabb, racionalistább és gazdaságilag fejlettebb társadalom szükségleteinek?⁶ Vagy az elkeseredés forradalma volt ez, amelyet a társadalom süllyedő és visszahúzó elemei hajtottak végre, maga H.R. Trevor-Roper gentryje, aki a gyűlölet, a féltékenység és a szektáriánus vallási türelmetlenség által táplálva megkísérelte megfordítani az időt, és visszaállítani a decentralizált, vidéki, agrár, befelé néző, társadalmilag szilárd és gazdaságilag stagnáló társadalmat reménytelen és anakronisztikus álmaiban?⁷

Az összes felsorolt elméletben találkozunk az igazságnak egy darabkájával. Valamennyi szerző megragadja a sokoldalú egész egy szeletét, de figyelmen kívül hagyja azokat az oldalakat, amelyek nem illenek elképzelésébe; s

e helyett a sok lépcsős folyamatnak kizárólag arra a lépcsőjére koncentrálni, amely legjobban szemlélteti az ő speciális hipotézisét.

Annak érdekében, hogy megtisztítsuk az utat a következő hosszútávú elemzés előtt, először is bizonyos alapvető előfeltételezéseket kell megfogalmaznunk, amelyeknek az elfogadásától függ az egész struktúra. Az első és legalapvetőbb az, hogy igaza van James Harringtonnak, mikor kijelenti: „a kormány felbomlása okozta a háborút, és nem a háború a kormány felbomlását”.⁸ (...)

A második feltételezés az, hogy így többről van szó, mint pusztán a király elleni lázadásról. Sigmund Neumann meghatározása szerint a forradalom tartalmazza „a politikai szervezetnek, a társadalmi struktúrának, a gazdasági tulajdon ellenőrzésének és a társadalmi rendszer uralkodó mítoszának átfogó, alapvető változását, s így lényeges szakadást jelez a fejlődés folyamatosságán”.⁹ Ha elfogadjuk ezt a meghatározást, nyilvánvaló, hogy az angol forradalom csak a fenti követelmények egy részének felel meg. Kétségtelen alapvető változás következett be a politikai szervezetben és a társadalmi rend uralkodó mítoszában, és a levellerek a társadalmi struktúra alapvető megváltoztatását is követelték, bár rövid időn belül széttűzták őket. Másrészt viszont sok (ha nem is minden) politikai szervezetet helyreállítottak 1660-ban, s bár a gazdasági tulajdon ellenőrzést megszerezték (ideiglenesen) a királytól és az epizkopátustól, mind az independensek, mind a presbiteriánusok elégedettek voltak a magántulajdon fennálló társadalmon belüli elosztásával. Az elosztás megváltoztatására törő kísérletek, mindenekelőtt jelentős rojalisták birtokainak elkobzása és kiárúsítása, nyilvánvalóan nem jártak eredménnyel. A társadalmi csoportok, sőt a különböző családok közötti vagyon eloszlásának terminusaiban 1660-ban, a forradalom után Anglia alig különbözött 1640-es, forradalom előtti állapotától.¹⁰ (...)

Az angol forradalom forradalmi jellegét részben tettei, részben pedig szavai segítségével lehet bemutatni. Eredményei között nem pusztán a király megölését találjuk (az angoloknak régi tradíciójuk a nemkívánt királyok meggyilkolása William Rufustól kezdve második Edwardon keresztül harmadik Richárdig), hanem a monarchia eltörlését is; nem pusztán néhány előkelő kivégzését és birtokaiknak elkobzását, hanem a lordok házában eltörlését; nem pusztán tiltakozást Hobbes „nemtetsző papjai”, a klérus és a püspökök ellen, hanem az államegyház elsőprését és az epizkopális tulajdonok megszerzését; nem pusztán a népszerűtlen hivatalnokok támadását, hanem egy sor kritikusan fontos adminisztratív és jogi kormányintézmény eltörlését. Az angol forradalom forradalmi jellegét szavai talán tetteinél is

meggyőzőbben bizonyítják. Az a tény, hogy ennyire bőbeszédű forradalom volt – 1640 és 1661 között 22000 pamfletet és újságot adtak ki¹¹ – már magában mutatja, hogy itt nem egy népszerűtlen kormány elleni szokásos tiltakozásról van szó. Elvek és ideológiák ütköznek itt össze, és olyan radikális elképzelések alakulnak ki, amelyek az emberi magatartás minden aspektusát és minden társadalmi intézményt – a családtól az egyházon keresztül az államig – befolyásolnak.

Néhányan azt állítják, hogy mivel a retorika egy jelentős része, különösen a korai fázisban, a múlt valamiféle elképzelt aranykorához való visszatérés terminusaiban jelentkezett, s mivel maga a „forradalom” szó sem valami teljesen újja válás értelmében szerepelt, hanem egy cirkuláris vagy eliptikus rotáció értelmében, melyen el lehet jutni egy korábbi időpontban elfoglalt helyzethez, a mozgalom alapvetően konzervatív volt, és semmiképpen sem forradalmi a kifejezés mai értelmében. Ma már teljesen nyilvánvaló, hogy az 1640-es év reformerei és reakciónáriusai egyaránt egy mitikus (de különböző) múltba tekintettek vissza. A puritánok mindegyik irányzata arra a helyzetre akart visszatérni, amilyenek az egyházatyák korai keresztény egyházának korát képzelte, mielőtt azt eltorzította és korrumpálta volna a későbbi bűnös növekedés. A jogászok ahhoz akartak visszatérni, amit ők a középkori helyzetnek hittek – s Sir Edward Coke főbíró széleskörűen olvasott kötetei nem arról győzték meg őket, hogy hitük azonos a valósággal? – ahol a királyt, a bürokráciát, egyházi bíróságokat az egyszerű jogtudósok véleménye és a szokásjog konvenciói irányították és ellenőrizték.¹² A régiségtudósok szállították a fejlettebb jogászok és parlamenti képviselők számára a norman iga elméletét, amely szerint 1066 előtt az angol-szászok szabad és egyenlő polgárokként éltek, képviseleti intézményeken keresztül önkormányzattal rendelkeztek, s ezeket a szabadságokat a norman hódítás által rájuk kényszerített királyok és arisztokraták idegen zsarnoksága zúzta szét.¹³ A norman iga elméletét, melyet bizonyos fokig elővigyázatlanul használt a korona földbirtokos ellenzéke az 1630-as években és az 1640-es évek elején, az 1640-es évek végén a levellerek az összes földbirtokos elleni fegyverül használták. A parlamenti gentry a társadalmi stabilitás és a politikai harmónia aranykoráról álmodott, egy protestáns bel- és külpolitikáról, amely elképzelései szerint Erzsébet királynő régi szép idejében létezett, s amelyhez vissza szeretett volna térni.

I. Károly és autoritáriánus támogatói hasonlóképpen a múltra tekintettek, az olyan gazdag és hatalmas királyok uralkodására, mint II. Henrik, I. Edward vagy VIII. Henrik volt. Dicsérően s ugyanakkor irigyledően pil-

lantottak vissza a késő középkor mérhetetlenül gazdag, politikailag hatalmas és jó társadalmi kapcsolatokkal rendelkező egyházára, s ugyanakkor Károly és néhány tanácsadója abba a vízőzön előtti múltba vágyott vissza, amelyben a társadalmi hierarchiát respektálták, a meghódolás uralkodott mindenütt, a társadalmi mobilitás minimális volt és minden ember ismerte helyét. Az a tény, hogy ezek az elképzelések régimódi formákba öltöztek, semmilyen irányban sem változtatta meg az általuk képviselt radikalizmus vagy konzervativizmus fokát. Ezt mindig a fennálló helyzethez kell mérnünk, s nem számít, hogy az idealizált aranykor a múltban vagy a jövőben található. A lényeges az, hogy mennyiben különbözik a vízió az adott helyzet realitásától.

Teljes mértékig igaz, hogy az 1640-ben a Westminsterben összegyűlt vidéki gentryk és előkelők reformerek voltak és nem forradalmárok. Eszükbe sem jutott, hogy valamit kezdjenek a társadalmi struktúrával, s bár meszszenenő változtatásokat akartak elérni az egyház és az állam lényegi szerveiben, de soha nem jutottak el bevett intézmények megdöntésének a gondolatához. 1640-ben senki sem álmodott a királyság, vagy a lordok házának eltörléséről és csak egy kisebbség remélte az episzkopátus vagy a tized eltörlését. A részvételi demokrácia elképzelései kezdtek terjedni a radikálisabb puritán kongregációkban, de az elitből senki sem tekintette ezt másnak, mint a meszsi látóhatáron feltűnő kis felhőnek.

Másrészről azonban, bár a parlamenti ellenzék vezetői politikai és vallási reformerek és nem forradalmárok voltak, és tagadhatatlanul társadalmi konzervatívok, még akkor is, ha érvelésük nagyrésze legalista és visszatekintő volt, nem szabad megfélekezelnünk arról, hogy sokan közülük már 1640-ben egy olyan nyelvet beszéltek és hallgattak elégedetten, amely valóságosan és őszintén radikális és előrenéző volt, mind tónusában, mind tartalmában. (...) 1641-ben Thomas Case misét mondott az alsóház összegyűlt tagjai előtt, s itt nagyobb erőfeszítésekre sürgette őket. „A megreformálásnak általánosnak kell lennie ... meg kell reformálni minden helyet, minden személyt és minden foglalkozást. Meg kell reformálni a bírósági pulpitusokat, az alsóbb igazgatást ... Meg kell reformálni az egyetemeket, a városokat, a grófságokat, az alsóbb iskolákat. Meg kell reformálni a vasárnapot, a vallási előírásokat, Isten imádatának módját ... Önöknek több tennivalójuk van, mint amennyit én beszélni tudok ... Minden olyan növényt, amelyet nem mennyei atyám ültetett el, gyökerestől ki kell tépni”.¹⁴ Ez nem egy arisztokrata lázadás vagy polgárháború nyelve, melynek csak korlátozott, első sorban személyi célkitűzései vannak, ez a modern értelemben vett forrada-

lom nyelve, a „kulturális forradalom” nyelve. És ezt 1641-ben használták, a háború kitörése előtt, s a parlament józan tagjai jóváhagyólag hallgatták.

Mindebből joggal következtethetünk arra, hogy 1640-ben, mikor a kormány összeomlott, a különben konzervatív nemesek és előkelők jelentős részénél megtalálható a változás erős vágya: megváltoztatni a politikai mítoszt, pokolra a királyok isten kegyelméből való uralkodásával; megváltoztatni az alkotmányt, elvetni a minden hatalmat összpontosító végrehajtó hatalmat, s közeledni egy „kiegyensúlyozott alkotmányhoz”, amelyben az autoritás egyenlőbben oszlik el a király, szolgái és a politikai nemzet képviselői gyűlése között; megváltoztatni az igazgatási intézményeket, szét kell zúzni az úgynevezett kiváltságos törvényszékek többségét; megváltoztatni az államegyház hatalmát, gazdagságát és szervezetét; s végül szerényen és korlátozottan megváltoztatni a társadalmi hierarchia koncepcióját, amely által a nemeseket (gentleman) többé kevésbé egyformán kezelik, függetlenül eltérő rangjuktól.

A harmadik feltételezés, amelyen ez a tanulmány alapul az, hogy a marxista osztályelmélet nem minden vonatkozásában alkalmazható a tizenhetedik században. A korszak megértéséhez a marxizmus azzal járult hozzá igen jelentős mértékben, hogy hangsúlyozta a kereskedelem korai kapitalista növekedésének mértékét és jelentőségét. Marxista és a marxizmus által befolyásolt történészek kezdeményezték ezen fejlődés vizsgálatát, s igen fontos annak megállapítása, hogy munkáik mennyire befolyásolták a későbbi interpretációkat. Hibájuk abban áll, hogy állandóan össze akarják kapcsolni ezt a fejlődést a forradalommal az osztályharc elméletének segítségével, ami lehetséges lenne a tizenkilencedik század eleji Angliában, de súlyosan eltorzítja a történelmi valóságot a korábbi időszakban. A társadalmi és gazdasági változásoknak a forradalommal való összekapcsolására sokkal gyümölcsözőbb a státuszbizonytalanság elmélete, amely szerint egy társadalom, amelyben az embereknek viszonylag nagy százaléka megy keresztül nagyarányú mobilitáson, minden valószínűség szerint ingtag helyzetbe kerül. E bizonytalanság oka az, hogy a mobilitás a státusz sok összetevője közül csak néhányat (gazdagság, műveltség, hatalom, helyzet, stb.) befolyásol; s ezáltal egyes emberek státusza csak kevésbé kristályosodik ki. Az ilyen személyek valószínűleg az új elképzelések felé fordulnak, változásokat követelnek (baloldalt vagy jobboldalt) a vallási, politikai és társadalmi berendezkedésben, s így törekvéseik konfliktusba kerülnek a politikai rend bevett szabályaival.¹⁵

A forradalom nyilvánvalóan nem a szegényeknek a gazdagok elleni

háborúja volt, hiszen az egyik legmeglepőbb vonása a vidéki tömegek, a copyholderek és a mezőgazdasági dolgozók majdnem teljes passzivitása. Szemben a parasztfelkelésekkel, amelyek a francia és az orosz forradalom folyamán, vagy Franciaországban és Oroszországban a tizenhetedik század során zajlottak, Angliában a vidéki szegények majdnem teljesen passzívak voltak az 1640-es, 1650-es években. Az 1640-es évek elején néhány bekerítést megszüntettek és a diggereknek volt néhány patetikus és könnyen leverhető kísérlete a közföldek átvételére elszórtan az országban az 1640-es évek végén, de ez volt minden. A vidéki szegények egyetlen komoly fellépése a forradalom egész menete során a „club-man”-ok gyűlései voltak, akik több grófságban összegyűltek a háború későbbi szakaszában.¹⁶ Ezek sem voltak mások, mint a vidéki szegények elkeseredett kísérletei arra, hogy megvédjék földjeiket, termésüket, állataikat és asszonyaikat mindkét hadsereg dúlásával szemben, magukat pedig mindkét hadsereg toborzó tisztjeinek karmaitól.

A városokban, a városi bérmunkások, még Londonban is, hasonlóképpen passzívak maradtak. Az azonban nem lehet kétséges, hogy a társadalmi hierarchia következő lépcsőjén állók: a kisbirtokosok és yeoman-ok a vidéken, a kézművesek, kisiparosok és kiskereskedők a városban, alapvetően a parlament oldalára álltak. A városok gazdag kereskedői azonban vagy óvatosan és önzően semlegesek maradtak, vagy a király oldalára álltak, benne látva politikai és gazdasági privilégiumaik védelmezőjét és segítőtjét. Ez alól az egyedüli kivétel az a helyzet, amikor a vallási meggyőződés legyőzte az érdekkalkulációkat. A polgárság, ebből következően, vagy semleges volt, vagy megosztott. A megosztás pedig nem osztályvonalakat követett, vagy az alkalmazót állította szembe az alkalmazottal, hanem a viszonylagos gazdagság és a politikai és gazdasági előjogok határozták meg. A gentry is semleges volt vagy megosztott, s létezett egy tendencia, mely végig csak tendencia maradt, arra, hogy a gazdagabb gentryk a király oldalára álljanak. Kétségtelen, hogy sok gazdag gentryt találunk a parlament oldalán is, különösen a korai időszakban, és a hosszú parlament gazdag gentry képviselői politikai elkötelezettségének vizsgálata majdnem arányos megosztást mutat a két oldal között.¹⁷ A szegényebb falusi gentryt sem lehet jogosan egyik oldallal sem azonosítani. Mikor az 1640-es évek közepén és vége felé a parlamenti párt radikalizálódott, a kisebb gentryk egy minoritása került az előtérbe, mind a helyi grófsági bizottságokban, mind az országos politikában. A „politikai independensek” közül sokan, talán többségük, kis gentry származású volt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az „egyszerű gentryt” parlament pár-

tinak lehet nevezni. Északon és nyugaton ezek a kis emberek, az egyszerű gentry ezen alaptípusai alkották a rojalista hadsereg és párt gerincét az 1640-es években, és ők voltak a legfanatikusabb egyház-és-király követők a forradalom utáni korszakban. Azt a leegyszerűsítő és felületes feltételezést, hogy az egyszerű gentry alapvetően parlament párti volt, megdönti Kent grófság esete, ahol ők alkották a rojalista ellenzék magját, de ugyanakkor a parlamenti bizottság magját is.¹⁸ Összefoglalva az a tény, hogy azon radikális csoport sok tagja, amely az 1640-es évek végén megszerezte a parlamenti erők ellenőrzését a kis gentrykhez tartozott, egyáltalában nem jelenti azt, hogy a kis gentryt, mint olyat parlament pártinak lehet tekinteni. Az ilyen típusú érvelésben egy olyan logikai tévedés található, amely túl nyilvánvaló ahhoz, hogy tovább is érdemes lenne foglalkozni vele.¹⁹

Sokkal ígéretesebb magyarázata a gentryk megoszlásának az, amely szerint a pénz beállítottságú, vállalkozó szellemű és vállalkozó (azaz burzsoá) gentry inkább a parlamenttel tartott, míg a patriarchális, konzervatív, *bérlő* (azaz feudális) gentry általában a király oldalán állt.²⁰ Ez igen érdekes álláspont, azonban ma még alig van ezt bizonyító anyagunk, kivéve azt a tényt, hogy a dél és a kelet elsősorban a parlamentiek kezében volt, míg az észak és nyugat inkább a királypártiakéban. (...)

Összefoglalásként a háború korai szakaszára csak azt a szociológiai következtetést fogalmazhatjuk meg, hogy a vidéki yeomanoknál és a városi és ipari területi középrétegeknél nyilvánvaló tendencia van a parlament oldalára állításra, míg az arisztokráciánál és a kereskedő oligarchiánál egy sokkal kevésbé egyértelmű tendencia a király oldalára állásra. A feudális–burzsoá, alkalmazó–alkalmazott, gazdag–szegény, vidéki gentry–falusi gentry poláris ellentétek közül egyik sem tűnik lényegesnek abban, ami az 1640-es évek elején történt. Amit meg kell magyaráznunk, az különböző rendek és státuszcsoportok összetett harca, amely nagyrészt az eltérő elitcsoportok tagjaira korlátozódott. Ezeket az eliteket az alkotmányos berendezkedésről vallott nézetek, a vallási törekvések, kulturális szokások, érdek konfliktusok és hűség konfliktusok, valamint a gyors gazdasági fejlődés és társadalmi változás nyugtalanító hatásai repesztették és osztották meg. Bár a válság csak a társadalmi és gazdasági változás fényénél válik érthetővé, mindenek előtt nem a társadalmon belüli válságot, hanem a rendszeren belüli válságot kell megmagyaráznunk, az elit jelentős részének elidegenedését a bevett politikai és vallási intézményektől. A válság első szakasza sokkal inkább szembenálló elitek konfliktusa volt, s sokkal kevésbé a fennálló társadalmi rend kétségbevonása. Ez politikai forradalom volt, mely rendelkezett a társadalmi követ-

kezmények – bár idő előtti – lehetőségével, ugyanúgy, ahogy a francia forradalom is politikai forradalom volt, de az részben társadalmi következményeket is realizált. Ahogyan azt a levellerek 1647-ben nyersen közölték az alsóházzal: „a király és köztetek lezajlott utolsó háború annak eldöntéséért zajlott, hogy ő vagy ti gyakoroljátok a legfelsőbb hatalmat felettünk”.²¹

(...)

Egy több okra visszavezetett megközelítés második nehézsége az, hogy nem tudjuk, miként helyezzük el a faktorokat a relatív jelentőség rangsorrendjében. Ha nem teszünk kísérletet egy ilyen rangsor felállítására, akkor az olvasó egy súlyozatlan bevásárló listát kap, és végül el kell ismernie, hogy a rangsor végső soron nem objektív és ellenőrizhető kritériumoktól függ, hanem a történész ítéletétől, érzékenységétől és előítéleteitől.

(...)

A diszfunkciók fejlődése

(...) Röviden a relatív gazdagságnak jelentős eltolódása következett be az egyháztól és koronától, a nagyon gazdagoktól és nagyon szegényektől a felső középosztálybeliek és középosztálybeliek irányába. Az eltolódást mindekelőtt egy kormányzat politikai tevékenysége okozta, melynek fizetnie kellett a háborúért, és az árak inflációja, a régi gazdagok könnyelmű kiadási szokásai és az új gazdagok vállalkozói tevékenysége. Az adott változó társadalmi–gazdasági helyzet összekapcsolódott azzal a súrlódással, amely a hatalom hagyományos birtokosai – a korona, az udvariak, felsőbb klérus és arisztokrácia – és a gentryk, jogászok, kereskedők, yeomanok és kis árusok növekvő, de egyáltalán nem homogén ereje között keletkezett. Az állam alapvető problémája az volt, hogy miként lehet az utóbbiakat rávenni a politikai folyamatban való gyümölcsöző és együttműködő részvételre.

(...)

Az 1630-as évekre ebből következően az olyan pressziók, amelyek összetarhatták az uralkodó elitek tömegét és megakadályozhatták a köztük fellépő harcokat, sokkal kisebbek voltak, mint a megelőző több mint egy évszázad során, s amilyenek lettek később hosszú időre.

Minden establishment hanyatlásának legfontosabb oka és szimptomája az, hogy elveszti presztizsét és tiszteletét a közvélemény egésze előtt, s ha vezetői elvesztik önbizalmukat az uralomra való jogukban és képességükben. A tizenhatodik század végén és a tizenhetedik század elején az angol kormányzati intézmények minden szektorában megfigyelhető ennek a hitnek

a lassú, de elkerülhetetlen megkopása. Ez a mai szóhasználatnál bizalmi válság először az egyháznál jelentkezett, mikor a laikusok, Erzsébet királynőtől kezdve lefelé oly lenéző módon kezelték a klérust és különösen a püspököket, mint soha korábban és később. (...)

Mivel az angliai püspökök és klérus nagy része nem tudott megfelelni a korai erzsébeti korszak laikus elvárásainak, sok lelkiismeretes férfi és nő egy inspirálóbb és meggyőzőbb vallási tapasztalatot és felelősebb vallási szervezetet keresett. Az Erzsébet által létesített egyház nemprédikáló, nemtérítő, nem dolgozó klérusa a vallási buzgalom vákuumát okozta; ezt két elkötelezett és határozott embercsoport töltötte be, akik messzemenőig különböztek vallási lojalitásaikban és hitükben, de messzemenőig hasonlítottak hitük intenzitásában és misszionárius lelkesedésükben. Az első csoport az a szemináriumi papság volt, amely visszaözönlött Angliába, és egy teljesen új, erősen elkülönült katolikus kisebbséget építettek ki befolyásos előkelőkből és nemesekből, azok szolgálából és bérlőiből.²² (...)

A másik szárnyon az elkötelezett puritán lelkészek és prédikátorok csoportja lépett fel, akik közül sokan Mária-kori száműzöttek voltak. Őket sok befolyásos főrend, udvaronc és gentry támogatta, akik az anglikán egyház belső megtisztítására törekedtek, s akik egyházi kegyúri jogaitak felhasználták arra, hogy lelkészeiket megvédjék a hivatalos üldözéstől. Az, hogy Erzsébet makacsul visszautasította a kompromisszumot e mérsékelt csoporttal, egész pályájának legnagyobb baklövése; ugyanakkor jelentős következményekkel járt az egész angol történelemre vonatkozóan. (...)

Azonban nemcsak az anglikán epizkopátus és klérus presztizse volt süllyedőben, hasonlóképpen, bár lassabban és később veszített presztizséből a címmel rendelkező arisztokrácia.²³ Először katonai hatalmuk szűnt meg. A régi középkori mánások óriási birtokai széttöredeztek, s ezzel megszűnt ellenőrzésük a nagyszámú potenciális katona fölött. Ezzel egyidőben megindult a lojalitások eltolódása is. Meggyengült a nemesek befolyása a kliens gentrykre és bérlőkre, a földesurak egyre növekvő távollétéből következően és a gazdasági bérlet előtérbe kerülésével, amelyek meggyengítették a földesúr–bérlő viszony szolgáltatás elemét. (...)

Az arisztokrácia föld tőkéjének nagy részét a késői erzsébet időszakban veszttette el. Ez elsősorban annak a könnyelmű kiárúsításnak volt köszönhető, amelyre azért kényszerült, hogy biztosítsa a státuszának fenntartásához szükségesnek vélt életstílust. Mikor abbahagyták a föld kiárúsítását, s a megmaradt területek kérlelhetetlen gazdasági kizsákmányolásába kezd-

tek a profit maximalizálása érdekében, természetesen javították pénzügyi helyzetüket, közben azonban csökkent bérlőik lojalitása és ragaszkodása. Kiadásait befolyásuk és presztízszük árából biztosították. Ez különösen azért volt szerencsétlen, mert más tényezők is csökkentették a befolyást és presztízst. Ezek közül a legfontosabb a tiszteletbeli címeknek készpénzért és nem érdeméért való adományozása volt, olyan személyeknek, akik ezeket nem szolgálták meg, ami csökkentette a rangok hierarchiája iránti tiszteletet és feldühítette azokat, akik kiestek a tülekedés során. Ahogy Tocqueville kimutatta a francia forradalom okaira utalva, a felfelé való mobilitás ilyen rendszerének igazságtalansága az elittel szemben sokkal nagyobb ellenszenvet és gyűlöletet kelt, mint a mobilitás lehetőségek teljes elbarikádolása. (...)

Az establishment építményének harmadik talpköve az egyház és az arisztokrácia mellett az udvar volt, a tanácsadóknak, szolgálknak, hivatalnokoknak és tányérnyalóknak – köztük arisztokratáknak és püspököknek – azon mindig változó csoportja, amely egyre növekvő számban gyűlt össze Európa renaissance uralkodói körül.²⁴ (...) Az udvari rendszer sikeres működése egy kényes és különösen bonyolult politikai egyensúly fenntartásától függött, amely egy csoport számára sem tette lehetővé a politikacsinálás vagy a patronázs elosztás mechanizmusának kézbe vételét, és amelyben a szétosztott előnyök eléggé széleskörűek voltak ahhoz, hogy kielégítsék a befolyásos kérvényezők többségét, de nem voltak annyira mértéktelenül pazarlóak, hogy felkeltsék az adófizetők felháborodását. A korai Stuartoknak egyik célt sem sikerült elérniük. Tizenegy évig hagyták, hogy a politika és a patronázs egyetlen kegyenc, George Villiers, Buckingham hercege kezében legyen; három évtizeden keresztül eltékoztatták a királyi tartalékokat különleges ajándékokra és fényűző udvari ünnepekre; nagylelkűségüket pedig az igen kisszámú kegyenc számára tartották fenn. Ez igen sok olyan hatalmas nemest és udvaroncot zavart, akiket mellőztek, feldühítette az alsóházi gentryket, legitim alapot nyújtott számukra ahhoz, hogy visszautasítsák a parlamenti hozzájárulást az adózás növeléséhez. Ez a visszautasítás viszont arra kényszerítette a királyt, hogy kiárulsítsa a gazdasági szabályozásra vonatkozó hatalmát, a hivatali kinevezéseket, az új tisztségek alkotását; amely akciók tovább mélyítették a politikai feszültséget. (...)

Az „udvar” fokozódó politikai elidegenedését a „vidéktől” felerősítette a párhuzamos kulturális és morális elidegenedés, egy olyan ideológiai fejlődés, amelyet később fogunk tárgyalni. (...)

A bürokráciában való hit és az iránta való bizalom ugyanolyan gyors-

san csökkent, mint az udvar és az udvaroncok esetében. Ebben mindenekelőtt az játszott szerepet, hogy a korrupció gyorsan növekedett a kormányzat minden szintjén, de mindenekelőtt legfelül.²⁵ (...) Ennek következményeként azon jutalmak sorozatát, amelyet a magasabb államtisztviselők rendszeresen kaptak, éppen akkor csökkentették jelentősen, mikor a tisztviselők fix jövedelmét és fizetését az infláció többé kevésbé nevetséges méretűvé tette. Így a hivatalnokok rákényszerültek a korrupcióra, függetlenül attól, hogy akarták-e vagy sem; ennek elkerülhetetlen következménye volt a közszolgáltatások megromlása – a hajóhad állapota Jakab uralkodása idején klasszikus eset – és a közfelháborodás. A csavart a végsőig feszítette Buckingham hercege, mikor az 1620-as években leplezetlenül és vidáman mindent kiárusított a püspökségektől kezdve a bíróságokon keresztül egészen a nemesi címekig.

A közigazgatás iránti közbizalom megromlásának másik oka a hatalomnak a gazdaság szabályozására való felhasználásából eredt. Ez Erzsébetnél kezdődött és a korai Stuartoknál folytatódott, s a mohó parlament kényszerítette rá a kormányzatot a tizenhatodik század első felében.²⁶

A hatalom, amit arra terveztek, hogy a kereskedelmet és az ipart az országos önvédelem, a fogyasztó védelme és más kívánatos társadalmi célok érdekében szabályozza, most udvaroncok által irányított bünszövetkezetekké torzult, akik saját pénzügyi érdekeiknek megfelelően használták azt. Így vált a tizenhetedik század elején a monopolista ördögi figurává. (...)

Végül maga a monarchia került rossz hírbe. (...) I. Jakabnak és I. Károlynak kevés személyes karizmájuk volt, a hozzájuk közel állók, s általában az emberek sohasem szerették őket különösebben, de nem is félték tőlük. (...)

Párhuzamosan azzal, hogy megszűnt az establishment elemei, az egyház és az állam iránti bizalom és hit, növekedett ezen establishment ellenzékének agresszív öntudata. Ezt a parlamentben, s különösen az alsóházban találjuk meg, ahol az ellenzék intézményes bázisát kiépítette. (...)

A tizenhatodik század közepén és végén egy sor olyan dolog történt, ami növelte a parlament hatalmát és csökkentette a korona lehetőségeit ennek ellenőrzésére. A parlamenti tagok száma körülbelül háromszázzal mintegy ötszázra nőtt, s a gentry összetevő aránya is növekedett, annak ellenére, hogy az új képviselők többségét a boroughok (kerületek) küldték.²⁷ (...) Hatékony bizottsági rendszert fejlesztettek ki, ami megszabadította őket a király által kinevezett alsóházi elnök (Speaker) manipulációitól, és a tizenhetedik század elején megkezdődött a parlamenti vezetők kialakulása, olyan

embereké, akik karrierjüket az alsóházi vitákban és bizottságokban játszott kulcsszerepre építették. A koronának a tizenhatodik század végén és a tizenhetedik század elején végig súlyos problémái voltak e testülettel, e problémák természete azonban lassan megváltozott és egyre fenyegetőbbé vált. Erzsébet uralkodásának korai időszakában találkozunk speciális kérdésekről – vallás, adózás, külpolitika – folytatott vitákkal, a tizenhetedik század elején azonban megjelennek a formális ellenzék első jelei, olyan emberek tűnnek fel, akik azzal az elhatározással érkeznek a parlamentbe, hogy a kérdések széles körében szálljanak szembe a koronával. Lazán összekapcsolódva, „a vidék”-nek nevezve magukat, különálló ideológiát, taktikát és stratégiát dolgoznak ki.²⁸

Mialatt mindez lezajlik az alsóházban, ugyanezek a személyek, békebíróként, növekvő tapasztalatot szereznek a helyi közigazgatásban. Minnél nagyobb lett a társadalmi ellenőrzés és a társadalmi jólétre vonatkozó törvényhozás szükségessége, annál inkább növekedtek számban és tapasztalatban, s ennek következtében nőtt hatalmuk is bármely olyan kormányzat működésének megbénítására, amellyel alapvetően nem értettek egyet.

A gentry növekvő öntudatának egyik fontos oka volt műveltségének meglepően gyors javulása. (...) Mind a gentryk, mind választóik olyan általános és magániskolákban és egyetemi college-okban nevelkedtek, amelyek jelentős része az ideológiai szakadárak – puritán iskolamesterek és professorok kezében volt. Egyre inkább úgy tűnik, hogy a műveltségnek ez a kiterjedése szükséges, bár nem elégséges előfeltétele volt annak a sajátos és végül radikális útnak, amelyre a forradalom lépett.

(...)

Egy valódi forradalomnak tápláló elvekre van szüksége, ezek nélkül csak lázadás vagy *coup d'état*. Ebből következően a kormányzattal szembeni ellenzék intellektuális és ideológiai támaszának elsődleges jelentősége van. Angliában a legnagyobb hatással az emberek gondolkodására a puritanizmus bírt, pontos részleteiben ezt igen nehéz lenne leírni, itt most egyszerűen nem tekintjük többnek, mint egy általános meggyőződést arra, hogy független ítéletet kell alkotni a lelkiismeret és a biblia olvasása alapján. A gyakorlatban ez az egyház megtisztításának, jobb lelkészek szükségletének, az egyházi tekintély és gazdagság csökkentésének, és ami a legfontosabb az egyház, a társadalom és az állam erkölcsössé tételének vágyában öltött formát. (...)

A forradalom második intellektuális alapja a szokásjog volt.²⁹ (...)

Az ellenzék mentalitásának harmadik összetevője a „vidék” ideoló-

giája volt. Ezt költők és prédikátorok terjesztették, az udvari magatartásról szóló botrányos pletykákat tartalmazó röpiratok erősítették, magát legvilágosabban ezen negatív vonatkoztatási csoport (reference group) antitéziséként definiálta.³⁰ A vidék erkölcsös, az udvar bűnös; a vidék takarékos, az udvar pazarló; a vidék becsületes, az udvar korrupt; a vidék falusi, az udvar városi; a vidék szüzi, az udvar promiszkusz; a vidék józan, az udvar részeges; a vidék nemzeti, az udvar idegenszerető; a vidék egészséges, az udvar beteg; a vidék őszinte, az udvar talpnyaló; a vidék a régi élet és a régi szabadságok védelmezője, az udvar az adminisztratív újítások és zsarnoki praktikák kezdeményezője; a vidék szilárdan protestáns, sőt puritán, az udvar mélyen fertőzött a pápista tanoktól. A tizenhetedik század elején Angliában tapasztalhatóak voltak mindazon feszültségek, amelyeket két különböző kultúrának egy társadalmon belüli kifejlődése okozott. Ezek a kultúrák tükröződtek az elvekben, vallásban, művészetben, irodalomban, a színházban, öltözködésben, magatartásban és életmódban.

Az utolsó és a legnehezebben kezelhető, sőt dokumentálható intellektuális mozgalom; a szkepticizmus elterjedése, amely lassan szétmarta a hagyományos értékeket és a hagyományos hierarchiába vetett hitet. Azon új tudományos magatartások és felfedezések, amelyeknek Bacon oly buzgó kezdeményezője volt, nem annyira magukban jelentősek, hanem inkább abban, amit a régi bizonyosságok eltüntetéséért tettek.

(...)

Az autoritás széthullása nem szűkölt le a világi ügyekre, hanem a vallás területére is kiterjedt. Az egy társadalmon belül létező több versengő vallási szekta és egyház pusztán léte is elkerülhetetlenül felvetette a kérdést: Melyik az igaz út az üdvözléshez? S e kérdésre válasz lehetett: Bármelyik, vagy egyik sem. A tolerancia a közönyösség terméke, a közönyösség pedig a vallási pluralizmusé. Ahogy az összes oldal vallási fanatikusa egyre hangosabban és hangosabban kiáltoztak, egyre több és több józan ember helyezkedett az óvatos szkepticizmus latitudináris álláspontjára. A bevett hit ellen ebből a két irányból jövő támadás hatására a tizenhetedik század elején egy valóságos bizalmi válság alakult ki. (...)

Ha összefoglaljuk az előfeltételeknek itt felsorakoztatott fajtáit, nyilvánvaló, hogy az 1620-as években Anglia a sokféle diszfunkció állapota felé haladt. Mind a kormányzat, mind az egyház képtelennek bizonyult az új helyzethez, az új társadalmi erők és intellektuális irányok követeléseire való alkalmazkodásra. Nem tudták kielégíteni a gentryk, kereskedők, jogászok, alsóbb papság, yeomanok és kézművesek között elterjedt álláspontok-

ból következő politikai, vallási és társadalmi aspirációkat. Ezek az emberek nagyobb beleszólást akartak a politikai ügyekbe, az adózás meghatározásába, a törvényszéki erkölcsöket (mind pénzügyi, mind személyi szempontból) meg akarták reformálni, alapvetően protestáns külpolitikára törekedtek, mérsékelten meg akarták tisztítani az egyházi szertartásokat és csökkenteni akarták az epizkopátus autoritását. Az establishment válasza a király isteni jogáról tartott metsző és irreleváns kioktatás volt; a klérusnak egy olyan csoportját juttatták a hatalomhoz, amely növelni akarta az egyházi szertartások jelentőségét és az epizkopátus autoritását; a spanyol házasság agyrémének kizárólagos követése vált a külpolitika központi céljává; és növekedett a korrupció, pazarlás és hozzá nem értés az udvarban George Villiers, Buckingham hercege vezetése alatt, ki a szenilis, borgőzös öreg király ifjú kegyence volt. (...)

Ahogy az idő haladt előre, úgy jelentkezett a politikai problémák vészjósló előjeleként az értelmiségiek elidegenedése.³¹ (...)

Maga a társadalmi struktúra is igen feszült volt, annak következtében, amit a kortársak a majdnem minden csoportnál fennálló mobilitás magas szintjének tekintettek. Ahogy ez történni szokott, ez a mobilitás a sok közül egy vagy két dimenzióra szűkült, és ennek következtében az egyén bármilyen is legyen, mozgásának iránya súlyos státuszbizonytalansági érzéstől szenvedett. (...) A tizenhetedik század elején az egyének és a családok soha nem látott sebességgel mozogtak felfelé és lefelé a társadalmi létrán, s földrajzilag faluról falura, s a vidékről a városokba.³² Ennek eredménye mély nyugtalanságot keltett. Zavart okozott az is, hogy az előkelő osztályok számbelileg sokkal gyorsabban növekedtek, mint a kormányzatban, hadseregben, egyházban vagy jogban a nekik megfelelő álláslehetőségek. Ebből következően nőtt a frusztráció a nem alkalmazott, megsértett ifjabb fiak körében. Végül egyre mélyült a szakadás a két kultúra között, amelyek közül az egyiket a politikai nemzet tömege képviselte, míg a másikat csak egy kisebbség az udvarnál. Ezt a szakadást nyíltan szembenálló mítoszok és ideológiák kialakulása szimbolizálta: a király isteni joga a kiegyensúlyozott alkotmánnyal szemben; engedelmesség szemben a lelkiismerettel; a szépség szentsége szemben a puritán dísztelenséggel; az udvar szemben a vidékkel. (...)

Ha ki kellene jelölni az előfeltételek leírt tömegéből a legfontosabbakat, a következő hármat lehetne kiemelni: a korona képtelen volt megszerezni a hatalom két kulcs eszközét az állandó hadsereget és a fizetett megbízható helyi bürokráciát; a gentry felemelkedett a relatív gazdagság, státusz, műveltség, közigazgatási tapasztalat és a grófságok kormányzatán belül

a csoport identitás terminusaiban, megnőtt politikai öntudata az alsóházban, mint a „vidék” ideológia képviselőjének, harmadszor egy zavaros puritanizmus terjedt el a tulajdonos osztályok jelentős szektoraiban, aminek legfontosabb politikai következménye az volt, hogy létrehozta az egyház és esetleg az állam megváltoztatása szükségességének sürgető érzését. A legfontosabb másodlagos tényezők: a jogász értelmiség független hatalma és „Magna Carta” ideológiájuk; a gazdaság progresszív átalakulása, amely magával hozta a mezőgazdaság és a falusi társadalmi viszonyok kommerszIALIZÁLÓDÁSÁT, a tengerentúli kereskedelem és ipar növekedését és a lakosság megduplázódását; a biztonságnak az a hamis érzete, amelyet az erzsébeti kompromisszumok kezdeti sikerei okoztak; a kormányzat központi szerveinek és az udvarnak megnövekedett méretei és kiadásai, amelyek hatékonyságuk és megbecsülésük visszaesésével jártak együtt. Hangsúlyoznunk kell, hogy az itt felsorakoztatott fejlemények közül egyik sem tette elkerülhetlenné a kormányzat összeomlását – még kevésbé a polgárháború kirobbanását vagy a valóban forradalmi párt kialakulását. Ezek szinte bizonyosan a politikai hatalom bizonyos újraelosztásához vezettek, s nagy valószínűséggel az egyház reformjához, de az, hogy ezek a változások békés fejlődés, politikai megrázkodtatás, vagy a fegyverek használatának keretében zajlanak-e majd le, teljesen bizonytalan volt. Ez a kormányzati hivatalok bölcsességétől, vagy annak hiányától, valamint az ellenzék mértékletességétől vagy annak hiányától függött.

A katalizátorok 1629 – 39

Az 1640-es robbanást megelőző évtizedben egy sor olyan fejldmény-nel találkozhatunk, amelyeket a válság katalizátorának lehet tekinteni, amelyek a kormányzati intézmények összeomlását a lehetőség birodalmából a valószínűségébe vezették. Legjobban a kormányzat ostobaságát és intranzigenciáját kell hangsúlyoznunk, azt, hogy vakon visszautasította a kritikákra való konstruktív reagálás lehetőségét, és csökönyösen megindult az össze-ÜTKÖZÉSHöz vezető úton. Ez teljes mértékben összekapcsolódott azzal az életerős egyházi reakcióval, amelyet Laud érsek irányított és erőszakolt féktelenül. Ez utóbbi a püspökök politikai hatalmának és presztizsének vissza-ÁLLÍTÁSA érdekében dolgozott, a mellőzés és megvetés évtizedei után; az egyház gazdasági erőforrásainak helyreállításáért, a városi tizedkivetés felülvizgálatával és a laikus kisajátítások elleni támadással, a laikus rablás évtizedei után; az egyház és szertartásai rendszerességének és rituális pompájának nö-

veléséért, beleértve azt is, ami a puritánok számára a legsértőbb volt, az orgona és oltárkorlátokat, az oltár előtti térdeplést és a kereszt használatát a keresztelezésnél; s a puritánok még könyörtelenebb pusztításáért, amelyet még Whitgift és Erzsébet alatt sem éltek át.³³

Még rosszabb volt az a hatás, amit Károlyra katolikus királynéja gyakorolt, a katolikus laikusok alkalmazása a magas miniszteriális hivatalokban, a pápasággal kiépített barátságos kapcsolatok, és egy olyan külpolitika követése, amely alapvetően spanyolbarát és protestáns ellenes volt. A közhielmelek néha fontosabbak, mint a valóság, a korszak hisztérikus félelmei közepette az a gyanú, hogy a pápistaság teljesen átítatta a közigazgatást, katasztrofálisan lecsökkentette a rendszerbe vetett közbizalmat. A király egyik támogatója jegyezte meg 1640-ben, hogy „az embereknek az a véleménye vagy meggyőződése, hogy vezetőik és szolgáltatásaik pápisták Ő felségének rosszabb szolgálatot tett, mint bármi más dolog”. Ezt a véleményt fejelezte tovább egy radikális képviselő azzá a váddá, hogy „minden bajunk gyökere, szerintem, a köztünk és Róma között tervezett unióból következik”.³⁴ Ez volt a legfőbb oka annak, hogy a csapatok nem voltak hajlandók a skótok elleni harcra, ami aztán közvetlenül vezetett a rendszer lehatárolásához.

Ezzel a vallási reakcióval párhuzamosan jelentkezett egy politikai reakció is abban a mértékben, ahogy a freeholderek és gentryk politikai nemzete részt vett a kormányzásban. Károly feloszlatta a parlamentet, kinyilatkoztatta elhatározását, hogy enélkül akar uralkodni, a parlament beleegyezése nélkül növelte az adókat, a törvény betűivel zsonglörködve, és eltorzítva az országos veszély esetén alkalmazható szükséglegésekre vonatkozó speciális hatalmat. Ez a politika jelentős ellenállásba ütközött, de nem azért, mert a királyi adózás az 1630-as években különösen terhes lett volna a társadalom bármely osztálya számára – a valóságban ez majdnem bizonyosan könnyebb volt, mint bárhol másutt Európában –, hanem azért, mert a pénzt alkotmányellenes és önkényeskedő módon hajtották be, és olyan célokra használták fel, amelyeket sok adófizető erkölcstelennek tekintett. Károly félelmet keltett a földbirtokos osztályokban is azzal, hogy bátorította Straffordot, hogy Írországot egy autokrata uralom nagyméretű kísérleti laboratóriumaként használja, amely kísérletet sok angol előjátéknak tekintett a hasonló politikai módszerek otthoni alkalmazásához.³⁵

Harmadszor, Károly egy társadalmi reakciót is ki akart kényszeríteni, meg akarta szüntetni azt a társadalmi mobilitást, amelyet annyira visszataszítónak tekintett. Megszüntette a címek árusítását, visszakergette a gentry-

ket és előkelőket vidéki lakhelyükre, ahova szerinte tartoztak, s mindent megtett az előkelők privilégiumainak támogatásáért és a ranghierarchia megerősítéséért.³⁶ (...)

A korona politikája és az előkelők magatartása együtt egy arisztokrata reakció kezdeteit mutatja, amely idővel a francia forradalmat megelőző évtizedek sokkal öntudatosabb és átfogóbb franciaországi mozgalmához hasonlóvá fejlődhetett volna. Ez utóbbi reakciót ma úgy tekintik, mint ami jelentős szerepet játszott a társadalmi feszültségek elmélyülésében, s végül az 1789-es robbanáshoz vezetett. Minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy az angliai, nyilvánvalóan kevésbé fejlett reakció hasonló felháborodást keltett a gentryk között. Ez szerepet játszott azon gyűlölet és gyanú kialakulásában, amit az alsóház tagjai éreztek a lordok házával szemben, ami nyilvánvaló jellegzetessége a hosszú parlament korai időszakának is.

Végül Károly belekeveredett a gazdasági reakcióba is. Felülről kényszerítettek céhszervezetet egy sor mesterségre és szakmára. London városa tönkrement, mivel bekapcsolódott az írországi telepítésekbe és a koronabirtokok kiárúsításába. Sértő és haszontalan monopóliumokat kényszerítettek ki, és kísérletek történtek a szövetminőség hivatalos szabályozásának szigorítására. A Kelet Indiai Társaságot felbőszítette a kívülállók kereskedésének cinikus engedélyezése, a birtokos nemességet felbőszítették a lovagi birtok elzáróztatásáért és a bekerítés ellenes törvények megsértéséért rákényszerített bírságok, valamint a középkori erdőtörvények és az egyenlő címeradó (scutage) felélesztése, a hadihajók építésére kivetett adó átalakítása éves rendszeres adóvá.³⁷ A gazdasági élet minden aspektusa egy olyan bürokrácia egészségtelen beavatkozását szenvedte, amelynek egyetlen célja, úgy tűnt, a pénz elvonása nagyszámú kicsinyes és irritáló szabályozó bevezetése segítségével, amelyek közül soknak a törvényességét is kétségbe lehetett vonni. (...) E politika bevezetése során megkezdődött az uralkodó elitek szétszakadása, s így a bekövetkező reakciót egy olyan rendszernek kellett keresztülvinnie, amely félig már hadban állt önmagával. (...) Egy sereg alsóbb hivatalnok lojalitását az illetménybizottság tevékenysége ásta alá, amely megélhetésüket fenyegette.³⁸ Az arisztokrácia is szétszakadt, ahogy fokozatosan eltávolították az udvarból, vagy nem engedélyezték ottani szereplését. Az anglikán püspökök is megosztottakká váltak, mikor Laud és arminianus szövetségesei megtámadták Williams püspököt és barátait. Még a városi kereskedő oligarchiát is, különösen Londonban, megosztották a különböző vallási kötődések és a korona részéről megnyilvánuló fölényeskedő rossz bánásmódból következő fokozódó ingerültség.³⁹

Az 1630-as évek során a királyi stratégia és taktika sikeresen forrasztotta össze az ellenzék természetileg eltérő erőit. A legfontosabb fejlemény a puritán felfogás óriási méretű elterjedése volt; a mérsékelt anglikánokat Laud politikája egyre inkább elidegenítette és egy radikálisabb álláspont felé hajtotta. (...) Hogy megtörhessék az udvaroncok és a hivatalnokok választói befolyását, a gentryk arra kényszerültek, hogy a yeomanokat és kézműveseket választójoguk követelésére, és annak a nagy politikai védnököktől független használatára bátorítsák. Ugyanebben az időben a vezetést előbb Sir Edward Coke és Sir John Eliot, később pedig Pym, Hampden, Say biztosították, és egy koherens szervezetet is létrehoztak a csúcson a „Providence Island” igazgatóságával. A kormányzat elkövette azt a hibát, hogy biztosította az ellenzéknek a szükséges mártírokat: Eliotot, kinek teste a Tower temetőjébe került s nem őseié mellé, és Burtont, Bastwickot és Prynnet, levágott fülükkel és hosszú bebörtönzésükkel. Ez az ellenzéknek gyűjtő népi jelszavakat biztosított: „Semmi Pápaságot” és „Semmiféle adót a parlament beleegyezése nélkül”. Végül csapásként jelentkezett, hogy a királyság összes elégedetlenje a különböző sérelmeket két ember, Wentworth és Laud személye és politikája elleni személyes gyűlöletbe összpontosította. Úgy gondolták, e két ember szétzúzásával megtisztítják a Commonwealthet azoktól az ördögöktől, akik megrontották azt, s megnyitják az utat egy jobb államhoz és jobb egyházhoz.

Az egyik legmeglepőbb újabb felfedezés az angol forradalommal kapcsolatban, hogy a radikális parlamenti vezetők jelentősen öregebbek voltak, 11 éves mediánnal, mint a lojális lovagok.⁴⁰ Ezt a fordított generációs szakadékot az magyarázhatja meg leginkább, hogy az 1620-es évek buckinghami korrupciójának, és az 1630-as évek károlyi, laudi és straffordi zsarnokságának személyes tapasztalatára volt szükség ahhoz, hogy valaki eljusson a forradalomhoz. Mindkét tapasztalatra szükség volt, de egyedül egyikük sem volt elégséges. Ezért nem tört ki a forradalom az 1620-as években, és ez az oka annak, hogy az 1630-as évek nemzedéke toleránsabb volt a királyi ügytelenséggel szemben, mint idősebb társaik.

A konszenzus elkopásához és a politikai ellenőrzés megromlásához végül az járult hozzá, hogy az alapvető alkotmányos és vallási kérdések körüli konfliktusok komoly gazdasági nehézségekkel a háttérben zajlottak.⁴¹ A legfontosabb szövetexportkereskedelem megsemmisítő csapást szenvedett az 1620–21-es válság során, s az európai piacokat sohasem szerezték teljesen vissza. Az 1630-as évek pedig általában rossz termést hoztak az 1630-as katasztrófaévtől kezdve és azt követően. Egyetlen egy jó év volt az egész év-

tizedben, amelyhez hasonlókat csak egyszer találunk az elkövetkező százhusz évben.⁴²

A kora tizenhetedik század így az ismert „J görbét” követte; egy viszonylag hosszú prosperitással kezdődik, amely megnöveli az elvárásokat a folyamatos javulásra, és amely egy éles lefelé irányuló tendenciával folytatódik. Az 1630-as évek reakciós politikáját akkor folytatták, mikor a korszakot a frusztrált gazdasági elvárások jellemezték a társadalom több szektora számára. A romló pénzügyi viszonyok nyilvánvalóan *nem* játszottak szerepet a földbirtokos osztály elégedetlenségének kialakulásában, amely osztály a későbbi dráma főszereplőjévé vált. A bérleti díjak a magasba szöktek az 1620-as és az 1630-as években, s egészében véve, a gentry, amely londoni szövetségeseivel együtt 1640-ben majd megdönti a kormányzatot és így mozgásba hozza a forradalom vonatát, valószínűleg sohasem állt ilyen jól anyagilag.⁴³ A gazdasági hanyatlás azonban valószínűleg segített a feszültség elmélyítésében a városokban a régi bevett kereskedő oligarchia és a kiskereskedők között, amely utóbbiak mind ki voltak zárva a hatalom és kiváltság mágikus köréből. A posztóipar stagnálása valószínűleg szerepet játszott a szövőmunkások radikalizálódásában, éppen úgy, mint a magas élelmiszerárak szerepet játszhattak abban, hogy a városi iparos inasok, különösen Londonban, politikai akciókba fogtak.

Hangsúlyozni kell, hogy csak a szabadelvű angol történetírás szigeti összefüggésében lehet Károly politikáját reakciónak és nem előre tekintőnek címkézni. A kontinentális Európából nézve éppen Károly, Laud és Strafford céljai és módszerei a jövőbe mutatóak. Az egyház és az állam közötti kapcsolatok erősítése, minden fajta eltérő vélemény elnyomása, egy mindennél hatalmasabb udvar létrehozása, széleskörű pénzügyi és katonai hatalom megszerzése – ezek voltak az alapjai a királyi abszolutizmus csaknem általános európai növekedésének. Ha az idők trendje vezetett valahová, akkor ez az az irány volt, amelyet Károly és tanácsadói jelöltek ki. (...)

A kiobbantó okok, 1639 – 42

Az 1630-as évek katalizátorai a politikai összeomlás kilátásait lehetőségéből valószínűsítővé változtatták. Azonban rövid távú, sőt véletlen események sorozata változtatta ezt a valószínűséget bizonyossággá. (...)

Az 1640-es kormányzati összeomlás közvetlenül következett Laud és Károly azon döntéséből, hogy megpróbálják ráerőltetni a skót klérusra az isztentisztelet és egyházi szervezet angol szisztémáját, s ezzel egyidőben a skót előkelőket volt-kolostori birtokaik elvesztésével fenyegették. Ez a presbite-

riánus lelkészeket és az előkelőket szövetségbe egyesítette és összméretű háborút provokált. A háborús vereség, amelynek alapvető oka az volt, hogy az angol csapatok és vezetőik nem akartak harcolni, viszont oda vezetett, hogy a korona elvesztette ellenőrzését fegyveres erői felett, ami a forradalom első és legfontosabb előjátéka. Az adófizetők részleges sztrájkja, a háború költségei, a skótok által követelt jóvátételekkel ötvözve a királyi kincstár kiürülését eredményezték és pénzügyi összeomláshoz vezettek. A kormányzás továbbviteléhez szükséges pénz megszerzésének egyetlen lehetősége a parlamenthez való fordulás volt; ez a királyi politika minden aspektusával szemben teljes mértékben felkelt ellenzéknek való alárendelődést jelentett.

Az 1640-es parlamenti választás sokkal élesebb és szélesebb körű összecsapást hozott, mint bármelyik korábbi, és az udvar jelöltjei mindenütt vereséget szenvedtek. Az udvaroncok és hivatalnokok az 1614-es parlamentnek még 28, a hosszú parlamentnek azonban csak 11 százalékát alkották; ez az arány alacsonyabb, mint bármely olyan korábbi parlamentben, amelyről adataink vannak. Nemcsak a hivatalos jelölteket utasították el, hanem a régi arisztokratikus patronázs rendszer is a felbomlás jeleit mutatta, függetlenül a politikai szimpátiáktól. (...)

Mikor a hosszú parlament 1640-ben összeült, Károly majdnem teljesen egyedül találta magát. Négy természetes szövetségeséből az arisztokráciát a gazdasági és státusz hanyatlás évtizedei gyengítették meg, és politikai, valamint vallási elkötelezettségek osztották meg; az egyházi hierarchia elszigetelt, lenézett és még mélyebben megosztott volt; a központi igazgatás és az udvar demoralizálódott és megbízhatatlanná vált; a fegyveres erőket darabokra zúzta a vereség, és ha választásra kényszerítették volna, nagy eséllyel az ellenséghez csatlakoznak. Az ellenségnek ideiglenesen egyesített csoportjai szövetkeztek Károly ellen – a gentry, az előkelők, a kereskedők és a jogászok – akiket a reformált egyház, a vallásos Commonwealth, a Magna Carta, az ősi alkotmány és a „vidék” hatalmas ideáljai inspiráltak. Ezek azonban inkább jelszavak, s nem konkrét programok voltak, s helytelen volna azt állítani, hogy az 1640-ben a Westminsterben megjelenő ellenzék gondolkodásában több volt, mint osztálya politikai befolyásának fenntartására és növelésére, az egyháznak a Laud által bevezetett pápista újításoktól való megszabadítására, a bel- és külpolitikának alapvetően protestáns irányba való fordítására, és a püspökök politikai befolyásának csökkentésére irányuló vágy. E célok eléréséhez azonban, olyan intézményeket kellett megszüntetni, mint a kiváltságos törvényszékek, amelyek több mint 150 évesek voltak, jogot kellett formálni arra a hatalomra, hogy meghatározhassák saját feloszlásuk feltételeit, ki kellett végezni a király egy miniszterét, a Canterbury Ér-

seket pedig a Towerbe kellett zárni. A hosszú parlament első ülészaka a gyakorlatban, ha elméletileg nem is, lerombolta a kormányzat központi intézményeit, anélkül, hogy helyükre újat állított volna. Ekkor azonban még senki sem gondolkodott egy polgárháború fogalmaiban, hiszen ahhoz nem kell a király ellen harcolni, hogy az elbocsásson néhány szélsőséges lovagot. Egy sor véletlen és butaságból, képmutatásból és félelemből eredő személyi döntés változtatta meg a helyzetet és tette a háborút először lehetségessé, azután elkerülhetetlenné.

A helyzet romlásának legnyilvánvalóbb szimptomája az alsóház tagjai között aktívan tevékenykedő puritán prédikátorok retorikájának növekvő hisztériája volt, amely a vallási ekzaltáció szintjére emelkedve közvetlenül vezethetett a vérontáshoz. (...)

Bedford mérsékelt vezér váratlan halála szétzúzta a királyi támogatók és parlamenti ellenzékiek valamiféle koalíciós kormányzatának a tervét. Ma már nyilvánvaló, hogy az ír helyzet már egy évtizede közeledett a kirombanáshoz, a kortársak számára az ír lázadás azonban derült égből villámcsapásként jött. Időzítése nem lehetett szerencsétlenebb, mivel szétzúzásának szüksége elkerülhetetlenné tette a központi hatalomnak legszélsőségesebb és legveszélyesebb formájában, a hadseregben való újjáélesztését. A kormányzat 1640-es összeomlása óta hatalmi vákuum alakult ki a központban, amely helyzet, ha nem tör ki az ír felkelés 1641-ben, folytatódhatott volna egészen a politikai válság megoldásáig. De fellépett a fegyveres erők felállításának szükségessége, és az ellenzék követelte az ellenőrzést a katonai erők fölött.

Ez volt az a pont, ahol személyes faktorok kapcsolódtak a drámába. Az, hogy Károlyt alattomosnak tekintették és hogy ő állandóan, bár sikertelenül, kísérletezett az erőszak alkalmazásával, a parlament néhány vezetőjét arról győzték meg, hogy nem lehet benne bízni. Ők most valóban életüket féltették; végtére is ők ontották az első vért – Straffordét a vérpadon – és tudták, hogy Károly bosszút esküdött. Ezért személyes biztonságuk, és azon alkotmányos eredmények védelmében, amelyeket az előző tizennyolc hónap során elértek, kötelezve érezték magukat arra, hogy követeljék mind a fegyveres erők, mind a miniszterek kinevezése feletti ellenőrzést. Ezek a követelések azoban, messze meghaladták a feltételeken kiegyensúlyozott alkotmány helyreállításának korlátozott céljait, s ennek következtében a király nagyszámú korábbi ellenfele kelletlenül visszaállt a királyi oldalra. 1642 nyarán Károly király valami olyasmivel rendelkezett, amivel egy évvel korábban még nem: a befolyásos támogatóknak nagy, ha nem is túlzottan

elszánt táborával. Most megkockáztathatott egy polgárháborút, a győzelemnek meglehetősen esélyével.

Másrészt viszont az alapvetően mérsékelt parlamenti vezetők számára ez a kényszerű balratolódás új és életbevágóan fontos szövetségeseket biztosított: a londoni City azon radikális új kormányzóit, akik a régi gárdától 1641 során békés politikai forradalommal szereztek meg a hatalmat. A City-nek, a vezetés mellett maradt parlamenti gentry csoportnak és a hatalommal rendelkező előkelők jelentős kisebbségének ez a kombinációja elég erős volt ahhoz, hogy a fegyverek erejével szálljon szembe a királlyal, a szövetség azonban elkerülhetetlenül a City-ből származó szélsőségesebb szárny irányába tolta el a befolyás súlyát. Hasonlóképpen zajlott le a változás a királyi oldalon. Bár a konzervatívabb gentryknek a királyhoz való visszatérése biztosította számára a szükséges hadsereget és politikai támogatást, továbbra is a szélsőséges lovagok gyakorolták a legnagyobb befolyást a királyi politikára. Így 1642-re készen állt a színpad egy polgárháborúra, amely olyan követelések körül zajlott, amelyekről a tárgyalást a vezetők többsége mindkét oldalon elképzelhetetlennek tartotta, bár a követők nem tartották annak.

Következtetések

Tanulmányunk nem foglalkozik a forradalom későbbi lépcsőinek okai-val. A háború a hagyományos elitek megoszlásával kezdődött, a folytatásban a parlament vezetését a katonai győzelem követelői vették át; kialakult egy radikális alsó-középosztályi politikai ideológia és párt a levellereknél; szétzúzták a három régi jellemzőt: a királyságot, a lordok házáét és az episzkopális egyházat; a Commonwealthet egy alig leplezett katonai diktatúrára cserélték fel; és végül 1660-ban összeomlott a forradalmi rendszer és visszaállították a régi rendet. Tanulmányunk azon hosszú időre ható faktorok meghatározására korlátozódik, amelyek a politikai és vallási intézmények bizonyos módosítását valószínűvé tették; azon rövid távon ható faktorok, nagyrészt politikai hibák feltárására, amelyek valószínűvé tették, hogy a változások a konfrontáció és nem a kiigazítás formájában történnek majd meg; és azon közvetlen eseményekre és döntésekre, amelyek először a központi kormányzat összeomlását okozták, azután azt, hogy a győztesek átlépjének saját alapjaikon, s így az országot két évvel később szerencsétlenül egy háborúba kényszerítették.

Ami az angol forradalom egyedi vonása, az a különböző ellenzéki programok és az 1640 utáni eredmények intellektuális tartalma. Először történt

meg a történelemben, hogy egy fölszentelt királyt bíróság elé állítottak alattvalóival szembeni hűtlenségéért, hogy nyilvánosan lefejezték és hivatalát eltörölték nyilvánították. Egy bevett egyházat szüntettek meg, birtokait kisajátították, és a protestantizmus minden formájára széles körű vallási türelmességet hirdettek, sőt kényszerítettek. Rövid időre, s talán először, jelentkezett a történelem színpadán az embereknek egy olyan csoportja, amely a szabadságnak és nem a szabadságoknak elveit proklamálta, mely az egyenlőségért és nem a kiváltságokért, a testvériségért és nem a hódolatért szállt síkra. Ezek az elvek életben maradtak és feléledtek más társadalmakban, más időszakokban. 1647-ben a puritán John Davenport hátborzongató pontossággal jósolta meg: „azt a fényt, amelyet most Angliában fedeztek fel ... sohasem lehet teljesen kioltani, bár úgy vélem ezzel ellenkező vélemények még sokáig fognak uralkodni”.⁴⁴

Bár a forradalom látszólag elbukott, a vallási toleranciáról és arról vallott elvei, hogy korlátozni kell a központi végrehajtó szervek hatalmát a tulajdonos osztályok személyes szabadságába való beavatkozásra, valamint, hogy a politikának a társadalom széles spektrumának az egyetértésén kell alapulnia, túléltek. Ezek újra megjelennek Locke írásaiban, kifejezésre jutnak Vilmos és Anna uralkodásának politikai rendszerében a jól fejlett párt-szervezetekkel, a parlament messzemenő hatalmával, a Bill of Rights-al, és a Toleratin Act-al, és meglepően nagy, aktív és tagolt elektorátus létezésével. Ez az oka annak, hogy a tizenhetedik századi angol válság jogosan követelheti magának a világtörténelem első „nagy forradalma” címet, s ebből következik ezen esemény alapvető jelentősége a nyugati civilizáció fejlődése szempontjából.

Jegyzetek

E tanulmány lábjegyzeteivel fel akarjuk hívni a figyelmet a kutatás azon óriási eredményeire, amelyet az utóbbi húsz évben publikáltak, s amelyre érvelésünk nagy része épül. A régóta ismeretes tényekre, amelyeket már valamennyi kézikönyvben megtalálunk, nem hoztunk jegyzeteket.

1 Hyde, E. Earl of Clarendon: *The History of the Rebellion and Civil Wars in England*; Murray, W.D. szerk. (Oxford 1888)

2 Wedgwood, C.V.: *The King's Peace, 1637 – 41* (London, 1955)

3 Gardiner, S.R.: *History of the Great Civil War, 1642 – 9*, 3 kötet (London 1886 – 91)

4 Macaulay, T.B.: *The History of England from the Accession of James II* (London, 1849); Trevelyan, G.M.: *England Under the Stuarts* (London, 1925)

5 Engels, F.: *Socialism: Utopian and Scientific* (London, 1892) xix–xxiv; Hill, C.: *The English Revolution, 1640* (London, 1940) 9–82; Tawney, R.H.: *The Rise of*

- Gentry, 1558 – 1640, *Economic History Review* 11 (1941); uő: Harrington's Interpretation of His Age, *Proceedings of the British Academy* 27 (1941); Dobb, M.: *Studies in the Development of Capitalism* (London, 1946) 109–51, 161–76, 186–220, 224–39.
- A neomarxista értelmezésekre lásd: Moore, Barrington, Jr.: *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Boston, 1966) 1. rész, 1. fejezet. Arra a módosított marxista álláspontra, amely a vallásnak és az elveknek nagyobb szerepet tulajdonít lásd: Hill, C.: La Révolution anglaise du XVIIIe siècle *Revue Historique* 221 (1959) és uő: *Century of Revolution, 1603 – 1714* (London, 1961).
- A fenti elméletek elleni vad kirohanásra lásd Hexter, J.H.: The Myth of the Middle Class in Tudor England, in uő: *Reappraisals in History* (London 1961).
- 6 Black, C.E.: *The Dynamics of Modernization* (New York, 1966) 72–74, 90, 106–108.
- 7 Trevor-Roper, H.R.: The Gentry, 1540–1640, *Economic History Review*, 1. melléklet. 1953.
- 8 Harrington, J.: *Oceana* (London 1737) 70.
- 9 Neumann, S.: The International Civil War, *World Politics* 1 (1949) 333–334, 1. jegyzet.
- 10 Thirsk, J.: The Sale of Royalist Land during the Interregnum, *Economic History Review* 2. sorozat, 5. szám (1952); uő: The Restoration Land Settlement, *Journal of Modern History* 26 (1954); Habakkuk, H.J.: Landowners and the Civil War, *Economic History Review* 2. sorozat, 18. köt. (1965); uő: The Parliamentary Army and the Crown Lands, *Welsh Historical Review* 3 (1967).
- 11 *Catalogue of the Thomason Tracts in the British Museum, 1640 – 1661* (London, 1908) xxi.
- 12 Ogilvie, C.: *The King's Government and the Common Law, 1471 – 1641* (Oxford, 1958); Judson, M.: *The Crisis of Constitution* (New Brunswick, 1949) 2. fejezet; Hill, C.: *Intellectual Origins of the English Revolution* (Oxford, 1965) 5. fejezet; Holdsworth, W.S.: *A History of English Law*, 5. köt. (London 1937) 425 – 93.
- 13 Hill, C.: The Norman Yoke, in. uő: *Puritanism and Revolution* (London, 1958) 1. rész, 3. fejezet.
- 14 Historical Manuscript Commission; *Second Report* (London, 1874); 63.; Walzer, M.: *The Revolution of the Saints* (Cambridge, Mass., 1965) 10–11.
- 15 Lenski, G.E.: Status Crystallization: (A Non-Vertical Dimension of Social Status), *American Sociological Review* 19 (1954).
- 16 Gardiner: *History of the Great Civil War*, 2. köt. 230–32, 277–79.
- 17 A Keeler, M.F. által összeállított életrajzi tanulmány alapján *The Long Parliament, 1640–41*, (Philadelphia, 1954).
- 18 Everitt, A.: *The Community of Kent and the Great Rebellion, 1640 – 60* (Leicester, 1966), 143, 242.
- 19 Erre és más kifogásokra lásd Hill, C.: Recent Interpretation of the Civil War, in. uő: *Puritanism and Revolution*; Zagorin, P.: The Social Interpretation of the English Revolution, *Journal of Economic History* 19 (1959); és Hexter: *Reappraisals in History*, 129–31.
- 20 Engels: *Socialism*; Tawney: *The Rise of the Gentry, 183–189*, 203.
- 21 Wolfe, D.M.: *Leveller Manifestoes of Puritan Revolution* (London, 1944) 237.

- 22 Bossy, J.: *The Character of Elizabethan Catholicism, Past and Present* 21 (1962).
- 23 A következő, az arisztokráciáról szóló, rész rövid összefoglalása annak, amit Stone, L.: *The Crisis of Aristocracy, 1558 – 1641* (Oxford, 1965) 1., 3., 4., 10. és 14. fejezetében kifejtett.
- 24 Az európai udvari rendszer szerepére lásd: Trevor-Roper, H.R.: *The General Crisis of the 17th Century, in Crisis in Europe, 1560–1660.* szerk.: Aston, T.H. (London, 1965). Az angol udvarra lásd: Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 8. fejezet; McGaffrey, W.T.: *Place and Patronage in Elizabethan Politics, in Elizabethan Government and Society*, szerk.: Bindoff, Hurstfield és Williams (London, 1961); Akrigg, G.V.P.: *Jacobean Pageant* (Cambridge, Mass. 1962); Hexter, J.H.: *The English Aristocracy, Its Crises, and the English Revolution, 1558–1660, Journal of British Studies* 8 (1968): 57–69.
- 25 Neale, J.E.: *The Elizabethan Political Scene, in uő: Essays in Elizabethan History* (London, 1958); Stone, L.: *The Fruits of Office: The Case of Robert Cecil, 1st Earl of Salisbury, 1596 – 1612, in Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, szerk.: Fisher, F.J. (London, 1961); Cooper, J.P.: *The Fortune of Thomas Wentworth, Earl of Stafford, Economic History Review* 2. sorozat, 11. köt. (1958); Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 100–106, 489–95.; Prestwich, M.: *Cranfield: Politics and Profits under Early Stuarts* (Oxford, 1966) 9. fejj.; Loomie, A.J.: *Sir Robert Cecil and the Spanish Embassy, Bulletin of the Institute of Historical Research* 42 (1969).
- 26 Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 424–49.
- 27 Neale, J.E.: *The Elizabethan House of Commons* (London, 1949) 7. és 15. fejezet.
- 28 Judson: *The Crisis of the Constitution*, 7. fejezet; Mitchell, W.M.: *The Rise of a Revolutionary Party in the House of Commons, 1603–29* (New York, 1957) 5. fejezet; Notestein, W.: *The Winning of the Initiative by the House of Commons* (London, 1924); Tanner, J.R.: *Constitutional Conflicts of the 17th Century* (London, 1928); Wormuth, F.D.: *The Royal Prerogative, 1603–49* (Ithaca, N.Y., 1939).
- 29 Ogilvie: *The King's Government; The Crisis of the Constitution*, 2. fejezet; Ives, W.: *Social Change and the Law, in uő: The English Revolution, 1600–1660* (London, 1968).
- 30 Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 392–94; Zagorin, P.: *The Court and the Country* (London, 1969) 3. fejezet.
- 31 Curtis, M.H.: *The Alienated Intellectuals of Early Stuart England, Past and Present* 23 (1962).
- 32 Laslett, P.: *Clayworth and Cogenhoe, in Historical Essays, 1600 – 1750*, szerk.: Bell, H.E. és Ollard, R.L. (London, 1963) 177.; Wrigley, E.A.: *London's Importance, 1650 – 1750, Past and Present* 37 (1967): 46.; Tawnwy, R.H.: *The Gentry, 1540 – 1640, in Essays in Economic History*, szerk.: Carus-Wilson, E.M., 1. köt. (London, 1954): 192.
- 33 Trevor-Roper, H.R.: *Archbishop Laud, 1573–1645* (London, 1940); Hill, C.: *The Economic Problems of the Church* (Oxford, 1956).
- 34 Albion, G.: *Charles I and the Court of Rome* (London, 1935); 14. fejezet; *Calendar of State Papers Domestic, 1640, 493, 38.*
- 35 Kearney, H.F.: *Strafford in Ireland, 1633–41* (Manchester, 1959); Ranger, T.: *Strafford in Ireland: A Revaluation, Past and Present* 19 (1961).

- 36 Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 34, 117–19, 397–398, 751.; Kearney, H.F.: *The Eleven-Years Tyranny of Charles I* (London: Historical Association, 1962).
- 37 Ramsay, G.D.: *The Wiltshire Woollen Industry* (London, 1943) 6. fejezet; Unwin, G.: *Industrial Organization in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (Oxford, 1904) 142–71.; Pearl, V.: *London and the Outbreak of the Puritan Revolution* (Oxford, 1961) 79–91.; Ashton, R.: Charles I and the City in *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England*, szerk.: Fisher; Hammersley, G.: The Revival of Forest Law under Charles I, *History* 45 (1960).
- 38 Trevor-Roper, H.R.: Archbishop Laud, *History* 30 (1945); Aylmer, G.: *The King's Servants* (London, 1961) 193–201; uő: Office Holding as a Factor in English History, 1625–42, *History* 44 (1959).
- 39 Howell, R.: *Newcastle upon Tyne and the Puritan Revolution* (Oxford, 1967) 2. és 3. fejezet; Pearl: *London and the Puritan Revolution*, 304–5.
- 40 Brunton, D. és Pennington, D.H.: *Members of the Long Parliament* (London, 1954) 15 – 16.; Everitt: *Kent and the Great Rebellion*, 118.
- 41 Hobsbawm, E.J.: The Crisis of the Seventeenth Century, in *Crisis in Europe, 1560 – 1660*, szerk.: Ashton, T.H. (London, 1965); Supple, B.: *Commercial Crisis and Change in England, 1600 – 1642* (Cambridge, 1964) első rész, 3–6. fejezet.
- 42 Hoskins, W.G.: Harvest Fluctuations and English Economic History, 1620 – 1759, *Agricultural History Review* 16 (1968); 17, 20.
- 43 Kerridge, E.: The Movement of Rent, 1540 – 1640, *Economic History Review*, 2. sorozat, 6. kötet (1953); Stone: *Crisis of the Aristocracy*, 324 – 34.
- 44 Hill: *Puritanism and Revolution*, 152.

A FRONDE

Tanulmányunk célja nem e nagy felkelés, a *Fronde* (1648 – 53) „katalizátorainak” leírása, s azon eseményeket sem akarjuk felsorakoztatni, amelyek közvetlenül kiprovokálták a felkelés aktusait és az erre való kormányreakciót. Célunk sokkal inkább az, hogy nem pusztán magának a felkelésnek, hanem a francia társadalmon belüli különböző csoportok harcai-
nak és egymásrahatásainak elemzésén keresztül feltárjuk a társadalmi és politikai érdekek alapvető feszültségeit és összecsapásait, amelyeket a tizenhetedik század első felében nyomon lehet követni, s amelyek, úgy tűnik, majdnem állandó vonásai voltak a francia társadalomnak. Ezen „előfeltételek” ismerete elengedhetetlen a felkelés bármiféle magyarázatához, s egyben feltárja, hogy a *Fronde* a mély problémákkal küzdő társadalomnak és államnak mennyiben volt kifejeződése.

A *Fronde* első és legfontosabb előfeltétele a háború volt. 1614 és 1629 között polgárháború dúlt Franciaországot, és 1624-től kezdve évtizedeken keresztül komolyan bekapcsolódott a harmincéves háborúba. 1624 és 1635 között közvetetten vett részt e háborúban, a Habsburgok ellenfeleit támogatva. Németalföldet, Svédországot és a svájci Graubündent pénzzel támogatta, s erődök megszerzésével Lotharingiában, Elzászban, Svájcban és Németországban – itt elsősorban a Mosel és a Rajna mentén –, valamint Itáliában, például Pignerolban. Így Franciaország elvágta azokat a katonai utakat, amelyeket a spanyol kormányzat arra használt, hogy csapatokkal, fegyverekkel és pénzküldeményekkel segítse testvéreit, az osztrák Habsburgokat és a spanyol Németalföldet. Így a franciák megszerezték azokat a „kapukat” és „utakat”, amelyeken keresztül a spanyolok és az osztrákok megtámadhatták volna Franciaországot. Ez volt az úgynevezett *guerre couverte*, a „hidegháború”. A Habsburgok azonban egymás után legyőzték a franciák szövetségeseit. A nordlingeni svéd vereség (1634) után Richelieu elhatározta, hogy nyíltan és közvetlenül megtámadja a Habsburgokat. 1635-ben XII. Lajos hadat üzent a spanyoloknak, és 1635 után Franciaország hadban állt, mind az ausztriai, mind a spanyolországi Habsburgokkal és szövetségeseikkel. Ez már a *guerre ouverte*, a nyílt háború volt. Az 1648-as vesztfáliai béke nem fejezte be Franciaország számára a háborút. Mazarin folytatta a spanyolok elleni háborút egészen az 1659-es pireneusi békéig. Bár néhány

francia európai hegemoniára gondolt, hódításokra, melyek magukba foglalták volna a Rajna balparti területeit, olyan francia határookra, amelyek a régi Galliáénak felelnek meg, a királyi kormányzat céljai arra korlátozódtak, hogy fenntartsák Franciaország függetlenségét, véget vessenek a Habsburgok világhegemoniára való törekvésének, és biztosítsák azokat a területeket, amelyek Franciaország külső támadás elleni védelméhez szükségesek.

Nem minden francia értette azonban meg a királyi politikát. Sokan közülük, a „jó katolikusok”, a régi ligapártiak, s még a királyhoz és udvarához oly közelálló személyek is, mint például XIII. Lajos anyja Medici Mária, Michel de Marillac, az anyakirálynő kreatúrája, a főpecsétőr a spanyol „katolikus királyt” támogatták. Úgy tartották, hogy a Habsburg politika pusztán az eretnekség elleni küzdelem, kísérlet a katolicizmus feltámasztására, s vádolták a királyi tanácsot a háború és a Habsburgok protestáns ellenfeleivel való szövetség miatt. Készek voltak arra, hogy szembeszálljanak a királyi követelésekkel, sőt lázadásra és Spanyolországgal való szövetkezésre is. Mindenesetre a békéért szálltak síkra, és szembeszálltak a nagy háborús erőfeszítésekkel. Mások pedig, akik hajlandóak voltak résztvenni a Habsburgok elleni háborúban, úgy vélték, hogy a francia kormányzat már korábban békét köthetett volna, s csak azért hosszabbította meg a háborút, hogy igazolhassa a hatalommal való visszaélését és hogy pénzt zsarolhasson ki. A kormányzat részben felelős volt mindeztért. Richelieu többször állította, hogy a béke már csak pillanatok kérdése, és Mazarin is több alkalommal kijelentette, hogy a béke megkötése az ő egyoldalú akciójától függ.

Ezek a hosszú és nehéz háborúk jelentős országos erőkifejtést követeltek, és komoly megerőltetésnek tették ki a francia erőforrásokat. A királyi kormányzat a háborúhoz való alkalmazkodásra kényszerült, arra, hogy hadi kormányzattá váljon, amely sokkal inkább hasonlított egy diktatúrára vagy egyeduradalomra, mint királyságra vagy monarchiára. Egyre szükségesebb lett, hogy mindenkit, különösen a királyi családot és a királyi tisztviselőket, azonnali és teljes engedelmességre kényszerítsenek. Szükségessé vált, hogy bármely eszközzel megszüntessék a defetista és ellenséges propagandát, és erősítsék a hazafiságot és a katonai gondolkodást. Mindenekelőtt az volt életbevágóan fontos, hogy a kormányzat pénzt találjon a csapatok számára; hogy élelmezze és ruházza őket; hogy fegyvert, ágyút és löport vehessen; biztosítsa a szállítást, bizonyos erődöket kijavítson vagy építsen, másokat pedig leromboljon; támogassa szövetségeseit, mint például a lázadó hollandokat, portugálokat, katalánokat és magyarokat. A kormányzat nagymértékben felemelte az összes adófajtát. Nemcsak újakat létesített, de rákény-

szerítette őket a városokra vagy olyan testületekre, amelyek hagyományosan mentesek voltak az általános adó alól. Így ismételten megsértette a tartományi és helyi szabadságokat és kiváltságokat, s a pénzszerzés érdekében valamiféle forradalmi igazgatást létesített – ezekben adóbérlőket, *traitant*-okat vagy *partisan*okat alkalmazott, királyi biztosokkal, *intendants*okkal és katonákkal egészítette ki őket, akik átvették a szokásos hivatalnokok szerepkörét a királyi hatalom gyakorlásában.

Nézzük meg például Bordeaux adókerületét (*generalité*). A legfontosabb adó a *taille* egy millió francia livret hozott 1610 és 1632 között, s két millióra nőtt 1635-ben, hárommillióra 1644-ben, és majdnem négyre 1648-ban – ez a négyszeres növekedés 16 év alatt zajlott le, egy olyan időszakban, amikor az árak előbb stagnáltak, majd visszaestek. De a *taille* mellett más adót is fizettek az emberek, a legtöbb fajtát a hadsereg számára: a *taille-lont* a nehéz lovasságnak, élelmiszert kellett biztosítani a spanyol határon, a laktanyákban és a téli szállásokon levő reguláris csapatoknak. A katonának joguk volt a privát otthonokban szállásra és élelemre, beleértve az ún. *ustensilet* – azaz „ágyat, fehérműt, ételt, italt és a tűzhöz és világításhoz közeli helyet”. A lakosságnak kellett biztosítani az élelmet, s bár a katonák fizettek, az erre használt pénzt speciális tartományi vagy municipális adó biztosította. A helyi lakosság azt állította, hogy a katonák ellátása egy újabb *taille*-jal volt egyenlő. Gyakorlatilag a katonák elvették azt, amire szükségük volt, s a megterhelés még súlyosabb volt. Ezekhez járultak a különböző *aide*-k és azok az egyéb adók, amelyeket egyre növekvő mértékben vetettek ki a mindennapi szükségletekre. Néhány év alatt az új adók százai léptek életbe. Ezekhez az adókhöz még hozzá kell adni az emberszükségletet. A militia minden évben egy katonai osztagot biztosított a hadsereg számára, ellátva egyenruhával, felszereléssel és fegyverekkel, melyeket a municipiumoknak vagy a falusi közösségeknek kellett fizetniük. A hadsereg így munkaerőt vont el a mezőgazdaságtól és a kézműipartól egy olyan időszakban, amikor a legproduktívabb a manuális munka volt. A falusi közösségeknek és a városi törvényhatóságoknak embereket, lovakat és kocsikat kellett biztosítaniuk a Richelieu által elrendelt kastélylebontásokhoz, vagy falépítésekhez, vagy árokásásokhoz. Ezeket az embereket és lovakat nekik kellett élelmezniük, és fizetniük kellett mind a munkásoknak, mind a szállítóknak. Bizonyos falvakban ezek a kiadások kétszer, háromszor annyit tettek ki, mint a *taille*. Végül, a pénzügyi tisztviselőket az általuk behajtott adók százalékában fizették. Bizonyos esetekben ezek az extra összegek kétharmaddal növelték az adót.

Az adóknak ez az áradata ráadásul, akkor zúdult a francia emberekre, amikor csökkent fizetési képességük a tizenhetedik század elhúzódo gazdasági recessziója következtében. Egyre csökkent a Spanyol–Amerikával való kereskedelem aktivitása, az arany és az ezüst importja évről évre kisebb lett, úgyhogy 1650-re ezek a fémek alig voltak fellelhetőek. Amennyire meg lehet ítélni, az árak tartós emelkedése lelassult 1630-ra, 1630 és 1640 között az árak egészükben stagnáltak, majd visszaestek. Ennek következtében mind a parasztok, mind a kézművesek kisebb jövedelemhez jutottak, kevesebb pénzük maradt adóik kifizetésére.

A tizenhetedik század a légköri csapások időszaka volt; a tél igen hideg volt, a magok megfagytak a földben, a súlyos nyári záporok nem hagyták, hogy a termés beérjen. Így a terméseredmények rosszak voltak, s így a kenyér, az alapvető élelmiszer, ára felszökött. Élelmiszerhiány, járványok, pestis, magas halálozási arány, követve a szokásos mintát. A korszakban ezekre együttesen, mint *mortalitásokra* utaltak. A legsúlyosabb *mortalitásokkal* 1630 és 1632 között találkozunk; ez az egész francia gazdaság dezorganizálódásához vezetett. Másik csúcspontjukat 1648 és 1653 között, a *Fronde* idején érték el. (...)

A járványok első következménye a termelő munkaerő csökkenése volt — kézművesek és mezőgazdasági munkások sokkal nagyobb mértékben estek áldozatul ezeknek, mint más társadalmi csoportok tagjai. (...) A második következmény a kereskedelem megszűnése volt. A jómódú emberek vidéki házaikba szöktek. A törvényhatósági kormányzatok megtiltották az idegeneknek, hogy belépjenek a városba vagy *bourg*-ba, betiltották a vásárokat és piacokat, és nem engedték be a más régiókból jövő árukat. Ezek az akciók gazdasági válsághoz vezettek.

Az elhúzódo éhezés és járványok tönkretették a vidéket. Két-három rossz termés után sok falusi lakos, általában kisbirtokosok, már pauper volt. Házak és faluk néptelenedtek el. (...) Az emberek a legszegényebb területekről a kevésbé szegényekre vándoroltak, a vidékről a városokba, amelyek jobb ellátással és védelemmel rendelkeztek. 1628-ban hat ezer limousini csavargó gyűlt össze Perigueux kapujánál, előntve a város külterületeit. (...) Még nem sikerült felülkerekedni az egyik *mortalitás* következményein, amikor már jött a következő, és 1630 után Franciaország egyre súlyosabb gazdasági és társadalmi nehézségekkel küzdött, amelyek időről időre katasztrófális arányokat öltöttek.

Ennek következménye volt az állandó nyugtalanság. A zavargások egyre gyakoribbá váltak, s a zendülések érlelődtek. Egyre gyakrabban kerül-

tek a törvényszékek elé testi sértéssel foglalkozó ügyek. Ezek között az adószedők, az adók alól részben mentes kiváltságos személyek, az adóbehajtást kikényszeríteni akaró fegyveresek és más hivatalos személyek elleni támadások találhatók. Ugyanakkor sokszor támadtak meg olyan szomszédos községbelieket is, akiket azzal vádoltak, hogy kevesebb adót kell fizetniük. Néhány nemest, bárót és lovagot letartóztattak az ilyen támadásokért, s mert parasztjaikat a királyi pénzügyi tisztviselők ellen vezették. Más esetekben klasszikus zendülésekkel találkozunk, amelyek meg akarják akadályozni a gabonának a tartományon vagy a városon kívüli értékesítését, vagy amelyek tiltakoztak a magas kenyérárak miatt, vagy amelyek kirabolták az egyház gabonaraktárait. Sok esetben törtek ki spontán lázadások a katonák ellen. (...)

A fenti események által legjobban befolyásolt régiók nyugatra és délre terültek el a durván Rouent és Genfet összekötő választó vonaltól. Általában e vonaltól északra és keletre terültek el a tizennyolcadik századi francia agronómusok nagy, nyílt, négyszögletes földjei, a nagybirtokok (*grande culture*); míg e vonaltól délre és nyugatra kicsi, rendszertelen és bekerített földek voltak, ahol kisbirtokos termelés folyt. A nyílt területek azonban a mezőgazdasági régiókban voltak, amelyeket a gabonakereskedelmre szerveztek, ahol a nagytermelők (*gros fermiers*) kapitalista eszközökkel kiterjedt területeket műveltek, fizetett *valét*-okat, szolgálkat és napszámosokat alkalmazva. Ezek az emberek megfelelő eszközökkel rendelkeztek ahhoz, hogy ellenálljanak a rossz termésnek, és hogy újra lábra álljanak az ilyenek után. Érdekük volt a társadalmi rend fenntartása, és azon szegények megfegyverzése, akik számára munkát és fizetést nyújtottak. Általánosságban, bár ezeket az északkeleti régiókat is feldúlhatták a lázadó hercegek és külső erők hadseregei, nem túlzottan vettek részt a lázongásokban. Sokkal több feszültséggel és zavargással találkozunk a zárt földek régióiban, ahol részesbérlok családjaik és két-három fizetett alkalmazott segítségével művelték kis vagy közép méretű birtokaikat önmaguk ellátására. Általában csak kis gabonatartalékkal rendelkeztek, és két egymást követő rossz termés a szegénység szélére sodorhatta őket. Ilyen körülmények között a királyi adók és a hűbérúri szolgáltatások könnyen túl nehezzé válhattak számukra, s lázadoztak. Azonban, ha lázadtak, akkor általában a korona pénzügyi tisztviselői ellen lázadtak, s ha házakat és katélyokat gyűjtöttek fel, akkor ezek a pénzügyi hivatalnokok házai és kastélyai voltak, s nem a *gentilhomme*-ok, a helyi katonai nemesség tulajdonai. Csak ritkán támadtak meg egyes *gentilhomme*-okat, s soha sem támadták a hűbéri rendszert.

A gyakorlatban a *gentilhomme*-ok gyakran megvédték parasztjaikat a királyi pénzügyi ügynökökkel szemben. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a tizenhetedik századi francia hűbéri rendszer elismerte, hogy a paraszt *censitaire*-k tényleges birtokosai telküknek, s a törvény megvédté őket attól, hogy hűbéruruk elűzze arról őket.

A királyi család és a királyság nagy nemesi családjainak tagjai, az úgynevezett *grand*-ok – a hercegek, márkik, grófok és bárók – gyakran lázadoztak a IV. Henrik halála (1610) és a *Fronde* (1648) közti időszakban. Egy sor összeesküvés keletkezett a vérbeli hercegek, s különösen Medici Mária és Gaston d'Orleans – XIII. Lajos anyja és testvére – körül. (...)

A hercegek és a *grandok* lázadásai természetesen önző érdekeket tartalmaztak, de megvolt alkotmányos alapjuk is. (...) A hercegek azt állították, hogy a király alapvető jogokat sértett meg, s lázadásuk törvényes, mivel célja a szokásjogon alapuló alkotmány visszaállítás. (...) Ezen elmélet következményeként, mikor a király kiskorú volt (XIII. Lajos 1614-ig és XIV. Lajos 1651-ig, a *Fronde* idején), a kormányzat egy olyan tanács kezében volt, melynek elnöke a király legidősebb nagybátyja, Monsieur, Orleans hercege volt, s melynek tagjai vérbeli hercegek és olyan más hercegek és *grandok* voltak, akik lojálisak voltak hozzá. (...)

Később, mikor a király elérte a nagykorúságot, neki kellett átvennie a kormányzást. Mindenki elfogadta, hogy a királynak uralkodónak kell lennie, aki személyesen cselekszik, meghatározza a politikát és maga adja ki utasításait. Legfőbb kötelessége az volt, hogy elfogadja természetes tanácsadói – a vérbeli és más hercegek, a *grandok* – javaslatait. (...)

Formálisan a király egy államtanácson keresztül kormányzott, melynek tagjai saját, vagy miniszterelnökének kreatúrái voltak, akiket a király kedvenceinek tekintettek. Az ilyen kreatúrákat államtitkárnak, pénzügyi főfelügyelőnek vagy kancellárnak nevezte ki. Ezek az emberek viszonzásul saját kreatúráikat ajánlották a királynak bizonyos királyi megbízatások betöltésére, akik aztán hirdették a királyi rendeleteket és kikényszerítették azok végrehajtását. Ilyenek voltak egyes különleges törvényszékek tagjai, akik a lopással vádolt *traitant*-ok és *partisan*-ok, magukat az ellenségnek túl gyorsan megadó városi kormányzók és árulással vádolt nemesek fölött ítélkeztek. Közülük került ki egy sor híres *intendáns*, akik a fronton ellenőrizték a hadseregeket, és akik intézkedtek, hogy a tartományok mindent a királyi akaratnak rendeljenek alá. Az *intendánsok* az 1793-astól nem sokban különböző terrorral éltek. Egy ilyen kreatúra-lánc, amely teljesen elkötelezte magát protektorának, mesterének, védnökének, a királytól egészen a legálázatosabb parasztig terjedt, s minden tagjától engedelmisséget követelt.

Ezeknek az embereknek a maximája az „állam érdek” volt. Az állam jóléte és az állam nagysága, mint az összes ember jólétének és boldogságának a feltétele volt számukra a legfőbb cél és a legfőbb törvény. E cél eléréséhez a királynak és minisztereinek szabadságukban állt figyelmen kívül hagyni a fennálló törvényeket, szabadságokat, kiváltságokat és jogokat. Jogukban állt minden törvény megváltoztatása, minden kiváltság megsértése, minden szabadság megsértése és minden jog elvetése. Még saját ígéreteiket és esküiket sem tekintették kötelező érvényűnek. A legfőbb törvény a *salus publica* volt, s a király és miniszterei egyedül dönthették el, hogy milyen eszközökkel érik el ezt a közös jólétet. Még ha a király alattvalói nem is értettek egyet annak politikájával és cselekedeteivel, úgy vélték, hogy téved, s cselekedetei teljesen elhibáztak, a király, isten helytartója, akit Ő irányít, lelkiismeretüknél fogva kényszerítette őket, hogy késedelem nélkül engedelmeskedjenek parancsainak.

Bár a hercegek ugyanezt az abszolút hatalmat gyakorolták volna, ugyanerre az államelvre támaszkodtak volna, ha ők irányítják az államtanácsot, mégis mind ők, mind publicistáik élesen kritizálták ezt a politikát, s a régi szokásjogon alapuló alkotmányért szálltak síkra. Ezzel megnyerték a királyság lakosainak általános szimpátiáját, mivel legtöbbjük számára ez a diktatorikus kormányzat zsarnokság volt. A vallásháborúk zsarnokölő elméletét még nem felejtették el: ha a király zsarnokká válik a hercegek és a magisztrátusok feladata, hogy a helyes útra vezessék őt. Ha nem változik, akkor az ő feladatuk az, hogy kezükbe kerítsék és trónjától megfosszák őt. És egy egyszerű állampolgár, akit isten szelleme vezérel, megölheti őt. Ebben az esetben ez az emberölés nem gyilkosság. (...) Sokan követték a hercegeket, mert hitték, hogy igazuk van és hogy a szokásjogon alapuló alkotmány felújítása erkölcsileg szükséges.

Mikor lázadtak, a hercegek számítottak hű követőikre. E társadalom egyik alapja a személyes lojalitás, a *fidelitás* volt. Egyes emberek magukat teljesen a fölöttük állónak szentelték. Szolgálták őket mindazzal, amivel tudták: tanáccsal, karddal, tollal, beszéddel, propagandával, intrikával, áru-lással — s ha szükség volt rá, életüket is védnöküknek ajánlották fel, követve őket a király és az állam elleni lázadásba, az idegen erőkkel való szövetségbe saját országuk ellen. A fölöttük álló volt uruk, védelmezőjük, védnökük. Az ő bizalmasai, elkötelezettjei, kreatúrái voltak. A kreatúrák uruktól pártfogást, védelmet, bizalmat, barátságot, ruhát, élelmet, lakást, helyet a hadseregben, vagy a tiszti karban, tisztességes házasságot és társadalmi előnyöket vártak és kaptak. E fidelitás alapja önkéntes kölcsönös ragaszkodás és elkö-

telezettség volt, személyes kapcsolat két ember között. Ez nem volt feudalizmus, mert az alsó nem nyújtott *foi et hommage*-t a fölötte állónak és nem várt hűbértartást viszonzásul. Ez egy *sui generis* társadalmi viszony volt: a fidelitás. Nemcsak néhány nemes – katonai vagy polgári hivatalnokok – tartozott a „hűségesek” ilyen csoportjába, hanem ugyanúgy nem-nemesek, legtöbbször hivatalnok, jogász, ügyész és a *petite robe* más tagjai. Maga a király sem tudott volna kreatúrái nélkül uralkodni, akik nem annyira azért szolgálták hűségesen, mert ő volt az állam legális feje, hanem speciális fidelitás esküjükből következően, mert ő volt védnökük. Mikor az állam összeomlott a *Fronde* idején, a királyt és a királyságot az ifjú király néhány ezer kreatúrája mentette meg, akik azért maradtak hűek hozzá, mert az ő emberei, az ő elkötelezettjei voltak. A hercegeknek is voltak kreatúrái, és ezeknek a kreatúráknak is saját kreatúrái. Ebből a fidelitás láncból következett, hogy mikor a hercegek fellázadtak, emberek ezrei követték őket az egész királyságban, sőt egész tartományok is.

A király kegyenceinek, minisztereknek és megbízottaknak hadi kormányzata a testületek és hivatalnokok kemény ellenállását és gyakori lázadását váltotta ki. (...)

Ha úgy vélték, hogy egy királyi utasítás helytelen, ezen *conseiller du roi*-k joga és kötelessége volt, hogy tiltakozzanak a királynál, kimutatva, hogy miben tévesek ezek a rendeletek, vagy mennyiben lehet szerencsétlen következményük. Ez a tiltakozási jog néha a királyi rendeletek módosításához vagy visszavonásához, máskor a királyi akarat megerősítéséhez vezetett. Ez nemcsak a legfelsőbb bíróságok (*cour souveraine*), de minden testület és hivatalnok kötelessége is volt. A parlamentek tiltakozásai jelentősek voltak. Ezzel a cselekedetükkel a hivatalnokok testületei elodázhatták a királyi rendeletek végrehajtását, a parlamentek ennél is többet tehettek. (...) A hivatalnokok sokszor ahelyett, hogy közvetlenül megtagadták volna az engedelmességet, oly sokáig vártak, hogy halogatásuk felért az engedetlenséggel és a lázadás kezdetével. Az ilyen ügymenet elfogadhatatlan volt háborús időkben, és a közfunkciók ennyire eltérő koncepciói arra kényszerítették a királyt, hogy speciális megbízottakat alkalmazzon, köztük az úgynevezett *intendants*-okat. (...)

A kormányzat tehát más módszereket alkalmazott, amelyek erősen zavarták a régi hivatalnokokat. Új hivatalokat teremtett és eladta őket, s így a hivatalos viselők száma folyamatosan nőtt. 1610-ben minden adókerületben (*generalité*) tíz kincstárnok, (*trésorier de France*) volt, 1648-ban már 25. A parlamenteket is megváltoztatták. (...) A királyi kincstár számára

ezen intézkedések közül a legjövödelmezőbb az új „ülésszak” létrehozása volt minden parlamentnél. Ez az akció azt jelentette, hogy a „régí hivatalnokok” csak az év hat hónapjában gyakorolhatják feladataikat, s létrehoztak egy másik hivatalnoki csoportot, amely ugyanolyan nagy volt, mint a régi, amely a fennmaradó hat hónap alatt viselte a tisztségeket. Így 1647 októberében Provence parlamentje elfogadta az új ülésszak rendet. A kormányzat hét elnököt, negyvenöt tanácsost, két királyi ügyészt, egy *procureur du roi*-t és egy sor kisebb hivatalnokot és tisztviselőt nevezett ki. Úgy vélték, hogy a királyi kincstárnak egy millió livre jövedelme lesz az új hivatalok kiárusításából. (...)

A fenti újítások siralmas következményekkel jártak a régi hivatalnokokra nézve. Ha elfogadták őket, kevesebb ítéletet hozhattak, kevesebb eljárást folytathattak le, s ebből következően csökkent díjazásuk és befolyásuk a király alattvalóira. Egyszerre lett kisebb autoritásuk és jövedelmük. (...)

Az *intendáns*-oknak hasonló hatásuk volt a hivatalnokok érdekeire. 1635 után az ő feladatuk volt a hivatalnokok felügyelete, magatartásuk és cselekedeteik vizsgálata; nekik kellett a hivatalnokokat kötelességük teljesítésére kényszeríteni; hibáikat, hiányosságait és vétségeiket helyrehozni; és a kormányzatot a tartományi helyzetről informálni. Az *intendáns*-ok gyakran kaptak parancsot arra, hogy gyakorolják a hivatalnokok összes rendszeres funkcióját, különösen a pénzügyi hivatalnokokét, hogy a legmegbízhatóbb hivatalnokot alkalmazzák megbízottjukként, s a többiekre az egyszerű jogi formalitások pusztá végrehajtása maradjon. A hivatalnokok elvesztették megbecsültségüket, hatalmukat és jövedelmüket. Gyűlölték az *intendáns*-okat és követelték visszahívásukat.

A hivatalok örökletes természete újabb összezapásokat okozott a hivatalnokok és a kormányzat között. 1604-től kezdve minden hivatalnok fizethetett egy speciális éves biztosítási díjat, mely hivatala feltételezett jövedelmének egy hatvanadát tette ki. Ha egy hivatalnok meghalt, családja és nem a király, rendelkezett a hivatallal, feltételezve, hogy volt a családnak egy a hivatal ellátására alkalmas tagja. Ha ilyen nem akadt, a család eladhatta a hivatalt, megtarthatta a pénzt, s a király elfogadta a vevőt új hivatalnokként. Ezt a biztosítást *Paulettenek* hívták, egy Paulet nevű adóbérlő után. A Paulette biztosította a hivatal örökletes voltát, vagy legalábbis a hivatalba fektetett tőkét, de mindig csak kilenc évre adták. Minden kilenc éves periódus után a kormányzat azzal fenyegetett, hogy nem újítja meg azt. Biztonságuk érdekében a hivatalnokok a megújításra törekedtek.

Hasznát húzva a hivatalnokok bizonytalanságából, a kormányzat arra kérte a legfelsőbb bíróságokat, hogy bocsássanak ki új pénzügyi ediktumokat és követeljék meg azoktól a hivatalnokoktól, akik részesültek a *Paulette*-ből, hogy súlyos kölcsönöket nyújtsanak az államnak, viszonzásul a kilenc éves megújításért. 1620 után a kormányzat megosztotta és meggyengítette a hivatalnokokat azzal, hogy bizonyos kategóriáiknak – például a legfelsőbb bíróságok tagjainak – kedvező feltételeket, másoknak viszont kedvezőtleneket biztosított a *Paulette*-re.

A *Paulette* lehetőséget nyújtott a kormányzat számára, hogy pénzügyi nyomást gyakoroljon a hivatalnokokra. Ugyanakkor ez felszította a hivatalnokok ellenállását. (...)

A dolgok először a szokásos módon haladtak. Mikor úgy tűnt, hogy a Parlament utat enged, a királyi tanács 1648 április 30-iki rendeletével elfogadta a *Paulette*-t, de öt évre megtiltott minden biztosítást. Csak Párizs Parlamentje kapta meg a *Paulette*-t feltétel nélkül. Ez azonban nem felejtette el, hogy miként osztotta meg a király a hivatalnokokat 1621-ben és 1630-ban előnyöket biztosítva egyeseknek, másokat ezekből kizárva. Most szilárd frontot alkotott a többi hivatalnokkal. Az 1648 április 30-i királyi döntés következménye a május 13.-i parlamenti határozat volt, az *arrêt d'Union*. Ez a határozat létrehozta a Szent Lajos kamarájának gyűlését, az összes párizsi legfelsőbb bíróság bizottságát. Május 18-án a királyi tanács eltörölte a *Paulette*-t. Hogy visszaállítsa, a Párizsi Parlament szembeszállt a kancellár és a királynő szóbeli parancsaival, és a királyi tanács június 7-i és 10-i ítéletével, amely megsemmisítette az *arrêt d'Union*-t. Egyre különösebb követelésekkel lépett fel, abban a reményben, hogy az udvart beleegyezésre kényszerítheti. 1648 július 31-én a királynő elfogadta a *Paulette*-et, ugyanolyan feltételekkel, ahogyan azt 1604-ben felállították, s ezek igen kedvezőek voltak a parlament számára. Ekkor azonban, a parlament már nem fordulhatott vissza. Attól félt, hogy elveszti befolyását a párizsiak felett, ha kiderül, hogy saját szűk érdekeinek megfelelően cselekedett. Így folytatta lázongását. A fennálló körülmények között ez a parlamenti ellenállás általános lázadáshoz vezetett.

Párizs Parlamentje akcióinak alkotmányos alapot biztosított. Azt állította, hogy ez a bíróság a Capeting királyok régi *Curia Regis*-éből nőtt ki, és azoknak a hűbéreseknak a gyülekezete, akiknek tanácsaikkal kell szolgálniuk a királyt. Ebből a *Curia Regis*-ből egy csoport tanácsost fokozatosan le- és kiválasztott a király, hogy helyette ítéljenek. Ezek a jogi ügyekre specializálódtak, egy törvényszéket alkottak és állandó funkciókhoz jutottak

körülbelül Szép Fülöp idején a párizsi *palais*-ban. Ők lettek a király jogi ügyekkel foglalkozó hivatalnokai. A továbbiakban a király szerepének olyan interpretációjával és kiterjesztésével, hogy ő a legfelsőbb bíró – mivel minden hatalma az igazságszolgáltatásból fakad, s mivel eredetileg, mikor a háborúba lépésről döntött a király „elbíráta” az állami ügyeket – a Párizsi Parlament magát még többnek feltételezte. Azt állította, hogy tizenegy évszázad óta megszakítatlanul a frankok Marsmezőn évenként megrendezett általános gyűlésének a folytatása, amely az állami ügyekről tanácskozott, s amelyet *Parlamentum*-nak neveztek, s ugyanahhoz az autoritáshoz és hatalomhoz ragaszkodott, mint amellyel az előbbi rendelkezett. Azt állította, hogy a *Parlamentum*-nak az állami ügyekre vonatkozó döntései szuverének voltak, s ebből következően az ő hasonló ügyekben hozott döntéseit is annak kell tekinteni. Azt állította, hogy Nagy Károly idején már olyan sok frank volt, hogy már nem lehetett egy teljes gyűlést összehívni, s ezért vált szükségessé a legelőkelőbb frank katonák gyűlése. A Párizsi Parlament azt állította, hogy a *Parlamentum* csak Szent Lajos idejében, négy évszázaddal később kezdett el ítélni magánosok közötti ügyekben; mivel törvényszékként való funkcionálása véletlenszerű és másodlagos volt, míg államtanácsként való funkcionálása alapvető. Azt is állította, hogy hatalma a királyok abszolút akaratából ered, ez a királyok abszolút hatalmának kisugárzása, és hogy e hatalomnak annyi évi királyi akarat alapján való gyakorlása után, autoritása a királyság autoritása. A Párizsi Parlament a királyság tempoma; a királyság letéteményese; s ezért egyetlen királynak sincs joga megfosztani őt autoritásától és hatalmától. Ráadásul azt is kijelentették, hogy a király döntései csak akkor tekinthetők a monarcha „tényleges akaratának”, és nem pusztán ötleteknek, ha a parlament „elfogadja” őket. A királyi nyilatkozatok, ediktumok és rendeletek, csak akkor tekinthetők törvénynek, ha a parlament verifikálja és regisztrálja őket. A királyé a legfelsőbb autoritás, de ez az autoritás akkor a legnagyobb, amikor a törvényeket a parlamentben, a *lit de justice*-on, valóságos trónján ülve, a királyság *lelkét* képviselő legfelsőbb bírósága segítségével és tanácsai alapján hozza, mivel a király a királyságnak csak szent megtestesülése.

A fenti elvek következtetései a következők voltak. Először: a parlamentnek minden időben beleszólási joga van az állam minden ügyébe, mindig tanácskozhat és dönthet felőlük. Másodszor: e célra a parlamentnek össze kell hívnia a király hűbéreseit: a vérbeli hercegeket; a birodalom főrendjeit, a vallásiakat és a világiakat, a korona legfőbb hivatalnokait; és az állam tanácsosait, s így gyakorlatilag fel kell állítania a régi *Curia Regis*-t és

a régi *Parlamentum*-ot. Végül a parlamentnek össze kell hívnia a többi királyi hivatalnokot, meg kell vizsgálnia az állami ügyeket, és döntenie kell az állam megreformálásáról.

- A király számára a *lit de justice* ceremóniája, mikor a parlamentben ült, azt jelentette, hogy rákényszeríti az akaratát a parlamentre, s arra kényszeríti azt, hogy regisztráljon egy törvényt. A Párizsi Parlament értelmezése szerint, azonban, a király ezekben az esetekben, pusztán a parlament tagjainak tanácsát kéri ki. Annak érdekében, hogy megakadályozza a királynak a hatalommal való visszelését, követelték, hogy joguk legyen a szuverén által beterjesztett törvények és ediktumok megvitatására, az azokról való szavazásra a király távollétében, sőt a *lit de justice*-ba már regisztrált törvények újravizsgálatára. Nincs szükség a királyság Rendi Gyűlésének összehívására, mivel maga a Párizsi Parlament képviseli a három rendet: a klérust, a nemességet és a *harmadik rendet*. Ami a tartományi parlamenteket illeti, ezeket akkor intézményesítették, mikor a királyság megnőtt, és csak arra, hogy magánszemélyek konfliktusaiban és büntetési felett ítéljenek. Ezek nem követelhetik az állam ügyeinek vizsgálatát.

Ténylegesen a szokásjogon alapuló alkotmány szerint a király a fej, a királyság a test, és a parlament még akkor is ha eredetileg a birodalom képviselője volt is, nem létezhetett, vagy legalábbis nem rendelkezhetett hatalommal a király nélkül. A király jelenléte nem volt a *Parlamentum* megsértése, mivel a gyűlés fejeként a királynak meg kellett ismerkednie, a kapott tanácsokon keresztül, a királyság gyűlésének valóságos akaratával, és ezt személyes döntéseinek és rendeleteinek keresztül kellett kifejeznie, ezek voltak a törvények. A szokásjogon alapuló alkotmány tehát kimondta, hogy a parlament csak akkor tárgyalhatja az állam ügyeit, ha a király ezt megengedi neki, s XIII. Lajos erre a szokásra emlékeztetett 1641 február 21-i ediktumában.

Így, a Párizsi Parlament által kidolgozott politikai elméletek a gyakorlatban forradalmiak voltak. Alapul szolgáltak ahhoz az állandó ellenzékiiséghez, amely 1615-ben és 1648-ban könnyen nőtt át felkelésbe. Az ilyen politikai akció igen veszélyes volt. Az emberek őszinte tiszteletet éreztek a parlament, az igazság temploma iránt. Ítéleteit és határozatait a legfelsőbb autoritásnak tekintették, és a király sok alattvalója igazoltnak érezte a kormányzattal szembeni engedetlenségét, vagy nyílt lázadását, e kormányzatnak a Párizsi Parlament által való állandó kritikája alapján. A tartományi parlamentek hasonló követelésekkel léptek fel, ugyanezekkel a célkitűzésekkel rendelkeztek, és ugyanilyen autoritásuk volt illetékességi területükön, ahol úgy tisztelték őket, mint az „ország atyjait”.

A királyi kormányzat keserű megbántódást váltott ki, megsértve a tartományok szabadságait és kiváltságait. Ezek közül sokban megmaradt a képviseleti rendszer az *états provinciaux*-on, a tartományi gyűléseken, melyekben mind a három rend küldöttei részt vettek. Bár a birodalom központjának – Orléans, Anjou, Maine, Touraine, Berry, Marche, Limousin, Haute-Auvergne, Perigord – tartományi rendi gyűlései eltűntek, a helyzet egészen más volt a peremtartományokban. Normandia, Bretagne, Rouerge, Guyenne, Quercy, Velay, Béarn, Labour, Basse-Navarre, Nebousan, Quatre-Vallées, Bigorre, Soule, Comté de Foix, Languedoc, Provence, Dauphiné és Bourgogne továbbra is a funkcionáló rendi tartománygyűlések területei maradtak. Általában a kiváltságok érintetlenül maradtak. Joguk volt az adók jóváhagyására a királyi kiküldöttekkel való tárgyalás után; adók kivetésére és saját tisztviselőiken keresztüli behajtására; olyan közmunkák, mint utak, hidak és csatornák kezdeményezésére és pénzelésére; arra, hogy kérelemmel forduljanak a királyhoz; s hogy királyi határozatokat, ediktumokat és nyilatkozatokat kérjenek.

A háború pénzügyi követeléselei által kényszerítve, a királyi kormányzat folyamatosan szűkítette ezen tartományi rendi gyűlések kiváltságait. A képviselők nem gyűlhettek össze ha akartak, csak ha a király összehívta őket. Bizonyos tartományokban a király egyre ritkábban hívta össze e gyűléseket. Ilyen volt a helyzet Dauphiné-ban, Normandiában, Basse-Auvergnében, Quercy-ben és Rouerge-ben. Provence rendi gyűlése nem ült össze 1639 után. Mindezek a rendi gyűlések megszűntek a *Fronde*-ot követően.

A király gyakran adókat akart kényszeríteni a tartományokra, s gyakran nevezett ki új királyi hivatalnokokat ezek behajtására. Például 1628-ban La Rochelle ostroma és az olaszországi háború idején a languedoci rendi gyűlés csak egy részét fizette ki annak a segélypénznek, amit a királyi kiküldött követelt. Abszolút hatalmára alapozva a király felemelte Languedoc *taille*-ját 200.000 livrevel, s nem a helyi rendeket, hanem a toulouse-i és a béziersi *trésorier de France*-okat bízta meg ennek behajtásával. 1629-ben a király királyi megbízottat, *elus*-t állított ebben a tartományban. Ezeknek az új tisztviselőknek kellett behajtaniuk az adót. A tartományi rendek pénzügyi szerveit eltörölték. Ennek következménye nemcsak Languedoc Rendi Tartománygyűlésének és a Toulouse-i Parlamentnek jogi ellenállása volt, hanem egy olyan lázadás is, amelyet néhány languedoci püspök és nemes vezetett, s amelyben kézművesek és parasztok is résztvettek. Támogatták Gaston d'Orléan, az anyakirálynő és Montmorency herceg közös felkelését, melyek közül az utolsót végül 1632-ben Castelnaudarynál verték le.

Az ilyen királyi korlátozások felszították az emberek elkeseredését és néha a lakosság minden szintjét egyesítették a király ellen. A lakosság a tartományát „hazájának” tekintette, a tartományi rendek tagjait védelmezőinek és az „ország atyjainak”.

Ugyanez állt a municipiumokra. A legtöbbjük a megelőző királyoktól nyerte kiváltságait és előjogait, s bár ezek királyi adományok voltak, a lakosság úgy tekintette őket, mint szent jogokat. Sok esetben a kormány úgy érezte, korlátoznia kell ezeket a szabadságokat, és ezek a korlátozások ellenálláshoz, lázadáshoz és felkeléshez vezettek, amelyeket a lakosság egész keresztmetszete támogatott.

Nézzük meg részletesebben Angers esetét. 1474 óta a város a király közvetlen hűbérese. Kis köztársaságot alkotott saját kormányzattal és igazgatással; volt egyesített gyűlése, melyben tizenhat falu, a klérus, a királyi magisztrátus és az egyetem képviselői foglaltak helyet. Huszonnégy előljárót választott azok egész életére szólóan, egy polgármestert két évre, egy főügyészt és egy városi hivatalnokot, akikből örökletes nemes lett municipális posztjukból következően. A municipális testület politikai és igazságügyi hatalommal rendelkezett, őrizte a város kulcsait, védte a város falait, szervezte a városi miliciát — melyben a polgármester volt a főkapitány —, és behajította a municipális adókat. Angers minden lakosa mentes volt a *taille*-től (rovásadó), a *gabelle*-től (rendkívüli adó), és a csapatok beszállásolásától, a *francs-fiefs*-től (az az adó, amelyet a hűbérbirtokkal rendelkező nem nemesek fizetnek), és a regále monopóliumoktól (*ban et arrière*). (...)

Angersben a lázadást a municipális kiváltságok és szabadságok megsértése okozta. Az 1614–1620-as polgárháború során a várost többször megsarcolták; az emberek a bírósági arisztokráciát vádolták. A városi kormányzat a királyi kormányhoz fordult segítségért. Richelieu beavatkozott a választásokba, és 1625 után több választást megsemmisített. A legálisan megválasztott polgármester helyére fegyveres erővel egy népszerűtlen embert tett, egy másiknak felfüggesztette működését és arra kényszerítette a várost, hogy az ő jelöltjét válasszák meg. Ennek következtében a polgármester valamiféle királyi ügynökké vált. 1635-től kezdve Richelieu, majd őt követően Mazarin megsértette Angers pénzügyi immunitását, behajította a *gabelle*-t és más adókat, s minden évben növelte a régi adókat. A király lehetőséget talált arra, hogy háromszor, négyszer annyi pénzt csikarjon ki a városból, mint amennyit, mint *taille*-t fizetett volna. Ráadásul Angersnek fizetnie kellett immunitásaiért, mint például a *ban et arrière*-ban és a *francs-fiefs* alól való mentességéért. A város jómódú lakosait egyre erősebben meg-

adóztatták. A város arra kényszerült, hogy hadifoglyok százait élmezze és őrizze. Hadsereg províziót kellett fizetnie minden évben.

A város lakosai egyre növekvő mértékben váltak képtelenné ezen súlyos adók fizetésére, vagy egyre kevésbé voltak hajlandók kifizetni őket. Néhányukat királyi parancsra bebörtönöztek. Lázongások voltak. Asszonyok és gyerekek támadták meg az adóbérlők házait és hivatalait. Az adókkal szembeni ellenállás nem vesztett erősségéből. Végül 1648-ban a kormány harminckét lovasszázadot szállásolt be a városba, míg a lakosok bele nem törődtek a fizetésbe. A katonák kicsikarták a pénzt a városiaktól; kirabolták a házakat, ellopták a bútorokat, ékszereket, sőt még a szegények ágyait is; tönkretették a szőnyeget, faragványokat és függönyöket. A város készen állt egy felkelésre.

A nemesség egy része, a *gentilhomme*-ok, akik néha nagyon régi *noblesse d'épée* családból származtak, egészen elkeseredetté váltak az államon és a társadalmon belüli helyzetük következtében. Mindenekelőtt úgy érezték, nekik kellene a hatalmat gyakorolniuk – a politikait, igazságügyit és igazgatásit. Úgy érezték, hogy a valódi nemesség, a *gentilhomme*-ok vére és kardja alkotta meg és forrasztotta össze a birodalmat. S most is mint mindig, az ő kardjuk és vérük tartja fenn a birodalmat. Képességeik vérükből ered. Vérük, fajuk, ugyanúgy, mint szolgálataik jogot adnak nekik a vezetésre. A klérus feladata a vallási törvények betartása, de az igazi nemességre a politikai törvények biztosítása. Katonatisztként, vagy a magisztrátus tagjaként parancsolni, ez volt a nemesség, a *gentilhomme* igazi lényege.

De a *gentilhomme*-okat megfosztották jogaiktól a nem-nemesek, a *tiers état*. A hivatalok megvásárolhatóságán keresztül egyszerű polgárok és alacsonyrendű kereskedők monopolizálták a királyi hivatalokat. A *gentilhomme*-ok gyűlölték a *Paulette*-t; úgy látták, ennek segítségével tartják kezükben a hivatalokat a nem-nemesek. Igaz, hogy a legfontosabb hivatalokban, így a legfelsőbb bíróságban, a királyi tanácsban való részvételhez, a nem-nemeseknek nemességet kellett nyerniük, hogy a szokásjogon alapuló alkotmány követelményeit kielégítsék. A *gentilhomme*-ok szemében ez a hivatali nemesség, ez a *noblesse de robe*, nem volt igazi nemesség. A *robin*-ok még a *liliummal* feldíszítve is burzsoák maradtak. Ráadásul azt állították, hogy egyenlőek, sőt előbbrevalók, mint az igazi nemesség! Azt állították, hogy közvetlenül a király után következnek, és a „népet” mint az ő hivatalnokai irányítják. S a „nép” számukra a klérust, a nemességet és a nem-nemeseket jelentette. A *gentilhomme*-ok számára ezek az állítások elviselhetetlenek voltak.

A *gentilhomme*-ok panaszkodtak, hogy bűnügyekben ilyen királyi hivatalnokok, sőt a legalacsonyabb rangú, a *prévôt* ítélt fölöttük. Egy egyszerű pap fölött csak egyházi bíróság ítélezhetett; a nem-nemesek fölött nem-nemesek ítélték. De *gentilhomme*-ok fölött náluk alacsonyabb társadalmi rangú személyek ítéleztek. Azt kívánták, hogy csak *gentilhomme*-ok ítélhessenek ügyekben. Minden hivatalra igényt támasztottak, nemcsak a katonaiakra, hanem ugyanúgy az igazságszolgáltatásiakra és egyháziakra is. Azt követelték, hogy a királyi törvényszékek hivatalainak legalább egyharmadát számukra tartsák fenn.

A *gentilhomme*-ok azért is tiltakoztak, mert pénzügyi előjogaikat megsértették. Mentések voltak a *taille*-től, de a kormány megadóztatta bérelőiket (*fermier*), akik ennek következtében kérték a *gentilhomme*-okat bérösszegük csökkentésére. A kormány a *gentilhomme*-ok *cenzusfizetőit* is megadóztatta, s ha egy évben rossz volt a termés, akkor ezek a királyi adó kifizetése után képtelenek voltak megfizetni hűbéri kötelezettségeiket. Erre hivatkozva a *gentilhomme*-ok azt állították, hogy őket is megadóztatják, habár közvetetten. Ezen kívül közvetett adókat kellett fizetniük az élelmszerre, borra, dohányra és sóra (*aide* és *gabelle*). Mikor a *gabelle* főadóbérleti jogot nyertek arra, hogy kutassanak a csempészett só után, csapatokat rendelt ki a *gentilhomme*-ok házainak és kastélyainak átkutatására, s mikor szükséges volt, akár azok megtámadására is.

A *gentilhomme*-ok panaszkodtak, hogy nem engedik őket bekapcsolódni a kereskedelembe. Mindig joguk volt uradalmaik földjének művelésére, cselédjeik és szolgálók segítségével, anélkül, hogy nemesi címüket vagy kiváltságaikat elvesztették volna. A királyi pénzügyi tisztviselők viszont azt állították, hogy a *gentilhomme*-ok túl sok földet művelnek; rájuk és cselédjeikre akarták kényszeríteni a *taille*-t. A *gentilhomme*-ok mindezek alapján úgy érezték, hogy megfosztják őket összes jogaiktól, kiváltságaiktól és szabadságaiktól. Ezért gyakran csatlakoztak a vérbeli hercegek és a királyság *grand-jainak* a lázadásaihoz.

A *gentilhomme*-ok és a királyi hivatalnokok közötti rivalizálás egyik aspektusa több tartományban a kormányzó és a helyi parlament közötti állandó harc volt, például d'Epéron és a Bourdeaux-i Parlament, Count d'Alais és a Provence-i Parlament között. A kormányzók előkelő származású és méltóságu *gentilhomme*-ok voltak; általában nagy hűbéri uradalommal rendelkeztek abban a tartományban, ahová kinevezték őket, és a királyi hadsereg magas rangú tisztjei is voltak. Megbízva azzal, hogy a királyi kormányzati hatalmát gyakorolják a tartományban, gyakran megkísérelték, hogy sa-

ját kreatúráik segítségével hercegségeket alkossanak maguknak. Szembeke-
rültek a parlamentek erős ellenállásával, amelyek magukat a tartományok
vezetőinek, védelmezőinek és adminisztrátorainak tekintették. Ezek az
összecsapások gyakran mindkét oldalról ösztökélt népi lázadásokba, felke-
lésekbe torkoltak.

A királyi pénzügyi tisztviselőkkel és a királyi tanáccsal való szemben-
állásuk következtében a *gentilhomme*-ok ösztönözték, sőt vezették paraszt-
jaikat, akikkel érdekeik megegyeztek. Mikor a katonák és a *huissier*-ek meg-
érkeztek, hogy elvegyék azon parasztok állatait, bútorát, munkaeszközeit,
akik nem tudták vagy nem akarták befizetni az adót, a *gentilhomme*-ok el-
rejtették az embereket, állatokat és felszereléseket kastélyaikban és major-
sági házaikban, s muskéta lövésekkel fogadták a kincstári kiküldötteket.
Arra buzdították parasztjaikat, hogy ne fizessék be az adót, s mikor a kirá-
lyi tanács lovassági és gyalogsági egységeket küldött a behajtás kikényszerí-
tésére, a *gentilhomme*-ok a kreatúrák, cselédek és *censitaire*-ek felfegyver-
zett csapatait vezették ellenük. Egyes tartományokban, Normandiában és
Périgordban például, ezek az összeütközések nem esetleges előfordulásúak,
hanem állandó társadalmi jelenségek voltak. A tartományi *intendants*oknak
a kancellárhoz és az államtitkárokhoz írott levelei tele vannak panasszal a
gentilhomme-ok, sőt olyan királyi hivatalnokok ellen, akik hűbértokkkal
rendelkeztek a tartományban, és a *gentilhomme*-okhoz hasonlóan cseleked-
tek. Az *intendant*-ok azt írták, hogy a falvak gyakran pénzügyileg képesek
volnának az adók befizetésére, de a *gentilhomme*-ok bátorítására visszautá-
sítják azt. Néhány ilyen község, mint például Mantilly Normandiában hét
éven keresztül nem fizette be a *taille*-t. Sok parasztlázadást, lázongást és fel-
kelést közvetlenül a *gentilhomme*-ok, tisztjeik vagy szolgálók provokáltak ki,
és ők szervezték, vezették azokat. Közvetetten az összes parasztfelkelést a
gentilhomme-ok, a királyi tisztviselők, a hercegek, s a királyi kormányzat-
nak és politikájának parlamenti kritikája, s általában a kormányzat elleni
elterjedt propaganda provokálta ki.

A dolgok nem egyszerűek a történelemben. Hercegek, *grandok*, *gentil-*
homme-ok, hivatalnokok, kereskedők, kézművesek, parasztok, tartományok,
municipiumok – mindnek volt oka a lázadásra, s néhány ezek közül gyakran
fellázadt. De nem mindegyikük lázadozott. Végső elemzésben a lázadások
és felkelések kisebbségek, apró kisebbségek akciói voltak. A királyság lako-
sainak nagy tömege hű maradt a királyhoz és engedelmeskedett az államnak.
Sokan közülük talán osztották a lázadók érzéseit, de más érzések maradtak
túlsúlyban. Még az olyan testületeken belül is, amelyek a király ellen lázad-

tak, mint például a Bourdeauxi Parlament, a tanácsosok nagy része csak vonakodva csatlakozott, s az úgynevezett parlamentek a mozgalom vége felé csak csonka parlamentek voltak. A lázadásra való indítékok – akármilyen jók legyenek is azok – nem okvetlenül vezetnek a lázadáshoz. Minden emberben vannak belső érdek és érzéskonfliktusok, és sokszor nem tudjuk eldönteni, hogy egy érzés miért kerül a többi fölé.

Tagadhatatlan tény azonban, hogy a hűséges alattvalók és a lázadók, Mazarin hívei és a frondőrök megoszlása függőlegesen vágta ketté a francia társadalom hierarchiáját. Ez nem társadalmi rétegek, vagy rendek, vagy osztályok konfliktusa volt – ha már osztályokról beszélünk – a tizenhetedik századi Franciaországban. Mikor a nemes emberekről beszélünk, nem mondhatjuk azt, hogy „a nemesség”, csak azt, hogy „néhány nemes”; ha parasztokról, akkor nem „a parasztság” csak „néhány paraszt”, és így tovább. A *Fronde* idején sok *gentilhomme* követte a királyi kormányzót d’Epernon-t a bourdeauxi körzetben, annak ellenére, hogy elégedetlenek voltak a királyi kormányval, s követői közül nem mindegyik volt az ő kreatúrája. De a hivatalnokaival való elégedetlensége ellenére, sok *gentilhomme* a Bourdeauxi Parlamentet követte, s nem Condé vagy Conti hercegeket. A miniszterekkel szembeni keserősége ellenére Angers királyi magisztrátusa hű maradt, és sok lakosa volt a városnak, aki dühe ellenére nem vált frondórré. A lázadás és forradalom esetében nincs szigorú determinizmus; nincs logikai összefüggés, közvetlen kapcsolat a lázadást megmagyarázó és igazoló körülmények rendszere és magának a lázadásnak a ténye között. A kapcsolat pszichológiai, nagyon összetett pszichológiai kapcsolat, s az esetek többségében a történész képtelen azon emberek tudatos, vagy tudatalatti pszichológiájába behatolni, akikkel foglalkozik.

Ajánlott irodalom

- Bourgeon, Jean-Louis: „L’île de la Cité pendant la Fronde: Étude sociale.” *Fédération des Sociétés historiques et archéologiques de Paris et de l’Île-de-France*, 13. köt. Paris és Île de France, 1962.
- Boutruche, Robert: *Bordeaux de 1453 à Bordeaux*. Bordeaux, 1887.
- Debidour, Antonin: *La Fronde angevine*. Thèse de Lettres, Paris, 1877.
- Deyon, Pierre: *Étude sur la société urbaine au 17e siècle: Amiens, capitale provinciale*, Paris: Mouton, 1967.
- Durand, Yves: *Cahiers de doléances des paroisses du bailliage de Troyes pour les États Généraux de 1614 – 1635*, Paris: Presses Universitaires de France, 1966.
- Durand, Yves; Labatut, J.P.; and Mousnier, P.: *Problèmes de stratification sociale: Deux Cahiers de la Noblesse pour les États-Généraux de la Fronde (1649 – 1651)*, Paris: Presses Universitaires de France, 1965.

- Goubert, Pierre: *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730*. Paris: S.E.V.P.E.N., 1958; második kiadás: Armand Colin, 1968.
- Knachel, Philip A.: *England and the Fronde*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1967.
- Kossmann, E.H.: *La Fronde*. Leiden: Université de Leyde, 1954.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Les paysans de Languedoc* 2 k  tet. Paris: Imprimerie nationale, 1966.
- Loublinskaya, A.D.: *Documents pour servir    l'histoire de France au XVII   siècle: Lettres et mémoires adressés au Chancelier Séguier (1633 – 1649) Languedoc, Provence, Dauphiné*. Leningrad: Académie des Sciences d'U.R.S.S., Institut d'histoire de la section de Léningrad, 1966.
- : *French Absolutism: The Crucial Phase, 1620 – 1629*. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- Merle, Louis: *La métairie et l'évolution agraire de la Gâtine poitevine de la fin du Moyen-Age    la Revolution*, Paris: S.E.V.P.E.N., 1958.
- Mousnier, Roland: *La V  nalit   des Offices sous Henri IV et Louis XIII*, Rouen: Maugard, 1945.
- : Quelques raisons de la Fronde: Les causes des journées révolutionnaires parisiennes de 1648, *XVII   siècle*, 1949. 33–78.
- : Comment les Francais voyaient la Constitution, *XVII   siècle* 1955.
- : Recherches sur les soulèvements populaires avant la Fronde, *R  vue d'histoire moderne et contemporaine*, 81–113. Paris: Presses Universitaires de France, 1958.
- :   tat et commissaire: Recherches sur la création des intendants des provinces (1634 – 1648), *Forschungen zu Staat und Verfassung: Festgabe für Fritz Hartung*. Berlin: Duncker und Humblot,   .n. (1958 ?)
- : Recherches sur les syndicats d'officiers pendant la Fronde: Tr  sori  rs généraux de France et Elus, *XVII   siècle*, 1959. 76 – 117. az   t meg  l  z   tanulm  nyt m  sokkal együtt kiadt  k a szerz   *La Plume, Faucille et le Marteau* c  m   k  tet  ben, Paris: Presses Universitaires de France, 1970.
- : *L'assassinat d'Henri IV*. Paris: Gallimard, 1964.
- : *Lettres et mémoires adressés au Chancelier Séguier (1633 – 1649)*, 2 k  tet. Paris: Presses Universitaires de France, 1964.
- : *Fureurs paysannes*, Paris: Calmann-Lévy, 1968.
- Pillorget, René: *Vent   d'offices et journée des barricades de 20 janvier 1649    Aix-en-Provence*,   .n., h.n.
- Porchnev, Boris: *Les soulèvements populaires en France de 1623    1648*, Paris: S.E.V.P.E.N., 1963.
- Ranum, Orest A.: *Richelieu and the Councilors of Louis XIII*, Oxford: Clarendon Press, 1963; francia ford  t  sa Pedone, 1966.
- Venard, Marc: *Bourgeois et paysans au XVII   si  cle: Recherches sur le r  le des bourgeois parisiens dans la vie agricole au Sud de Paris au XVII   si  cle*, Paris: S.E.V.P.E.N., 1957.

AZ ÚJKOR ÖSSZEHASONLÍTÓ FORRADALOMTÖRTÉNETE

A cikket a Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1978/1. számából vettük át és az elméleti mondanivalót nem érintő rövidítésekkel közöljük.

A kérdések sokasága, melyet a polgári forradalmak összehasonlító elemzése felvet, szükségessé teszi rendezőelvek kialakítását, hogy szembenézhessünk a tematikus elburjánzás és az elsődleges és a másodlagos tényezők összekeveredésének veszélyével.¹ Eddigi összehasonlító és elemző munkánkból nagyjából a következő hat problémakör körvonalai bontakoztak ki: a lépcsőzetes formációképződés és a forradalom (forradalmak) történelmi helye közti kölcsönhatás a korszak jellegének hangsúlyozott figyelembevételével; a forradalom jelentősége (nemzeti, földrészt, egyetemes szintű) és vezető forradalom (forradalmak) ebből következő problémája a polgári forradalmi ciklusban; a hegemonia lényege és sajátossága a polgári forradalmakban: az osztálykompromisszum problémája bizonyos forradalmak lefolyásában és eredményében: a politikai–társadalmi főkomponensek (különös tekintettel a népmegmozdulásokra) funkcióváltásának szerepe a forradalom és az egész ciklus lefolyásában; egy összehasonlító elemzés kritériumai empirikus vizsgálatok alapján (esettanulmányok).²

A forradalmak konkrét történelmi alapon történő összehasonlításánál végső soron a döntő kiindulópont a formáció- és forradalomtípus feloldhatatlan dialektikájában rejlik. Csak az egyértelmű formációmeghatározás teszi lehetővé az adott forradalom történelmi–társadalmi besorolását és meghatározását. A legfontosabb polgári forradalomelméletek³ nagy részére viszont a forradalom fogalmának messzemenő történelmietlenítése, társadalmi tartalmától való megfosztása jellemző. A „magábavaló” forradalomról vitatkoznak, miáltal a forradalom típusainak minőségileg különböző lényegi vonásai egy elvont modellizálás következtében tetszőlegesen kicserélhetővé válnak.⁴ Éppen mostanában fedezik fel újra a forradalom „természettörténetét” (L.P. Edwards) és Anatómiáját” (C.C. Briton 1938). Egy ilyen módon létrehozott híd segítségével aztán alig okoz nehézséget a Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak a történelem egymást váltogató (= meghaladható) forradalmainak kategóriájába való besorolása.

Egy jelenség történelmi besorolása természetesen feltételezi a lényegesen tágabban értelmezett „környezet”, vagyis a kor viszonyainak ismeretét. A *korszak jellegén* a meghatározó gazdasági–társadalmi, politikai–intézményi és szellemi–kulturális tényezők történelmi összmozgása értendő, melyekből a fejlődés alap vagy fő tendenciái is leolvashatók. Más szóval: azt, hogy egy forradalomra hol kerül sor, nemcsak a „belső” feltételek határozzák meg, hanem – esetenként különböző mértékben – az általános egyetemes történelmi mozgástörvények és feltételek, melyek gyorsító, vagy viszszahúzó vagy orientáló hatást gyakorolhatnak. A tényezőknek ez a komplexuma, mely összekapcsolja egymással az általánost, az egyest, és a különöst, az egyetemes és a kontinens-szintűt, a helyit és a nemzetit, nem sorolható be egyszerűen a „külső feltételek” címszó alá. A forradalom dialektikájának lényegéhez tartozik, hogy bizonyos pillanatokban a „belső” és a „külső” feltételek elválaszthatatlanul egymásbafonódnak. A történelem, mint folyamat, végső soron oszthatatlan mind nagyban mind kicsiben.

Összességében, vagyis a polgári forradalmak ciklusának, az új társadalmi formáció fokozatos érvényrejutásának és konszolidálódásának egyetemes totalitása szempontjából az 1789–95-ös francia forradalmat kiemelkedő hely illeti meg. Ez a forradalom képviseli a csúcst, illetve a fordulópontot a polgári forradalmak történetében általában és a burzsoázia történelmi–politikai szerepét illetően különösen. Sem előtte, sem utána nem harcolták végig a polgári forradalmak lényegéhez tartozó jellegzetes társadalmi–gazdasági, politikai, intézményi és ideológiai harcokat (osztályellentétek) ilyen átfogóan és radikálisan, vagyis a dolgok legmélyebb gyökeréig hatolva. A francia forradalomnak mint *klasszikus* forradalomnak a helye a polgári ciklusban a történelmi érvényesség és hatás optimumát implicálja, a történelmi–társadalmi gyakorlat a lehető legnagyobb mértékben közelítette meg a változás általános („tiszt”) törvényszerűségeit, és ebben alapvető kritérium a korszakot formáló kisugárzás.

A francia forradalom (tartalmában, formájában és hatásában megmutatkozó) klasszikus jellegének hangsúlyozásával semmiképpen sem próbáljuk ezt a forradalmat történelmileg szociologizálva „modellként” feltüntetni. Éppen a marxista historiográfia, melyet újra és újra az 1789–95-ös évek példájából levezetett „forradalmi fetisizmus” (Perez Zagorin) vádolnak, emelte ki a francia eseményekben az általánosan érvényes mellett a különöst is (megismételhetetlenségét).

Az elvont és történelmietlen modellekben való gondolkodás explicit módon tarthatatlannak bizonyul, hiszen a történelmi összehasonlító mód-

szernek a vizsgált folyamat objektíve adott sokrétűségéből és variációs gazdagságából kell kiindulnia. A polgári forradalmak összességét kizárólag az 1789–95-ös tapasztalatok modell-kritériumainak rőfjével mérni egyenértékű lenne azzal, mintha ennek a forradalomtípusnak többi valóságosan meglévő történetét „deformációkra”, „jobb” vagy „rosszabb” eredményekre, „eltérésekre” és egyebekre redukálnánk, ez pedig szöges ellentétben állna a történelmi materializmus szemléletével. Hogy ebben a mostani vitában a polgári forradalmak szerepére és történelmi helyére vonatkozó marxista fel fogással ellentétben a francia forradalom vélt modell-jellege ilyen kiemelkedő szerepet játszik, az elsősorban a marxista historiográfia kutatási eredményeivel és a kutatók álláspontjával kapcsolatos kétségtelen tájékozatlanságot vagy ezek tudatos figyelmen kívül hagyását demonstrálja.

„A forradalom” témáról folytatott San-Francisco-i vita eléggé megvilágította az úgynevezett modellkritika stratégiai célját: a francia forradalom relativizálásából az észak-amerikai függetlenségi háború egyetemes történelmi felértékelődése következik (B. Bailyn); ezzel párhuzamosan az angol forradalom is „rehabilitálódik”. Bár az ötvenes és hatvanas évek erőteljes atlantizmusa meghátrálásra kényszerült (nem utolsó sorban a francia történészek határozott ellenállása következtében); ami megmarad és amit ismételtelen erőltetnek, az annak a kísérlete, hogy a „demokratikus” forradalom fogalmát a *polgári* forradalmi átalakulás *mérsékelt* jellegéhez kapcsolják. A „révolution dérapée” megjelölésű tézisével F. Furet és D. Richet az ilyen értelmezésnek a francia forradalom esetében messzemenőig kedvezett, amennyiben a „tulajdonképpen” forradalmat az 1791-ig tartó nagypolgári-liberális szakaszra korlátozta. E. Schmidt számára az 1789–1795 közötti események marxista interpretációja a spekulatív történelmi gondolkodás szférájába tartozik; A. Cobban (1954) a francia forradalmat könnyedén mítosznak nyilvánította, H. Arendt (1951 és 1963) és J. Talmon (1952) pedig példájuk nyomán a „modern totalitarizmus” gyökereit vélte kimutatni, R. Morris (1970) teljességgel megkerülte, amennyiben a „harmadik világ” létrejövő nemzetei elé megintcsak az észak-amerikai forradalmat állította követendő modellként.

Ami következésképpen a polgári historiográfia bizonyos áramlatai számára *a priori* és apodiktikus posztulátumok formájában megoldhatónak tűnik – hogy tudniillik egy forradalom egyetemes relevációjának a kritériumait meghatározzák –, az egy, a *reális* történelmi folyamatokból, nem pedig szubjektív forradalom-értelmezésekből kiinduló összehasonlító kutatás számára számos problémát vet föl. A.M. Soboul, aki a Francia Forrada-

lom történelmi helye körül folyó vitában ismételten elkötelezte magát, legutóbb tudatosan kiélezett formában fogalmazott: „Nincs *modell*, csak *utak*.”⁵ E megfogalmazásban semmiképpen sem rejlik a francia forradalom szerepének mint az újkori forradalmak centrális vonatkoztatási pontjának tagadása. Ez az utalás azonban alkalmas arra, hogy egy polgári forradalom történelmi helyét a feudalizmusból a kapitalizmusba vezető átmenet mindkét fő útjával – a „forradalmival” és a „konzervatívval” – ismét a szükséges összhangba hozza.⁶ Minthogy a feudális társadalmi formáció felváltásának és leküzdésének két *alaptípusáról* volt szó, egyúttal azt is figyelembe kellene venni, hogy a mindenkori forradalomtípusok ezekkel közvetlen kapcsolatban állnak, anélkül, hogy velük teljesen azonosak lennének.

Ha a forradalmi utat messzemenően azonosítjuk a francia forradalom tapasztalataival, akkor ezzel elsősorban e forradalomnak az újkor egyetemes forradalmi ciklusában betöltött kulcspozícióját és korszakalkotó hatását jelezzük. Hogy milyen távol áll az ilyen szemlélet az észak-amerikai forradalom vitathatatlan történelmi jelentőségének önkényes lebecsülésétől, azt A. Furszenko mutatta be egy összehasonlító tanulmányában.⁷ Másrészt a forradalmi út nem redukálható kizárólag a „francia útra”, minthogy Anglia vagy az Egyesült Államok eltérő tapasztalatai is beletartoznak az új termelési mód autentikus érvényrejutásának komplex összefüggésébe.

Ebből a vitathatatlan és a polgári forradalom tipológiája számára olyan különösen fontos tényből vezette le, N. Poulantzas „A polgári forradalom modelljei”-vel foglalkozó gondolataiban az önálló paraszti mezőgazdasági termelésnek a kapitalista nagybirtok révén történő likvidálására való utalással azt a tételt, hogy nem a francia, hanem éppen az angol út az, amely tulajdonképpen forradalmi volt.⁸ A forradalomnak ez az egyoldalúan ökonomiai, voltaképpen ökonomisztikus értelmezése objektíve azoknak a fel fogásoknak az irányába mutat, melyek számára a paraszti elem – minthogy ellentétes volt az optimális koncentrációval – csupán konzervatív szerepet játszott. Eltekintve attól, hogy Poulantzas sem vesz tudomást a formáció- és a forradalmi ciklus lényegi különbségéről, megszűnik kardinális problémának lenni, hogy ami a „francia utat” a forradalmi út más variánsaitól minőségileg elválasztotta, az nem az átfogó polgári birtokkoncentráció értelmében vett gazdasági racionalizmus volt, hanem a gazdasági, politikai–szociális, intézményi és ideológiai radikalizmus történelmileg optimális egysége. Nemcsak a feudalizmus–kapitalizmus történelmi alapkérdésében való konfrontáció volt a konfliktus lényege, hanem éppen úgy a kapitalizmus megvalósításának különböző útjaiért vívott küzdelem is. A „francia út” nem volt

mindenestől forradalmi: *demokratikus*-forradalmi volt. A forradalmi úton belül a francia út a leghaladóbb változatot képviselte.⁹

Már itt világossá válik, hogy egy (egyébként bármilyen) polgári forradalom szerepét és történelmi helyét nem lehet csupán a burzsoázia gazdasági-társadalmi konszolidálódásában betöltött funkcióján mérni. A polgári forradalom több mint a burzsoázia forradalma vagy a burzsoázia érdekében való forradalom. A forradalom jelentősége és hordereje végső soron az *összes* közbeavatkozó osztályerő eredője, azoké is, sőt éppen azoké, akiknek ideáljai az adott pillanatban nem követték „konzekvensen” osztályukét vagy korukét és akik ezért már kezdeményezésükben *túlmutattak* a burzsoázia határain, minthogy olyan erőkről volt szó, „melynek az emancipációhoz való feltételei lényegesen különböztek azoktól a feltételektől, melyek közepette a burzsoázia magát és a társadalmat emancipálni tudta.”¹⁰

Jellegét és hatását tekintve a Francia Forradalmat *irányadó forradalomként* lehet definiálni a világtörténelem tőle és általa bevezetett korszaka számára,¹¹ mint ahogy a francia forradalmi ciklus (1789, 1830, 1848, 1870, 1871) általában is – progresszív és regresszív irányban ható – impulzusokat adó irányító funkciót töltött be a XIX. század forradalmi eseményei sorában. Az 1848–49-es európai forradalomban a francia februári forradalom irányadó szerepet játszott, belőle indultak ki az események egészének lefolyását eldöntő változások (fordulópont: a júniusi csata).

Az irányadó forradalom problémája nemcsak a francia tapasztalatok fényében vetődik föl. Vitán felül áll az 1905–1907-es oroszországi polgári–demokratikus forradalom útmutató szerepe a munkásmozgalom taktikai–stratégiai új irányba orientálódásában (tömegsztrájk-vita) és mindenekelőtt Ázsia nemzeti felszabadító mozgalmaiban, aminek révén annak a folyamatnak az ok–okozati komplexumába tartozik, amit a történelem „Ázsia ébredéseként”¹² ismer. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetet egyértelműen az 1917-es Vörös Október határozta meg mint korunk irányadó forradalma; egész kontinensre kiterjedő hatást tett a kubai forradalom is Latin-Amerikára.

E. Engelberg ismételtén rámutatott arra, hogy az újkori forradalmak történelmi hatása nem ragadható meg kizárólag a „ceruza” fogalmával, hanem állandóan figyelembe kell venni a világtörténelmi haladás folyamatában a kontinuitás és a diszkontinuitás dialektikus viszonyát. A polgári forradalom problémája nem redukálható (Franciaország esetében sem) a „törés vagy kontinuitás”¹³ alternatívájára, hanem a törésnek és a kontinuitásnak (csak látszólag ellentmondásos) összekapcsolódásában rejlik. Mindenesetre

az egész korszakot meghatározó forradalom mindig azoknak az osztályoknak és osztályérdekeknek a prizmáján keresztül hat, melyekkel szembeke-
rül. Hogy milyen szerepet játszik az osztályspecifikum és az osztályaffinitás a példaképek átvételében, azt bizonyítják az 1790-től 1826-ig tartó latin-amerikai függetlenségi mozgalmak. Míg a kreol-arisztokrata vezetőréteg számára irányadó mind eszmeileg, mind a valóságban az észak-amerikai forradalom volt, addig a radikális népi elemek messzemenőig a francia példa irányába fordultak és nem ritkán tudatosan nyúltak vissza a jakobinus és a sansculotte örökséghez.

A polgári forradalom konstitutív elemeihez tartozik a *burzsoázia hegemoniája*. Már Marx megfogalmazta mint döntő kritériumot: „a burzsoázia... valóban a mozgalom élén”. Egy bizonyosfajta logikának ezért megfelel, ha polgári történészek (és szociológusok) a burzsoáziának vagy a polgári vezetésnek a létezését kérdésessé teszik,¹⁴ hogy ilymódon a polgári forradalom fogalmát megszüntessék vagy történelmileg–társadalmilag denaturálják; ehelyett az elitkonfliktus elmélete jut ismét erőteljesebben érvényre,¹⁵ melynek eszköztára lehetővé teszi a korszakok, osztályok és formációk iránt közömbös értékelést. Abban a mértékben, ahogy a forradalmat az elit-elmélet segítségével megfosztják szociális–polgári jellegétől, megnő a lehetősége a felvilágosult liberális arisztokrata–nagypolgári elem felértékelésének.

Ami az alap kategória meghatározásához elengedhetetlen és magától érthetődő, az egyes forradalmak konkrét–empirikus vizsgálataiban során épp olyan sokrétű, mint amilyen bonyolult jelenségnek bizonyul. Az az egyszerű tény, hogy a polgári forradalmi ciklusban a burzsoázia „tisztá” hegemoniája viszonylag későn, azaz az 1789-es francia forradalommal (és ez esetben is csak 1791–92-ben, a liberális nemesség háttérbe szorítása után), jutott kifejezésre, indokolja annak szükségszerű voltát, hogy a kérdés történelmi aspektusára (mintegy az ontogenezisére) az eddiginél lényegesen nagyobb mértékben legyünk tekintettel. Maga a polgári forradalom egy olyan történelmi folyamat terméke, melynek lefolyása során a definícióban szereplő ismertetőjegyek egyre inkább testet öltenek, s ugyanez áll a burzsoa hegemonia fejlődési szakaszaira és érett fázisára.

A polgári hegemoniának a vele adekvát forradalom-típusban való kifejezésre jutása egy sor objektív és szubjektív tényező dialektikus összefonódásának függvénye, melyek közé többek között a következők tartoznak: a forradalom stadiális helye a feudalizmusból a kapitalizmusba való fokozatos átmenetben és a polgári–kapitalista formáció további konszolidálásában; a gazdasági–társadalmi és a politikai ideológiai érettség foka,

melyen azt az útszakaszt értjük, amit a polgárság az „önmagában való” osztály-állapottól az „önmagáért való” osztályállapothoz vezető úton már megtett; a burzsoázia specifikus struktúrája és a frakciók közötti erőviszony; a népmozgalom dimenziója és a közbelépésre való ereje és a burzsoáziával kötött szövetségének ezzel összefüggő időtartama és intenzitása; a polgári önméltóság és az össznemzeti érdek azonosságának foka a forradalom folyamán; az *ancien régime*-et megtestesítő osztályok ellenállásának módja és ereje; a külső tényezők mozgósító vagy akadályozó szerepe (védelmi- vagy hódító háborúk, a nemzeti felszabadítási mozgalmak külső frontjának primátusa); a korábbi saját vagy nemzetközi forradalmak pozitív vagy negatív hatása, melyek a „tanulási folyamat” útját egyengették, ami serkentő hatású lehet vagy érzékenyebbé is teheti a burzsoázia politikai-társadalmi kockázattudatát (növekvő súlyú tényező). Az elmondottak lemérhetők az 1789-es és az 1830-as francia forradalmak összehasonlításán vagy az 1848-as párizsi júniusi csata ellentmondásos közép- és kelet-európai visszhangján.

Engelsnek az a megállapítása, hogy a burzsoázia – ellentétben a feudális nemességgel – hatalmát sohasem mint teljes osztály (Gesamtklasse) gyakorolja,¹⁶ beigazolódik a polgári forradalmi hegemonia konkrét-történelmi formáiban is. Bármilyen kevésbé létezik is a polgári forradalom, a burzsoázia hegemoniájáról viszont beszélhetünk. Valójában a „burzsoázia hegemoniája” kategória azt tartalmazza, hogy a burzsoázia egy bizonyos *frakciója* a forradalom egy bizonyos szakaszában (vagy fázisában) gyakorolja a hatalmat. Attól függően, hogy az egyes frakciók progresszív vagy degresszív irányban váltják le egymást, mozoghat a forradalom *felszálló* vagy *leszálló ágban*.¹⁷ Amíg tart a forradalom progresszív fejlődési vonala, ciklikusan (és ebben rejlik periodizálásának egyik kritériuma) eljut egy olyan pontra, ahol egy bizonyos csoport (frakció) kibukik és a következő radikálisabb csoportnak kell követnie. Következésképpen a burzsoázia (mint teljes osztály) *számára* vívott forradalom elválaszthatatlanul összefonódik a burzsoázia *ellen* vívott időleges és részleges forradalommal (a mindig radikálisabb frakció alakjában).

Ami Furet és Richet felfogásában már a forradalom „átcsapásának” és „kisiklásának” (dérapage) számít, az valójában az alapvető feltétele kibontakozásának és kiteljesedésének (a polgári hegemonia optimális érvényrejutásának értelmében is). A hanyatlás periódusában aztán fordított sorrendben megy végbe a reintegráció. Ez a „kezdethez való visszatérés” – klasszikus formájában látható a francia forradalom 1789-től 1795-ig terjedő szakaszaiban, hozzávéve az 1799-ig tartó éveket is – semmiképpen sem volt

csupán formális normalizálódás, minthogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a társadalmi és politikai metamorfozist, melyen egy (radikális) polgári forradalom *valamennyi* osztálya keresztülmegy. Egy osztály sem ugyanaz, mikor véget ér számára a forradalom, mint amilyen volt, amikor elkezdődött; ez az objektív oldalra éppúgy áll, mint a szubjektívra.

Bizonyos mértékig kiéleződött formában és csak képként elfogadhatóan azt mondhatjuk – az 1789–1795-ös kulminációs pontból (és a rá jellemző „tisztá” burzsoá uralomból) kiindulva –, hogy a burzsoázia a többi forradalmakban vagy *még nem* volt képes a polgári haladást saját irányításában annak végső konzekvenciáig keresztülvinni, vagy *már nem* mutatkozott hajlandónak arra, hogy történelmi lehetőségeit teljesen kihasználja. Az itt felmerülő kérdés, hogy mi optimális és mi lehetséges egy polgári forradalomban, igen részletes vizsgálatot igényelne, mely azonban még nem történt meg; nem kerülheti el a figyelmünket a vélemények konfrontálódásakor e probléma bizonyos szubjektivizálására irányuló hajlandóság. (...)

Mindkét magatartás (a „még-nem-tudás” és a „már-nem-akarás”) ki-mutatható mind a francia forradalmat megelőző, mind pedig az azt követő forradalmakban. A következmény a polgári forradalmak többségére jellemző *osztálykompromisszum* volt. A burzsoázia alapvetően kompromisszumra orientált magatartása elsődlegesen a két kizsákmányoláson és függőségen (és a tulajdonról alkotott ennek megfelelően antagonisztikusan determinált elképzeléseken) alapuló osztályok közötti történelmileg objektíve adott konszenzuson (inherens analógia) nyugszik, másrésztől pedig azon, hogy a burzsoázia megkérdőjelezte ugyan az arisztokrácia hatalmi monopóliumát, osztályonként való létezését (a hatalomban való esetleges részesezéssel együtt) azonban nem.

Anélkül, hogy részletesen foglalkoznánk a sokrétű körülményekkel és feltételekkel, melyek esetén a polgári forradalom osztálykompromisszumba torkollik, az legalábbis szükséges, hogy elhatárolják egymástól a kompromisszum két kategóriáját: a pozitív történelmi kompromisszumot (mely a burzsoáziát és a polgári, kapitalista társadalmi viszonyok meggyorsított fejlődését szolgálja)¹⁸ és a negatív történelmi kompromisszumot (mely a burzsoáziát gátolja és melyben félféudális és junker osztályerők megfelelően erős pozícióval rendelkeznek).¹⁹ Ahogy a burzsoázia mint osztály és maga a polgári forradalom típusa is, úgy e forradalmakban a hegemonia is különböző érettségi fokon megy át, melyek összességükben a forradalmi ciklus leszálló és felszálló ágát annak egyetemes történelmi dimenziójában jellemzik. Mindazonáltal nincs egyszerű lineáris viszony a burzsoázia gazdasági

érettsége és forradalmi potenciálja között. A burzsoázia forradalmi ereje mindig a kapitalizmusba való áttörés és átmenet történelmi korszakában kulminál, mikor a burzsoáziának mint osztálynak objektív és szubjektív ereje mellett a feudális renddel szembeni ellentmondások jellege és foka is döntő jelentőségű.

Egy bizonyos ponton, mely „normális” történelmi körülmények között egybeesik az ipari forradalom kibontakozásával és a tőke és munka közötti alapvető ellentmondás hatékonnyá válásával, érvényét veszíti az a „formula”, hogy „több” burzsoázia és „több” kapitalizmus egyúttal „több” hegemoniát és ezzel együtt „több” polgári forradalmat jelent. Ellenkezőleg: a helyzet inkább homlokegyenest ellenkezőleg alakul. Ezt a világtörténelmi „point of return”-t Lenin dolgozta ki egzaktul a Plehanovval a „forradalom két vonaláról” és ehhez kapcsolódva a proletáriátusnak a polgári–demokratikus forradalomban való hegemoniájáról folytatott vitában.²⁰

A hegemoniaproblémának a polgári forradalmak történetében való változatossága a továbbiakban két jelenséget foglal magában, melyeket egyenlőre a még kiforratlan állapotban lévő munkafogalmakkal *hegemoniakombinációnak* és *hegemoniasubsztitúciónak* kell neveznünk. A hegemoniakombináció jelensége azokban a forradalmakban volt megfigyelhető, melyekben a burzsoázia nemcsak időlegesen (mint Franciaországban 1789–91/92-ben), hanem az egész forradalmi folyamat során rákényszerült arra, hogy a vezetést más osztályerőkkel „megossza”. Az ilyen hegemoniakombináció jellege másrészt attól függött, hogy maguk ezek az erők milyen mértékben váltak már a kapitalista fejlődés egy specifikus formájának hordozóivá (pl. a németalföldi függetlenségi harcban résztvevő nemesség egyes részei; a gentry az angol forradalomban) vagy hogy mennyire tartoztak a kapitalista törvényszerűségeknek legalábbis a hatókörébe (pl. az USA függetlenségi háborújában a déli rabszolgatartók).

Más volt a helyzet a hegemoniasubsztitúció esetében. Ezen azoknak az erőknek a domináns szerepét kell értenünk, melyek mintegy a burzsoázia helyett játszották a forradalom során a vezető szerepet. Ez a hegemoniasubsztitúció lehetett mind társadalmi, mind intézményes természetű. A társadalmi hegemoniasubsztitúció szférájába tartozik pl. az 1810–1826-os latinamerikai függetlenségi háborúban a kreol-arisztokrata forradalomirányítás szerepe vagy az 1848–49-es magyar forradalomban a hazafias–radikális nemesség vezető helye. Természetesen az ilyen nem-polgári (vagy még a polgári átalakulást éppen megelőző állapotban lévő) osztályelemek történelmi–társadalmi funkciója és politikai–ideológiai profilja alapos vizsgálatra szorul

a korszak jellegével és a mindenkori forradalmak általános–történelmi alap-tendenciájával való összefüggése tekintetében. Az az első pillantásra meggyőző tézis, hogy burzsoázia nélkül nem lehetséges a polgári forradalom (R. Humphrey–J. Lynch Latin-Amerika példáján, 1955), valójában elzárja az újkori polgári forradalmi ciklusban lehetséges stadiális érettségi fokok és tipológiai változatok bősége megértésének az útját: a „valóságos” történelem a „tisztá” definíció áldozatává válik. Az ezzel többnyire összekapcsolódó, semleges körülírásokra való visszatérés (polgárháború, nemzeti forradalom, függetlenségi háború, felkelés stb.) megkerüli azt a végülis döntő kérdést, mely a mindenkori esemény társadalmi hajtóerőire és eredményeire irányul.

Az a folyamat, melyet *intézményes hegemoniaszubsztitúcióként* lehetne körülírni, leginkább olyan átmeneti helyzetekben megy végbe, mikor különlegesen labilisak az osztályok erőviszonyai vagy viszonylag éretlen osztálystruktúrák esetén. Az intézményes hegemoniaszubsztitúció tipikus elemei közé tartozik a fegyveres erőknél a polgári jellegű forradalmakban betöltött szerepe. A fegyveres hatalomnak a radikális társadalmi változások korszakaiban való relatív autonómiájából (Marx, Engels és Lenin foglalkoztak ezzel a kérdéssel a bonapartizmus kapcsán)²¹ fakad az a lehetőség, hogy ennek az intézménynek olyan funkciója lehet, mely megfelel a burzsoázia érdekeinek, anélkül, hogy ezért azokkal mindig azonosnak kellene lennie. A XIX. századi spanyol forradalmi ciklus tapasztalataiból kiindulva Marx a következő tézist fogalmazta meg: „Forradalmi viszonyok közepette a hadseregsorsa tükrözi – még inkább, mint normális időkben – a polgári kormányzat valódi természetét.”²² Itt nem kizárólag a fegyveres hatalomnak a nemzeti függetlenségi háborúkra és antikolonialista felszabadítási mozgalmakra jellemző primátusáról van szó, hanem a hadseregnek (kizárólag vagy részben gerilla-formában) a forradalmi átalakulás kezdeményezőjének és hordozóinak a szerepéről. Mindenekelőtt továbbra is – még egyszer visszanyúlva Marxra²³ a hadseregnek a polgári forradalmon belüli történelmi alternatív funkcióját kell hangsúlyoznunk: azaz, hogy megragadja a „forradalmi kezdeményezést” vagy hogy „pretoriánussága” révén kérdésessé tegye a forradalmat. A „kezdeményezés”-funkció nem ritkán *kettős* feladatot lát el: a burzsoá hegemoniatényező éretlenségét és a forradalom hiányzó vagy nem elegendő tömegbázisát kompenzálja. Pozitív vagy negatív értelemben dől el a forradalom sorsa abban a mértékben, hogy sikerül-e egyáltalán és mennyire az események katonai kereteiből kilépni, azaz a forradalmi folyamatot „demilitarizálni”: ez a központi probléma például az 1820–23-as spanyol forradalom esetében.

A gerilla létezése sem feltétlenül abszolút kritériuma egy forradalom radikalizmusának. Latin-Amerikában a gerilla variációs skálája a „tisztán katonai”, a szilárdan a kreol arisztokrácia ellenőrzése alatt álló osztagoktól az autentikusan a társadalmi forradalmat képviselő mozgalmakig terjedt. Végül ne feledkezzünk meg az ellenforradalmi gerillákról sem. Ehhez járulnak még a gerilla társadalmilag és politikailag konzervatív osztályerők révén történő fokozatos kikapcsolásának, abszorpciójának vagy integrációjának következményei a fejlődés egy bizonyos pillanatától fogva, amire Marx már az 1808–1814-es spanyol események példájával kapcsolatban szintén figyelmeztetett.

A burzsoázia nemcsak abban a mértékben mutatkozik a polgári forradalom vezetésére predesztináltnak, amennyiben ő az új termelési mód és az annak megfelelő társadalmi viszonyok tulajdonképpeni hordozója; történelmi igényének „legitimátusa” (és éppen a „szűkebb értelemben vett” forradalmat illetően) az osztály- és nemzeti érdekeknek a fennálló (rég) rendszerrel szembeni harcában megmutatkozó relatív azonosságában rejlik. A forradalomba belépő erőket következésképpen mindennek előtt egy negatív konszenzus hozza és tartja össze. Mint *nemzeti*, azaz a nép többségének összérdekeit megtestesítő átalakulás a polgári forradalom különböző politikai–társadalmi fő komponensek időleges egybeesésén alapul: ezeket (semantikusan) nevezhetjük burzsoá–liberális, kispolgári–demokratikus, paraszti–antifeudális és városi–plebejus (proletáriátus előtti, tendenciájában: proletár) komponenseknek. Ami ezeket a komponenseket jellemzi, az nemcsak a sajátos és szembetűnően különböző hely, amit a társadalom osztályszerkezetében elfoglalnak. A forradalmak történeti összehasonlítása szempontjából sokkal jelentősebbek a mindenkori komponensek speciális társadalmi jellegével kapcsolatban álló funkcióváltozás az illető forradalomban, ezek pozícióváltozásai a forradalmi ciklus folyamán és végül a forradalom menetében érvényre jutó érdekek és akciók viszonylagos autonómiája.

Ha a polgári forradalom mindig a hajtóerők (= társadalmi főkomponensek) dialektikus összességének a terméke, akkor az egyes komponensek funkcióváltozásának az újkori forradalmak történetében lényegi jelentősége van az összehasonlító elemzés szempontjából. Az olyan jelenségek, melyek egy osztály inkubációs és kibontakozási fázisára jellemzőek, nem vihetők át a kifejezett állapot korára és viszont.

Az ezzel kapcsolatos kérdések tömegére ebben az összefüggésben ép-

pen csak utalhatunk, hogy legalább a probléma felvetésének jelentőségét alá húzzuk. Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy egy forradalom jellegét lényegében a fő társadalmi–politikai komponensek és együttes fellépésük módja (konvergencia, semlegesítés, divergencia, antagonizmus) kifejezésre jutásának a foka határozza meg. A polgári hegemonia sorrendiségének már jelzett progresszív és degresszív fokozataiból fakad a polgárság magatartásában végbemenő funkció- és pozícióváltozás, kezdve azon, hogy egyike a forradalom hajtóerőinek, egészen addig, hogy kialakulnak benne a forradalomtól való tartózkodásnak, sőt esetleg a forradalomellenességnek különböző formái.

Egy polgári forradalomban a népmozgalom lényegében a kispolgári–demokratikus, a paraszti–antifeudális és a városi–plebejus (proletariátus előtti stádiumban lévő, később proletár) elemeket foglalja magában. Ezek a potenciálisan leginkább a forradalom radikalizálása és demokratizálása irányába ható erők kibontakozásuk során és hatásuk módja tekintetében teljesen eltérő feltételek hatása alatt állnak. A népmozgalmakkal kapcsolatos sokrétű, bár még nem elegendően rendszeres kutatások²⁴ lehetővé teszik a vitában még messze nem egyértelműen alkalmazott fogalom differenciált megítélését.

Meg kell elégednünk azzal, hogy hangsúlyozzuk a következő aspektusokat:

1. A forradalmi–demokratikus kispolgári osztályerők hegemonia-potenciáljával kapcsolatos kérdés. A kispolgári–demokratikus komponens az egész polgári ciklus folyamán az előrevivő elemekhez tartozik. Ez az osztálykomponens elérte az optimumot, azaz történelmi működésének csúcspontját mint közvetítő a burzsoázia és a népmozgalom között abban az átmeneti korszakban, melyet (a „korszak keresztmetszetében”) a manufaktúra-rendszernek a modern gyáripari termelés révén történő tendenciaszerű felváltása jellemzett, amit másrésről a kispolgárság magatartásában jellemző (mind antifeudális, mind antikapitalista) dualizmus magyaráz meg. Azt, hogy az antikapitalista pozíció esetében nincsen szó a hagyományos értelemben vett társadalmi „reakciókról”, már Engels kielégítően megindokolta. Sokkalta inkább abban rejlik a kispolgárság történelmi funkciója teljesítésének egyik alapfeltétele, hogy a polgári forradalmat a liberalizmuson át a demokrácia felé hajtja előre (W. Markov). Ennek klasszikus kifejezőjévé a francia jakobinizmus vált, mely a burzsoá osztály érettségének (a feudális–abszolutisztikus renddel szemben) és a teljesen kibontakozott tömegmozgalom kettős hatásán alapult. A kispolgári elem már korábbi forradalmakban is jelen volt,

anélkül, hogy a hegemoniához való áttörést végre tudta volna hajtani. Ez megfigyelhető a németalföldi tizennyolcak bizottságai, az angliai levellek és az észak-amerikai forradalom bizonyos aspektusainak példáján.

2. Sem a jakobinizmus szerencsecsillaga feljövételének idejét nem lehetett önkényesen megszabni, sem pedig leáldozását nem lehetett tetszés szerint megállítani. Kétségtelenül döntő különbség van a francia föld, melyen e jelenség eredetileg kialakult, és azon egyéb helyek között, melyekre a szikra átpattant. Míg a „*burzsoázia ellenségeivel való leszámolás plebejus módja*” (Marx) Franciaországban azt jelentette, hogy a forradalom társadalmi és politikai totalitását teljes mértékben meg kell valósítani, sőt olykor annak már a határát is érintették, addig más országok esetében a jakobinizmus által kiváltott intranzigencia annak az előfeltétele volt, hogy előszöris egyáltalán eljussanak a polgári forradalomhoz: jakobinizmus következképpen nem egyenlő jakobinizmussal – sem társadalmi tartalmára, sem történelmi funkciójára nézve.²⁵

3. A paraszti–antifeudális komponensnek a polgári forradalom történelmi céljainak optimális megvalósulásában játszott döntő szerepét A.V. Ado mutatta ki ismét átfogóan a francia forradalom parasztmozgalmairól szóló nagy munkájában (1971). Az ő még nem eléggé ismert elméleti–metodológiai következtetései az összehasonlító forradalomtörténet néhány alapvető kérdését érintik; így pl. az agrárkérdésnek a ciklus stadiális érettségi fokozataiban elfoglalt eltérő helyét, a parasztság struktúrájában és érdekszférájában a forradalom során bekövetkező növekvő differenciálódást) aminek a burzsoáziához való viszony tekintetében éppúgy, mint a népmozgalom egyéb tényezőivel kapcsolatban rendkívül nagy a jelentősége), a gazdasági és a társadalmi optimum közötti ellentmondást az agrárszektor feudális viszonyainak megsemmisítése során.

Ami az utóbbi kérdést illeti, Ado (mint már utaltunk rá) elragadta a vitát az „angol” vagy „francia” út vonatkoztatási szintjéről, amennyiben (N.M. Lukin ösztönzése nyomán) megfogalmazta azt a tételt, hogy a francia kapitalizmus fejlődésére jellemző strukturális sajátosságok (összehasonlítva Anglia társadalmi–gazdasági dinamikájával) nem a paraszti birtokstruktúra valamiféle túlzott demokratizálásának az eredményei voltak, hanem ellenkezőleg, abból fakadtak, hogy a közép- és kispolgári elem nem tudott teljesen érvényre jutni és hogy ezenfelül a bekövetkező burzsoá ellencsapás az „amerikai” út radikális megvalósítását megakadályozta.²⁶ (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ezeknek a gondolatmeneteknek egyúttal elvi jelentőségük van a „revolution dérapée” felfogásának megalapozott kritikája tekintetében.)

„A paraszt az osztályharcban”-téma²⁷ tehát számos nyílt problémát foglal magában az összehasonlító forradalomtörténet számára. Azoknak az előfeltételeknek a tárgyalásán kívül, melyek a parasztság fellépésének kisebb vagy nagyobb intenzitását és következményeit világítják meg, ide tartozik, hogy milyen körülmények között mehetett végbe a paraszti komponens jelentőségének a forradalmi eseményekben való csökkenése, esetleg teljes megszűnése. Így a jakobinus uralom válságának egyik oka a parasztnak az 1793 júniusi agrárdekrétumok által felkínált fejlődési lehetőségek teljes kihasználását célzó „visszavonulásában” rejtett. Ennek megfelelően a jakobinusok aktív bázisa a városi–plebejus szektorra kezdett korlátozódni, ami egyúttal a belső erőviszonyok alapvetően negatív korrekciójához vezetett. Az 1830-as júliusi forradalom (mint „a kapitalizmusban a kapitalizmusért vívott forradalom”) végül már a „paraszt nélküli forradalom” csaknem tipikus képét nyújtotta, ami nem utolsó sorban előrevetítette eredményeinek korlátozott voltát is. Csak az erőltetett kapitalista differenciálódás teremtette meg annak a feltételeit, hogy a közép- és kisparasztság (és a falusi szegények) aktív komponensként újra integrálódjanak a ciklusba. Ennek a funkcióváltásnak mint társadalmi és strukturális metamorfozishoz lényegesen nagyobb figyelmet kell szentelni. Az a M. Moissonnier által megrótt tendencia, hogy a vidéket gyakran Párizssal magyarázták, ahelyett hogy fordított utat jártak volna, oda vezetett, hogy az 1848-as februári forradalomnak (J. Datry, 1957) és magának az 1871-es kommünnek nemzeti, azaz a „vidéket” nagy mértékben befolyásoló dimenzióját figyelmen kívül hagyták.²⁸

Egy polgári forradalomban a burzsoázia és a népmozgalom közötti „forradalmi blokk” nem pusztán olyan szövetség vagy erők kombinációja, melyet retrospektív módon vitatni és a történelemből számítani lehet. Sokkal inkább egy olyan objektív történelmi jelenségről van szó, melyben mindkét fél szervesen és dialektikusan egymásra van utalva: a burzsoázia arra szolgáló képességével, hogy „az új társadalmat megszervezze”, a tömegek pedig azzal a feladatukkal, hogy „negatív vagy romboló munkát végezzenek, a feudalizmust, a monarchiát, a középkori szellemet megsemmisítsék”.²⁹ Így vázolta fel Lenin a vezetés és a tömeg klasszikus „munkamegosztását” a polgári forradalomban.

Az a feltevés, hogy ilyen nézőpontból a népmozgalom aktív-alkotó szerepe kérdésessé válik, célt téveszt;³⁰ az azon alapuló elgondolások, hogy vajon a tömegek funkcióját a polgárit megelőző társadalmi formációkban fel kell-e értékelni,³¹ a forradalom fogalmának időbeli kiterjesztése és a for-

radalom korszaka, valamint az új társadalmi formáció fokozatos kifejlődése és kialakulása közötti nem megfelelő különbségtétel eredményének bizonyulnak. Az „újkor előtti”, „újkori” és „általános” forradalom fogalom következőképpen pontos összehangolásra szorul, főként ami a különböző történelmi korszakok forradalomtípológiai összehasonlítása irányába való erőteljesebb orientálódást illeti. Jóllehet a történelem nem ismert vákuumot, ami azt jelenti, hogy a szétrombolt társadalmi viszonyok helyébe csaknem mindig újak lépnek, a burzsoáziának és a népmozgalomnak a viszonya az újkori forradalmi ciklusban nem cserélhető fel tetszőlegesen. Bőven van példa olyan forradalmakra, melyek során a körülmények (melyekhez a polgári hegemonia létének hiánya is tartozott) úgy alakultak, hogy a társadalmi átalakulás *archaizálódásba*, azaz túlhaladott gazdasági és társadalmi formák újjáéledésébe vagy pedig permanens stagnálásba torkollott. A latinamerikai függetlenségi mozgalmak komplexumában a legjellegzetesebb formában Haiti ment keresztül ilyen változáson.³²

A politikai–társadalmi főbb komponensek elkülönített elemzése lehetővé teszi, bár ez a valóságban még nem történt meg – hogy a forradalmat „egyes” áramlataira „bontsuk”; ez az eljárás nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a divergáló osztályerők eltérő helyét feltárjuk. Egyértelműen előtűnik a népmozgalom cselekvési szintjei és lehetőségei:

- a vezető polgári erők „tartálékának” és e funkcióban a többé vagy kevésbé irányítható „ütőképes hadseregnek” a szerepe;
- kész tények elé állítás formájában gyakorolt nyomás, – amilyen pl. a „Grande Peur” volt, – hogy a burzsoáziát szinte belekényszerítse a forradalomba;

- hogy a burzsoáziát, legalábbis legradikálisabb vezető csoportjait illetően, lényegesen tovább megtartsa avantgardista pozíciójában, mint ahogy az a normális polgári átlagnak megfelelő;

- hogy a „legszélsőbb baloldal” formájában a forradalmat túlvezesse polgári osztálykorlátain: a már-lehetséges garanciájaként a még-nem-lehetséges pusztulátumával anticipálva a jövő osztályfrontjait (W. Markov).

A tömegek szerepének hangsúlyozása azt jelentené, hogy elősegítünk egyfajta „mitologizálást”, mely együtt jár a burzsoázia lebecsülésével (melynek hegemoniafunkciója és a korszakot meghatározó hatása iránt egyébként sem merülhet fel kétség), s hogy balra helyezzük a forradalom társadalmi súlypontjait? Semmiképpen! Amiről a dolog lényegét tekintve szó van, az az, és az is marad, hogy feltárjuk azokat a hajtóerőket, melyek lényegesen hozzájárultak a burzsoázia forradalmi zenitjének magaslataiba való emelésé-

hez, akkor és főként akkor, amikor az a veszély fenyegetett, hogy a *citoyen* alulmarad a *burzsoával* szemben, és mikor a burzsoázia saját felvilágosító gondolkodásának konzekvenciái előtt meghátrált.

Leninnek az a tézise, hogy a burzsoázia elsősorban gazdasági hatalmának kibontakoztatásában érdekelt, a politikai formák ezzel szemben, melyek között a gazdasági emancipáció végbemegy, a burzsoázia számára mindig másodlagos jelentőségűek, nem teszi jogossá azt a következtetést, hogy gazdasági kibontakozása tekintetében a kapitalizmus konkrét politikai–intézményes létezési módjának semmilyen jelentősége nincs. Hiszen a tömegek történelmi szerepe éppen abban áll, hogy a polgári átalakulás gazdasági optimumán túl a politikai–szociális tényezőt is érvényre juttassa. A polgárság (mint hegemon helyzetben lévő) és a népmozgalom (mint tömegbázis) közötti feszültséggel teli viszony nem utolsó sorban a két szint viszonylagos inkongruenciájából magyarázható. Következésképpen egyáltalán nem volt szükséges, hogy a forradalom során a mindenkori komponensek aktivitásának csúcs- és fordulópontjai egybeessenek; időleges kongruenciájuktól függött azonban döntő mértékben az ancien régime ellen küzdő forradalmi potenciál tömege és minősége. A („szűkebb értelemben” vett) forradalom ciklikus fejlődése következtésképpen mindig a társadalmilag különbözőképpen determinált részciklusok (sohasem önkényesen osztható) *dialektikus összege* volt: a francia forradalom nagy napjai (július 14., augusztus 10., május 31–június 2.) az utánuk következő eseményekkel meggyőzően igazolják, miként kényszerítették a tömegek öntörvényű fellépései a polgári vezető erőket mind radikálisabb pozíciókba. A burzsoázia későbbi „egyensúlyvesztése” mindig a népmozgalom lanyhulását tükrözte. A forradalom társadalmi–politikai komplexitásának szükséges bizonyítása azonban nem vezethet arra – és e ponton feltétlenül igazat kell adnunk A. Soboul-nak (Furet-Ricchet ellenében) –, hogy az összes osztályerőnek döntő és az egész forradalom során mindvégig ható, a legfőbb történelmi kérdésben: az ancien régime és a feudalizmus eltávolításában fennálló megegyezését figyelmen kívül hagyjuk. A harc mindvégig a történelmileg még nem kérdéses forradalomtípus keretein belül zajlott le, melynek konkrét megvalósításáról a szerepet vállaló komponenseknek viszont kétségtelenül eltérő elképzeléseik voltak (liberalizmus kontra demokrácia). Csak az imperializmus korszakában alakult ki az a helyzet, mely lehetővé tette, hogy a polgári forradalom során egyúttal a legyőzésére irányuló erők is felszabaduljanak: hogy megvalósuljon Lenin „Két taktiká”-ja.

A polgári forradalom pozíciójának meghatározásakor elmulasztott konkrét-történelmi stadiális vonatkoztatás nélkül következőképpen nem lehetséges a benne ható osztályerők pontos betájolása sem. Nincs és nem is volt hiány olyan kísérletekben, melyek a forradalmakat egyoldalúan az elszigetelten szemlélt osztályelem érdekeire vagy tevékenységére akarták redukálni.

Egészen más kaliberűek azok a korunkbeli kísérletek, melyek a forradalom jakobinus jellegének háttérbe szorítását szolgálták, aminek során a neokonzervatív és az ultrabalos értelmezések félúton találkoznak. Mint-hogy történelemelméleti pozíciókról van szó, melyek stratégiai célkitűzése messze túlmutat a tulajdonképpeni forradalmon, magától értetődően vita tárgyává válnak olyan alapvető problémák, mint történelem és politika viszonya és a forradalmak jellege napjainkban. F. Furet-nek és D. Richet-nek a „revolution dérapée”-ről kidolgozott tézisei³³ nemcsak a népmozgalomnak forradalombeli formáival és működésével kapcsolatos biztos eredményeket vonják kétségbe, hanem egyúttal megteremtik egy burzsoá-liberális értékkepzetektől levezetett felvilágosult elit-forradalom alapmodelljét is. E modell keretében a népmozgalom az 1789–1791-es reformhatárokon kívül nem kap (történelmi alkotó módon megindokolt) helyet; a növekvő radikalizmus és a dérapage szerves összefüggéséből, inkább az következik, hogy az előre kényszerítő agrár-antifeudális és városi-plebejus áramlatok már túl vannak a „tulajdonképpeni” forradalmon; ahelyett, hogy mint a mozgalom eleme a felszálló ágban vállalna szerepet, inkább válságba és hanyatlásba sodorja a forradalmat.

Lényegében azoknak az interpretációknak egy új változatáról van szó, melyek az 1848–1849-es forradalmat illetően a burzsoáziának a forradalomtól való elfordulását a proletár és forradalmi–demokratikus kispolgári elemek túlzott radikalizmusának a következményeként magyarázzák. Furet-nél és Richet-nél a mindenkori forradalmi komponens hangsúlyozása az 1789–1795 közötti lényegét tekintve egységes történelmi egész alkotó mozgalom három egymástól független, mintegy párhuzamos forradalomra való felosztásához vezet, melyek nem állnak szerves összefüggésben egymással és melyeknek összetalálkozása nem az egész nemzet magába foglaló feudalizmus- és abszolutizmusellenes mozgalom törvényszerűségeinek az eredményét, hanem inkább a történelmi véletlen játékát tükrözi.

Kézenfekvő, hogy a dérapage elmélete és aközött a marxista alaptétel között, mely szerint a polgári forradalomnak mindenkor „jelentősen

túl kellett haladnia célján” (Engels), ha a gazdasági és társadalmi viszonyok optimális kialakítása tekintetében sikeres akart lenni, nem lehetséges kapcsolatot teremteni.

A francia forradalom jakobinizmusa elleni ultrabalos támadás legfontosabb harcosa D. Guérin.³⁴ Trockijnak a permanens forradalomról alkotott felfogásából kiindulva Guérin a forradalmi kormány és a sansculotte-ok közötti nézeteltérést már mint a tőke és a munka között kialakuló alapvető ellentmondást értelmezi: Robespierre-ben a burzsoá, demagóg és autoritárius—antidemokratikus jakobinizmus testesül meg; az ellene harcoló „branus” már egy embrionális állapotban lévő proletárforradalom képviselője. Ez a történelmietlen előreszaladás azonban nemcsak a „forradalom a forradalomban”-t igazolja, hanem a későbbiekben (különleges tekintettel az 1968 májusi eseményekre) megindokolta a tömegek alkotó spontaneitásának döntő szerepét a forradalom institucionalizálódásával való folyamatos szembenélésben.

A jobboldali és ultrabalos eredetű (objektív hatásuk tekintetében) együttes támadások a jövőre nézve a „forradalmak zsúrijében”³⁵ a viták nagymérvű kiéleződését vetítik előre, mert a nagy forradalmak soha nem sülyednek a saját, nemzeti történelmük árnyékába és sohasem válnak múltidejűvé. Csak helyeselni lehet G. Lozek³⁶ arra való utalását, hogy a forradalmak összehasonlító kutatása csak akkor nyerhet döntő mértékben elméleti megalapozást, ha a történetírás történetével kapcsolatos munkák és a jelenlegi politikai—történelmi gondolkodás eredményeit átfogó módon tudomásul veszi és felhasználja.

A polgári forradalmaknak totalitásukban (mint végső soron oszthatatlan történelmi jelenségek) és komplexitásukban való összehasonlító vizsgálata, tekintettel a népmozgalomban megtestesülő fő hajtóerők úttörő szerepére, az ipari forradalom áttörésétől egyértelműen a proletár komponenset helyezi előtérbe. Ezzel végre éretté válik az a történelmi erő, mely képesek bizonyul arra, hogy a történelmi fejlődést a polgári forradalmi cikluson túl elvezesse a proletár szocialista forradalmak korszakába. Annak a világtörténelmi fordultnak az inkubációs szakaszán, melyben a hanyatló burzsoázia és a felemelkedő proletariátus fejlődésvonala keresztezi egymást és áthatol egymáson, Anglia és Franciaország az összehasonlítási kritériumok szempontjából ideális formában ment át Babeuf és az utópista kommunisták hagyományának vonala, Lyon 1831 és 1834, a chartizmus, az 1848-as júniusi csata és végül az 1871-es Kommün formájában jelentkező korai proletár forradalom.

A jelenlegi kutatás pozitív kivételei közé tartozik az 1848–1849 mel-

lett az 1905–1907-es orosz forradalom. Azonban feltűnik, hogy a polgári forradalom összehasonlító elemzésére irányuló kezdeményezések mindenek előtt a francia forradalomig tartó (illetve arra is kiterjedő) ciklus kezdeti emelkedő irányú szakaszára koncentrálnak. A forradalom kiszélesedésének (Breitenwachstum) és fokozatos hanyatlásának a szakaszát azonban még messze nem vizsgálták hasonló intenzitással. A kutatócsoport munkaprogramjának egyik leglényegesebb pontja, hogy e hiány pótlásához hozzájáruljon.

Hogy e téren előre lehessen jutni, azt követeli, hogy figyelmünket elsősorban négy problémakörre összpontosítsuk: 1. a polgári forradalom általános sajátosságai a kapitalizmus világméretű kibontakozásának és az imperializmusba való átmenetének korszakában, melynek koordinátái nem vezethetők vissza 1789-re; 2. a forradalom objektív és szubjektív feltételeinek viszonyában érvényesülő minőségileg új aspektusok; 3. a polgári és a polgári–demokratikus forradalom specifikuma a „klasszikus” forradalmi tengelyen (Anglia–USA–Franciaország) túl mind Európán belül, mind pedig kívül és a polgári forradalom végrehajtásának ezzel kapcsolatos lehetőségei és határai; 4. egyre nagyobb mozgástér a „felülről irányított forradalom” és a kapitalizmus fejlődésének kibontakozása számára, mely a XVIII. és XIX. század fordulóján végbement – az angol Ipari Forradalom és a Francia Forradalom dialektikus egységének értelmében vett – *kettős forradalom* eredménye volt.

Ezek a kérdések ismételten aláhúzzák a gazdaságtörténet képviselőivel folytatott szorosabb együttműködés szükségességét, hogy a kapitalizmus stadiális fejlettségi fokainak és ezek mindenkori kontinentális–regionális (és nemzeti) sajátosságainak pontos megragadásán át hozzáláthassunk a forradalomtipológiai differenciálás pontosabb meghatározásához, míg az ipari forradalom nem kevésbé szükséges tipológiája a XIX. és a kezdődő XX. századot illetően átfogóbb választ adhatna egy sor olyan kérdésre, mint pl. a mindenkori forradalom sajátosságai, a történelmi „elhúzóadás” vagy „megkésés” objektív feltételei és formái, a politikai–társadalmi és technológiai–társadalmi forradalom szerepcseréjének következményei a kapitalizmus későbbi kibontakozása során.

Végezetül néhány megjegyzés az elméletkritika és az újkori összehasonlító forradalomtörténet terén folyó vita témájához. A (kb. hatvanas évek közepe óta folyó) nemzetközi kutatások színvonalának megítélése és a kutatás közzétett eredményeire kapott visszajelzések egyértelműen arra a felis-

merésre vezetnek, hogy a polgári historiográfia (és szociológia) elfogadta a marxista kutatás eredményeiben manifesztálódott kihívást. A kritikus vita mellett, amely az általános forradalomtörténet és egyes részteinak, (pl. a korapolgári forradalom, a francia forradalom, I. Napóleon kora, az 1848–1849-es európai forradalom kapcsán sorra került összecsapásokat a felek számára a megismerés előrehaladása szempontjából kölcsönösen hasznossá tette, nem hiányoztak a marxista forradalomtörténeti felfogás általános cáfolatára tett nagyszabású kísérletek, amivel kapcsolatban hadd utaljunk Ahrendt, Davies, Dunn, Geiss, Gurr, Johnson, Th. Schieder, Wertheim és Perez Zagorin munkáira.

Tekintettel egy ilyen kínálatra, melynek változatossága többnyire formájában, nem pedig alapvető mondanivalójában áll, felmerül a lényeges, azaz a tényleges stratégiai pozíciók pontos megragadásának a feladata. Csak így lehetséges, hogy az álláspontok szükséges konfrontációját elválasszuk a másodlagos, csupán divatáramlatot követő véleményektől (márpedig ilyenekből egyáltalán nincs hiány). A nemzetközi kutatás állapotának feldolgozása az alapfeltétele annak (a saját mesterség ismeretén kívül), hogy a polgári forradalomkutatás irányvonalait és célkitűzéseit egyértelműen megragadjassuk.³⁷ A szubjektív közelítés és az irodalom hiányos ismerete folytán hézagok és véletlenszerű ismeretanyag szélsőséges esetben téves kutatásstratégiai döntésekhez vezethetnek. Végül nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a saját pozíció szilárd megalapozása legmeggyőzőbben bizonyára konkrét-történelmi kutatáson alapuló érvekkel, nem pedig egyfajta elvont elméleti ütésváltás (Schlagabtausch) révén igazolható. A megfelelő példák adottak a korapolgári forradalommal, a francia forradalommal, az 1848–1849-es európai forradalommal és a XIX. századi munkásmozgalommal kapcsolatos kutatások nemzetközi visszhangja folytán, és a szembenálló oldalt szemmel láthatólag lépéskényszerbe hozták. (Ezt az utalást semmiképpen sem szabad a metodológiai–elméleti alapok lebecsüléseként értelmezni, mégis nem lehet az összehasonlító kutatásnak az empirikus vizsgálatok mindenkor elért szintjétől való függését eléggé energikusan hangsúlyozni.)

Taktikai szempontból a polgári forradalomkutatást növekvő rugalmasság (beleértve a tarthatatlanná vált pozíciók – „atlantizmus” – hatástalanítását) és a marxista historiográfiával szembeni fokozott differenciálásra irányuló törekvés jellemzi, aminek nem ritkán egyfajta leegyszerűsítő cimkeragasztás a következménye.³⁸ Egyidejűleg a strukturalista–szociologizáló interpretációk térhódítása a történetesek egyfajta ellentmondásához vezetett, amire az I. Geiss által megfogalmazott igények tarthatók jellemzőnek.³⁹

Az NSZK-ban a „történelem mint társadalomtudomány” témáról folyó vita szintén meghatározza az összehasonlító forradalomkutatás alappozícióit.⁴⁰

Melyek a jelenleg felismerhető tematikai súlypontok?

1. a polgári forradalom fogalma, lényege és történelmi szerepe; tipológiája és konkrét-történelmi változatainak skálája. Evvel kapcsolatban H. Arendt, Bailyn, Cobban, Guy-Richard, Furet és Richet, Eisenstein, Trevor-Roper és Taylor részben alapvető módon, részben speciális forradalmakból kiindulva fogalmazták meg minden bizonnyal a legegységesebben a polgári historiográfia alappozícióit.

2. a burzsoázia jellege és történelmi funkciója általában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában és különösen a polgári forradalmi ciklusban. (Különös figyelmet kell szentelni W. Markovnak a „la bourgeoisie – les bourgeois”-téma megtárgyalásával kapcsolatos módszertani konzekvenciákra tett utalásaira.)

3. a népmozgalom formái és szerepe (mind egységes egészet, mind pedig mint részkomponensekből állót tekintve) a polgári forradalmi ciklusban: a parasztmozgalom lehetőségei és határai; a város és falu viszonya; a kispolgári demokrácia történelmi helyének változásai; a proletár komponens forrásai és felfelé ívelő fejlődésvonala.

4. a „szűkebb” és „tágabb” értelemben vett forradalom; a forradalmi ciklus – formációgenesis – formációkibontakozás és érvényrejutás egymáshoz való viszonya. A forradalom és a formációk fejlődése dialektikájának (de nem kongruenciájának) világos értelmezése ama tendenciák cáfolatául is szolgál, melyek a mindenkori forradalmi eredmények „lerövidített”, azaz történelmietlen perspektívából történő interpretációjára irányulnak.

5. a társadalmi (polgári) és az ipari forradalom viszonya a kapitalista társadalmi rend genezise és konszolidálódása során. Az az I. Geiss által képviselt felfogás, hogy a polgári forradalom tulajdonképpen „csak a XVIII. század közepén megindult iparosodás kezdetétől” létezik, nemcsak az újkor eleje óta folyamatban lévő polgári–antifeudális forradalmi változások valóságos történetét állítja a feje tetejére, Geiss egyidejűleg figyelmen kívül hagyja a társadalmi forradalomnak mint az ipari forradalom alakjában testet öltő polgári–kapitalista gazdasági és társadalmi potenciálok kibontakozása egyik lényeges előfeltételének tulajdonképpeni történelmi funkcióját. Ilyen nézőpontból a polgári forradalom – és nemcsak ez a forradalomtípus – mellékes kategóriává és jelenséggé válik egy olyan történelemszemléleten belül, melynek nagy fordulópontjai már csupán a „neolit” és az „ipari” forradalom,⁴¹ ami által – az újkort illetően – a forradalmi átalakulások egyúttal egy a funkciókkal szemben közömbös ipari társadalom elméletébe integrálódnak.

6. kontinuitás és diszkontinuitás a polgári–kapitalista formációba való forradalmi átalakulás és e társadalmi formáció további fejlődése folyamatában. (E kérdés néhány aspektusát érintette W. Markov is San Franciscóban az afro-ázsiai területtel kapcsolatos „hagyomány és újítás”-téma megvitatásakor.) Lényegesnek tűnik ebben az összefüggésben a „fentről irányított forradalom” fogalmának pontos körülhatárolása mind a csaknem párttalan kitágítás (s ilymódon relativizálás), mind pedig az újraértelmezésnek azzal a fajtájával szemben, mely arra irányul, hogy egy intézményesült forradalmi erő hatalmának minden formáját „felülről irányított forradalomként” jellemezze. Gátlónak bizonyul egyidejűleg az a körülmény is, hogy ezt a jelenséget eddig elsősorban a porosz–német tapasztalatok távlatában vizsgálták, ami folytán az átfogó általánosításhoz szükséges összehasonlítási értékek még hiányzanak.

7. az ellenforradalom történelmi alapjai és formái, ideértve a néptömegek részleges mozgósításának képességét is. Az összehasonlító forradalomtörténet természetesen nem hagyhatja ki a minden radikális átalakulás szempontjából immanens Vendée-problémát sem; ez elsősorban azokra a területekre áll, melyeken az ellenforradalomnak valóságos tömegbázisa volt (mint pl. Spanyolországban vagy Latin-Amerikában), ami azt a feladatot foglalja magában, hogy az egykori uralkodó osztályok (általában ismeretesebb) ellenforradalmi tevékenységén kívül az „alulról jövő ellenforradalom” keletkezési feltételeivel és megvalósulásának módjaival is foglalkozzon a történész. Hogy az utóbbi jelenség esetében semmiképpen sem egyszerű arisztokrata vagy preabszolutisztikus „reakcióról” volt szó, az kimutatható a francia forradalomban Vendée, Spanyolországban a carlizmus vagy a latin-amerikai függetlenségi mozgalomban a „contrarevolución popular” bizonyos formáinak példáján.

8. K. Marx, F. Engels és V.I. Lenin tudományos forradalomszemléletének megalapozása, fejlődése és politikai funkciója, különös tekintettel a polgári és a polgári–demokratikus forradalmakra.⁴² Szembetűnő a polgári történészeknek az idevágó művek fokozott elemzésére való törekvése, mégpedig azzal a céllal, hogy Marxot, Engelst (és olykor Lenint) szembeállítsák a forradalmakat kutató jelenlegi marxista történetírással.⁴³

9. a „vita a francia forradalomról”,⁴⁴ mely állandó központi vonatkoztatási pontja azoknak a konfrontációknak és nézeteltéréseknek, melyek a polgári forradalom történelmi szerepe megértésének alapkérdései körül lángolnak fel.

Az újkori összehasonlító forradalomkutatás legsürgetőbb feladatai kö-

zé tartozik, hogy kapcsolódjék a nemzetközi kutatások teljesítményeihez és ezeket hatékonyan felhasználja, anélkül, hogy emiatt a polgári forradalmi ciklus többi láncszemét („előre” éppúgy, mint „hátra”) csupán másodlagosnak tekintené.

Jegyzetek

- 1 A „problémáükröt” M. Kossok–W. Markov: Zur Methodologie der vergleichenden Revolutionsgeschichte der Neuzeit c. művében; in: Studien zur vergleichenden Revolutionsgeschichte, 27.
- 2 L. ugyanott.
- 3 Vö.: Meyer.
- 4 Vö.: J. Dunn: Modern Revolutionen. Analyse eines politischen Phänomens. Stuttgart, 1974. 207.
- 5 A. Soboul: La Fondation Basso et Histoire de la Révolution française; in: Annali della Fondazione Lelio e Lisli Basso-Issoco. 1.k. Róma, 1975. XLI.
- 6 MEW. 25.k. 347.
- 7 Vö.: A. Fursenko: Las revoluciones norteamericana y francesa del siglo XVIII. Experiencia de una definición comparativa; in: Ciencias Sociales. 1976. 3.sz.
- 8 Vö.: N. Poulantzas: Pouvoir politique et classes sociales. Paris, 1971. 178.
- 9 Az absztrakt-elméleti megközelítés és sematizálás rejtett veszélyét az „utak” meghatározásával kapcsolatban a Pensée-vitában sem hagyták figyelmen kívül. Az A.V. Ado által a polgári forradalom nemesi-burzsoá és paraszti útját illetően képviselt nézetek és ehhez kapcsolódó, a kapitalizmus változatait és a Francia Forradalom agrárátalakulásának objektív és szubjektív határait érintő felfogás alkalmas arra, hogy a vita folytatásához az eredményeket újra osztályozza.
- 10 MEW. 2.k. 86.
- 11 L. ugyanott. 6.k. 107.
- 12 Vö.: Lenin, Werke, 19.k. 68.
- 13 Vö.: E. Schmitt: Einführung in die Geschichte der Französischen Revolution. München, 1976. 88.
- 14 A. Cobbanon kívül G.V. Taylor (1967) és E. Eisenstein (1968) is hangsúlyozza.
- 15 Vö.: H. Schilling: Der Aufstand der Niederlande. Bürgerliche Revolution oder Elitenkonflikt? in: 200 Jahre amerikanische Revolution. 177.
- 16 L. MEW. 22.k., 307.
- 17 L. ugyanott 8.k., 135.
- 18 „Típus”: Németalföld, Anglia USA.
- 19 „Típus”: Közép-, Kelet- és Dél-Európa, Olaszország, Spanyolország, Portugália, Latin-Amerika, Japán.
- 20 Vö.: Lenin, Werke. 21.k. 422.
- 21 L. a cikket: Bonapartizmus; in: SIE. 2.k. 610.
- 22 MEW. 10.k. 449.
- 23 L. ugyanott, 463.
- 24 A kutatócsoport álláspontjával kapcsolatban l.: Rolle und Formen der Volksbewegung. Berlin, 1976.

- 25 Vö.: Universalhistorische Aspekte und Dimensionen des Jakobinismus. Heinrich Scheel működésének szentelt kiadvány. Berlin, 1976.
- 26 Vö.: Ado, 414.
- 27 Vö.: Studien zur Geschichte des deutschen Bauernkrieges und der bauerlichen Klassenkämpfe im Spätfeudalismus. Kiadta: G. Heitz—A. Laube—M. Steinmetz—G. Vogler. Berlin, 1975.
- 28 Vö.: M. Moissinier: La premiere internationale et la Commune de Lyon, 1865—1871. Spontanéisme-complots et „lutttes réelles”. Paris, 1972.
- 29 Lenin, Werke, 27.k., 230.
- 30 „Sohasem képes a néptömeg az új társadalmi állapotok olyan új megteremtőjeként fellépni, mint a forradalom folyamán.” Ugyanott, 22.k., 103.
- 31 Vö.: R. Günther: Die Epoche der sozialen und politischen Revolution beim Übergang von der antiken Sklavengesellschaft zum Feudalismus; in: Wissenschaftliche Mitteilungen der Historiker-Gesellschaft der DDR. 1976. II—III. sz. 38.
- 32 Vö. T. Lepkowski munkáival, t.k. Haiti, 1.k. Habana 1968. 63.
- 33 Vö.: F. Furet—D. Richet: La Revolution. 2. Bde., Paris, 1973.
- 34 Vö.: D. Guérin: Bourgeois et bras nus 1793—1795. Paris. 1973.
- 35 J. Godechot: Un jury pour la Révolution. Paris, 1974.
- 36 Vitához való hozzászólás a Történettudományi Tanács konferenciáján, 1977. június 14-én.
- 37 Vö.: erről részletesen Meyer munkája, 168.
- 38 A Francia Forradalmat illetően vö.: Schmitt: Einführung in die Französische Revolution. 22.
- 39 Vö.: Geiss: Die Revolution in der modernen Geschichte.
- 40 L. H.—Ch. Scröder, H. Gerstenberger, G.P. Meyer és H. Schilling hozzászólásait; in: 200 Jahre amerikanische Revolution.
- 41 Vö.: Geiss-Tamchina, 15. („Ansichten einer künftigen Geschichtswissenschaft”. Kiadta I. Geiss—R. Tamchina. 2.k.: Revolution. Ein historischer Langsschnitt. München. 1974.)
- 42 Vö.: W. Küttler: Zum Begriff der bürgerlichen und bürgerlich-demokratischen Revolution bei Lenin; in: Studien zur vergleichenden Revolutionsgeschichte.
- 43 Vö.: E. Schmitt—M. Meyn: Ursprung und Charakter der Französischen Revolution bei Marx und Engels. Bochum. 1960. Die Französische Revolution, 13.; Schmitt: Einführung in die Französische Revolution, 26.
- 44 Vö.: Debatte um die Französische Revolution. Kiadta: W. Grab. München, 1975.

A FORRADALOM

Az itt közölt szöveget a szerző a San Francisco-i történész kongresszusra (1975) készítette. Egy kivételével elhagytuk a cikk lábjegyzeteit, amelyek a szöveghez viszonyítva másodrendű megjegyzéseket és utalásokat tartalmaznak.

A „mozgalmas, rendezetlen” és kétségkívül rendkívül gyorsan bővülő témát vizsgálva Zagorin (1973, 28–29) megjegyezte, hogy a forradalom problematikája három módon közelíthető meg. Gyakorlatilag minden, amit a forradalmakról tudunk, az egyes specifikus forradalmak vizsgálatának eredménye. Mindazok, akik összehasonlító vizsgálatokat folytatnak vagy általános értelmező forradalomelméletet próbálnak találni, csaknem teljes mértékig az első megközelítési mód képviselőire támaszkodnak. Nem tehetünk itt kísérletet arra, hogy áttekintsük a komoly történeti kutatást motiváló egyes forradalmak hatalmas irodalmát, három megjegyzést fűzünk azonban e történeti irodalom, valamint az összehasonlító és általános kutatómunka kapcsolatához.

Először is azokról a forradalmakról rendelkezünk bőséges és komoly irodalommal, amelyeket a kortársak rendkívüli és nagyhatású megmozdulásoknak tartottak – lásd az olyan „nagy forradalmakat”, mint pl. a francia, az orosz és a kínai – valamint azokról, amelyeket a maguk korában analógiás alapon vissza- vagy előretekintve egy csoportba soroltak velük. Többet tudunk az itáliai Bourbon-ellenes felkelésekről, mint a spanyolországi karlista háborúkról.

Másodszor, mivel a „nagy forradalmak” de facto meghatározták a többi kritériumait, alapos hatást gyakoroltak a történetírásra. Hatottak – előretekintve – a forradalmárookra, ellenforradalmárookra és társadalomtudósokra, visszatekintve pedig a forradalom résztvevőire és történészeire. Egyszóval analitikus modellt szolgáltatottak. 1799-től kezdve a forradalmakban a jakobinizmus, thermidor és Bonaparte analógiáit keresték (Brinton 1938; Bahne 1967, 74–76, Cordova 1972, 92), 1917 után az „októberi” típusú hatalomátvételt, a bolsevik típusú szervezett pártokat, stb. A kínai és néhány gyarmati forradalom ráirányította a figyelmet a parasztokra és az

elhúzódozó gerillaharcok hatalomhoz való közelítésére, ami alig szerepelt az elemzésekben a II. világháború előtt (ld. a Brintonnál a parasztoknak szentelt egyetlen oldalt, 1965. kiad. 59–60.).

Sőt, mi több, az analitikus modelleket is a forradalmak közötti önkényes szelektálás eredményeként alkották meg, aszerint, hogy mely forradalmak tartoztak bele az elemző szellemi világába. A forradalmi átalakulás kínai hagyománya nem szerepelt a nyugati elemzésekben, bár Maora nyilvánvalóan hatással volt (Schram 1966, 127–8; Schram 1969, Mao Ce Tung III. 73–76). A mexikói forradalomról sem vett tudomást a világ. Az elméletet és a gyakorlatot – időlegesen – jobban befolyásolták a kisebb, de nemzetközileg „szembetűnőbb” kubai események 1956–59-ben. Nincs rá hivatkozás Debray nagyhatású értekezésében sem (Debray 1967).

Harmadszor: a forradalmak történetírása nagyon egyenetlen minőségleg és mennyiségileg egyaránt, így egyenetlen az összehasonlítás és általánosítás alapja is. Ritka az olyan ideális forradalom, amely megfelelően és hozzáférhetően dokumentált, amelyet már hosszú időn át, kimerítetlen tanulmányoztak és amely kellőképpen függetlenedett a korunkbeli állami és közvéleményben felkavart szenvedélyektől ahhoz, hogy megszabaduljon azok nyomásától. Ezért a francia forradalom marad az a modell, amely felé – a történetírás szemszögéből nézve – minden más forradalom törekszik. Az idő talán kiküszöböli a három legnagyobb akadályt a történész útjából: a nemzet életét alakító események körüli mítoszokkal teli közvéleményt, a történelmi múlt bizonyos (nem mindig változatlan) értelmezése iránt elkötelezett államhatalmat és politikát, és a forradalom megtörténte valamint a szenvedélyektől mentes, bár akkor is elkötelezett történeti elemzés lehetősége közötti nem csökkenthető, s néha egész nagy időkülönbséget. Mivel a napjaink elemzéseinek alapot szolgáltató oly sok forradalom még sokunk életében zajlott le, ez utóbbi tényező nem elhanyagolható.

Röviden: a kiterjedt összehasonlító tanulmányok nem összehasonlítható ismeretek, nem az összevethetőség kielégítő ismérvein nyugszanak.

A jelen ismertetés nem a szakterület áttekintése, még kevésbé bibliográfiai útmutatója. A továbbiakban a forradalmakkal különösen mint a nagy történelmi egész átalakulásainak egyes epizódjaival foglalkozunk, például mint rendszerek szétszakadásával a növekvő feszültség hatására, valamint az ilyen típusú törés következményeivel, de nem kifejezetten a lázadással vagy felkeléssel és még kevésbé a forradalmi mozgalommal mint olyannal. A mai teoretikusok többségével ellentétben nem tartom a forradalom helyes megközelítésének azt a kérdésfeltevést, hogy „miért lázad az ember” (Gurr

1970) vagy „mikor és miért lázadnak fel az emberek” (Davies 1971). Az „erőszak” kérdését – amit általában úgyis rosszul határoznak meg (Hobsbawm 1973, 21. fejezet, Hobsbawm 1974, 378–79) – mellőzik mint érdektelent, bár elismerik, hogy elválaszthatatlan a forradalomtól.

A forradalmak hosszú vagy rövid távra visszanyúló okai, melyek az utóbbi időben lekötötték az elméleti szakemberek és a gyakorló politikusok figyelmét (akár előre jelezni és elkerülni, akár biztosítani akarták a forradalmat), messze nem merítik ki az érdeklődést. Én a következmények eddig elhanyagolt problémáját szeretném hangsúlyozni. A jelen értekezés tehát szeretne kiemelni bizonyos fonalakat a történeti viták szövevényéből és nem törekszik arra, hogy akár átfogó, akár kiegyensúlyozott legyen. A szerző megközelítési módja kiderül majd a szövegből, de a tisztánlátás kedvéért három pontot előre ki kell emelni. 1. A forradalmakat nem ésszerű elválasztani azoktól az adott történelmi korszakoktól, amikor végbementek. 2. A forradalmak tanulmányozása sohasem független a szerző politikai elkötelezettségétől (beleértve a jelen szerzőt is). 3. Kifejezetten történetitlennek tartom annak a nézetnek bármelyik változatát, miszerint „a forradalom mindig elkerülhető, ha a politikai szervezet realizálhatja teremtő potenciálját” (Chalmers Johnson, idézi Stone 1972, 14).

II.

Nincs értelme hosszasan tárgyalni a társadalomtudósok által adott számtalan forradalommeghatározást, bár az alapfeltételezések elemzése esetleg hasznos lehetne (pl. a társadalmi egyensúly mint az a norma, amittől a forradalom eltér – C. Johnson 1964, 1968; az organikus hipotézis, amely a forradalom mint „láz” metaforája mögött húzódik meg – Szorokin 1925, III. 403; Brinton 1938, akit bírál Dahrendorf 1961, Eckstein 1965, Wertschheim 1974, 176–7; stb.). A társadalomtudomány meghatározásai egyrészt nem reálisak, másrészt általában feltételezik a forradalmak egyetemes osztályának létét (vagy az egyetlen ideális forradalomtípust), s az ehhez való tartozás kritériumait keresik. A meghatározás lehet olyan tág, hogy semmi érdemlegeset nem mond a tényleges forradalmakról. A jobbik esetben megállapítja, hogy a történelmi átalakulás egyaránt tartalmaz törekeket és folyamatosságot; a rosszabbik esetben pedig a szót minden jelentősebb, az átlagnál gyorsabban lezajló változás szinonímjaként használja.* Másrészt a legtöbbször által forradalomként felfogott jelenségek összességéből való önké-

*A fogalom pusztán metaforikus vagy retorikai használatával nem foglalkozunk.

nyes válogatás sem célravezető a történész számára, bár azt az illúziót keltetheti, hogy a forradalmi jelenségek kvantifikálhatók, összevethetők és viszonyíthatók, mégpedig nem hétköznapi módon, hanem „tudományos alapon”. A szelekció egyszerre vezethet a következő két meghatározáshoz: „a forradalom változás, melyet egyaránt jellemez az erőszak mint eszköz és a célok meghatározható köre mint végcél” (Zagorin 1973, 27) és „a társadalom szerkezetében rövid idő alatt bekövetkezett alapvető változás” (Galtung: Jänicke szerk. 1973, 121). A két formulában pusztán a „változás” szó a közös. Mielőtt belemélyednénk érényeikbe, hibáik rögtön szembetűnnek. Zagorin alapján nem tudnánk megkülönböztetni a mexikói forradalmat az 1973-as chilei puccstól, míg Galtung meghatározása alapján nem lehet különbséget tenni az orosz forradalom és a rabszolgaság eltörlése következtében történt jamaicai társadalmi változások között. Az ilyen tágabb vagy szűkebb meghatározások azt feltételezik, hogy a fogalom időtől és tértől függetlenül, egyetemesen alkalmazható.

Ennek a felfogásnak megvannak az ellenzői is. Geoss és Tamchina (1974, 11. és kv. old.), valamint az olyan tényfeltáró művek, mint Moore 1966-os munkája az iparosítás felé való átmenet korszakára szűkítik a jelenséget, azaz a „neuzeitliche Revolutionsbegriff”, az újkori forradalomfogalom által takart korszakra (Griewank 1973, Koselleck 1969), és – Smittel szemben (Forster és Greene 1970, 1. fejezet) – megtagadják a forradalom nevet a németalföldi felkeléstől. (Még szűkebben értelmezi a fogalmat Baumann 1971.) Egy kevésbé szélsőséges felfogás legalább két időszakra bontaná a jelenséget: a „modern forradalmak” korára, ami a „nagy átalakulás” (Polanyi 1944) – talán lezárult, talán még nem lezárult – korszakához tartozik, valamint a társadalmi–politikai változások egy kevésbé messzire nyúló változatára, amely szintén megtalálható a korábbi korszakokban. Az a kísérlet, hogy messze a múltba visszavetítsük a „rendszermegdőntő” forradalmakat feltétlenül zátonyra fut. Tanúsítja ezt az attól a történetesen Marx és Lenin által sem támogatott nézettől való elfordulás, hogy a klasszikus antikvitásból a feudalizmusba való átmenet egy „rabszolgaforradalom” következménye volt. (A dogmává merevedett felfogást ld. Kuusinen szerk. 1961, 158, a tőle való eltávolodást pedig ld. E.N. Staermann: Kossok szerk. 1971, 19. és köv. old.) Ennek ellenére van, ahol hasznos lehet a kifejezés (Heuss 1973.).

A történészek mindkét esetben előnyben részesítik a leíró vagy szintetizáló meghatározásokat, mint pl. ahogy Griewank összegezte a „forradalom” jelentését (Griewank 21–22):

„Mostanáig a „forradalom” szót egyértelműen csak bizonyos egészet

alkotó történelmi jelenségekre alkalmazták, amelyekben három vonás egyesül. *Először* is olyan folyamatok, amelyek egyszerre erőszakkal járnak és hirtelen megrázkódtatásként jelentkeznek – áttörnek vagy megdöntenek valamit, különösen ami az állam és a jog intézményeiben bekövetkezett változásokat illeti. *Másodszor* társadalmi tartalmuk van, amely a csoportok és tömegek mozgalmaiban jelentkezik, általában ezek nyílt ellenálló tevékenységeként. *Végül* szellemi téren van egy programadó eszméje vagy ideológiája, amely pozitív célokat tűz ki a megújulás, továbbfejlődés vagy az emberiség haladása érdekében.”

Meg kell említeni a tömegek mobilizálásának mozzanatát, amely nélkül kevés történész ismerne el forradalomnak egy megmozdulást. Az ilyen típusú meghatározás diagnosztikai értékű, a forradalmat szindrómaként fogja fel, mely szimptómák *kombinációja* alapján ismerhető fel, nem pedig egy vagy több szimptóma független jelentkezése alapján. Segít ez a meghatározás abban is, hogy elkülönítsük azokat a forradalmakat, amelyeknek a jellegeről legtöbbször alapvető egyetértés uralkodik és azokat (mint pl. a náci korszak Németországában lezajlott változások), amelyeket nem ismernek el általánosan forradalomként. A meghatározás analitikai értéke viszont kicsi és arra sem elegendő, hogy leírja az iparosodott világba való átmenet során lejátszódó speciálisan „modern” forradalmakat, nem is említve ezek specifikusabb szakaszait.

Bármilyen korlátozott is a szintetizáló típusú meghatározás, figyelembe veszi a forradalom alapvető kettősségét a történész szempontjából, ami nem más, mint két összefonódó, de eléggé eltérő típusú jelenség. Egy eseménysorról van szó, melyet általában a „felkeléssel” társítanak és amely képes a hatalmat kivenni a régi rendszer kezéből s átruházni az új rendszerre – bár nem minden forradalom éri el a hatalomátvételt. Általában epizódok egymásutánjából állnak, s ezek napokban („les trois glorieuses”, „tíz nap, amely megrengette a világot”), hónapokban („Február”, „Október”), években (1789–99) vagy akár évtizedekben mérhető (pl. Kínában 1911–1949). Ha a forradalmi folyamatot „restaurációk” vagy más váratlan, hirtelen fordulatok szakítják meg, az időtartam még hosszabb lehet, mint ahogy valóban az is, ha a beteljesülés időpontjának nem a régi rendszer tényleges összeomlását és a hatalomnak a mindenkori győztesek kezébe való átkerülését tekintjük, hanem keresünk egy alkalmas pontot a „rég rendszer válságában” a bukás előtt és egyet abban az időszakban, amikor az átmeneti uralom zűrzavara utat enged az új és meglehetősen állandó viszonyoknak, azaz amikor a „revolúció” új „evolúcióvá” fejlődik. (Ld. a címet Cline 1962.) Ez pedig általában a hatalomátvétel után bizonyos idővel következik be.

Bár ezek a „forradalmi korszakok” hosszantartók lehetnek, meg kell őket különböztetnünk azoktól a történelmi makrojelenségektől, amelyekbe beleágyazódnak, amilyen pl. a prekapitalista társadalmakból a kapitalista társadalmakba való átmenet. A történészeket érdeklő forradalmak e két jelenségtípus találkozásánál helyezkednek el. Nem valószínű, hogy forradalmaknak tekintenék őket, ha nem járnának a hatalomátvétellel jellegzetes lehetőségével. Másrészt ha legtöbbünk nem tekintené a jelenség szempontjából lényegesnek a történeti átalakulás hátterét, kontextusát, a forradalmak összehasonlító történetírása nem ment volna el a legnagyobb név szerint ismert eseménycsoport, a 19. századi Latin-Amerika 115 sikeres forradalmának legtöbbje mellett. (Lieuwen 1961, 21. Léteznek más becslések is.) Sok politikai rendszer időszakonként termel ki válságokat legalábbis az uralkodó elit köreiből pl. azért, mert hiányzik a hivatal átadásának egyszerű és mindig működőképes mechanizmusa, ami egy nő vagy egy kiskorú trónöröklése esetén csaknem automatikusan alkalmat teremt a konfliktusra egyes örökletes monarchiákban vagy pl. az ekvádori elnöki poszt esetében. A forradalom történései ezeket a konfliktusokat figyelmen kívül hagyják, ha nem vezetnek másra néhány drámai epizódnál az illető nemzet történetében, mint ahogy a 16. századi Angliában is történt. Akkor azonban nem, ha a katalizátor szerepét töltik be messzebbre nyúló változások kiváltóiként, mint pl. a 16. századi Skóciában.

Ha elhanyagoljuk a történelmi átalakulások hátterét, összefüggéseit, olyan statikus ellentétpárokon alapuló elemzéseket kapunk, mint pl. a „első béke/belső háború” (Eckstein 1965), „erőszak/erőszakmentesség” (Zagorin/1973) vagy általánosabban fogalmazva „társadalmi működésképtelenség” stb. Ezek egyrészt nem magyarázzák meg, hogy miért változott meg a régi rendszerek magatartása a forradalommal szemben 1789 után (Sorel I. 53. és köv. old., 543. és köv. old.), másrészt azt sem, hogy mi a különbség az 1917-es forradalmak és I. Pál cár 1801-es meggyilkolása között. Így azután végül már nem is a forradalmat vizsgáljuk, hanem egy szűkebb jelenséget, mint pl. mondjuk a „felkelést” (bár általában ezt is összefüggésbe hozzák vele).

Másrészt akárhogy is definiáljuk a történeti átalakulás makrojelenségét, az nem azonos a tényleges forradalom mikrojelenségével és – ha nem nagyon általánosán fogalmazunk – azt nem is foglalja értelmileg magába. Marx nyomán – aki a leghasználhatóbb útmutatást adta erre vonatkozóan – a makrojelenséget „a társadalmi forradalom korszakának” nevezhetjük (Marx 1859). Marxnak az olyan korszakokról adott elemzése, „mikor a társadalom termelőerői összeütközésbe kerülnek a fennálló termelési viszonyokkal”

nagy területekre vonatkoztatható, bár a termelési rendszeren értendő maximális régiót (azaz a kapitalista viszonyok között a kapitalista „világgazdaságot”) hamarabb meg lehet határozni, mint az ilyen korszakok kisebb egységeit.

Ha elfogadjuk ezt a fajta elemzést, elismerjük, hogy bizonyos időszakokként elkerülhetetlen a hirtelen és gyökeres történeti átalakulás bizonyos formája és ezért az emberi akarattól független történelmi erők valamilyen módon „széttörik a régi rendszer kereteit”. Ezt a nézetet nemcsak a marxisták vallják, hanem a francia forradalom óta a legtöbb konzervatív (sőt ellenforradalmi) gondolat alapjául is szolgált, ideértve a „modernizálás-elmélet” címszó alá tartozó sok elméletet is. (Az ellenforradalmat, mint a forradalom helyettesítőjét ld. Griewank X; Mayer (1971) alábecsüli az ellenforradalom illetén aspektusát; ennek dialektikus viszonyát a forradalom-elemzéssel ld. Couco életútjában és írásaiban (Couco 1929), Gramscinál való alkalmazását a „passzív forradalom” vizsgálatában ld. Gramsci 1971, 59, 106. és köv. old. Komoly ellenforradalmi érvelés a „modernizálás” jegyében Huntington 1968.)

Akárhogy is van, a társadalmi forradalom ebben az értelemben, s a hatalom felkelés útján való megszerzésének bármely egyedi formája különösen, csak egyik megjelenési módja az ilyenfajta változásnak, bár megemlíthetjük, hogy 1789 óta a forradalommal szembeni alternatíva általában másodrendű szerepet játszott, amennyiben ehhez szükség lehet a forradalmi átalakulás egy korábbi modelljére (Moore 414), vagy amennyiben ezáltal kísérlik meg elkerülni a forradalom némely következményét oly módon, hogy más úton hozzák létre a szükséges változásokat.

Bár mindkét álláspont valószínűleg erős érzelmi ellenállást fog kiváltani, nem nagyon vitatható, hogy bizonyos funkcionálisan forradalmi változások elkerülhetetlenek voltak, néhány valódi forradalom viszont elkerülhető, mint ahogy el is kerültek ezeket a 16. század óta eltelt idő alatt (Moore 1966). Megjegyezhetjük, hogy míg Marx hajlamos volt alapvető és szükségszerű változásokat a kapitalista fejlődésről általa adott általános elemzés alapján meghatározni (pl. a „kizsákmányolók kisajátítása”), csak fenntartással hirdette az erőszakkal párosult forradalom elvét – elismerte a békés átalakulás lehetőségét bizonyos országokban (Marek 1966, 125. és köv. old.) – és amennyiben vallotta, konkrét politikai helyzetelemzésre támaszkodott, nem pedig csak egyszerűen következtetett a „társadalmi forradalom korszakainak” előfordulásából. Az, hogy a tulajdonviszonyok bizonyos típusának és a hozzá tartozó uralkodó csoportoknak el kell-e tűnniük, más hangsúllyal

feltett kérdés, mint az, hogy pl. az uralkodó osztályok hajlamosak-e ellenállni a megdöntésükre tett kísérleteknek, vagy képesek-e erre. A kérdésfeltevés e két sorrendjét nem szabad összekeverni.

A helyszűke nem teszi lehetővé e téma hosszas tárgyalását. Három kiélezítő megjegyzést azonban kell még tennem. 1. A „társadalmi forradalom” egy olyan korszaka, amikor nem zajlik le jónéhány tényleges és alapvetően jelentős forradalom, elméletileg is nehezen elképzelhető és a legnagyobb mértékben hihetetlen 1776 óta a történelmi krónika fényében. 2. Az ilyen korszakokban még a forradalom alternatíváinak vagy pótlékainak is – Tocqueville szavaival – az „átalakulást” és nem a társadalom „módosítását” kell célul tűzniük (Tocqueville 1861, I. 423). Olyan hathatós és radikális változásokat kell végrehajtaniuk, amelyek legalábbis 1776 óta általában forradalmi körülmények között mentek végbe, néha pedig – mint Németországban – részben a forradalmakkal karöltve. 3. Ezeknek az átalakulásoknak a forradalmi vagy más úton való véghezvitele meglehetősen eltérő társadalmi–gazdasági és politikai eredményekre vezet, s a különböző variánsokkal kezd már foglalkozni a kutatás (Moore 1966). Ezeket itt mi nem tárgyaljuk.

III.

Eltekintve attól, hogy a forradalmak általános vonása a történeti fejlődésben bekövetkezett törés, a konkrét forradalmak egyben olyan epizódok is, ahol emberek csoportjai meghatározott célokat kívánnak elérni, akármik is legyenek cselekvésük okai és motívumai vagy akármilyen – elkerülhetetlen – különbség is legyen szándékaik és cselekvésük eredménye között. Egyaránt tartoznak a politika birodalmába és abba a szférába, ahol a politikai döntéseknek nincs jelentőségük. A tudatos cselekvés és döntéshozatal momentumát nem lehet kihagyni a vizsgálódásból, bár a forradalom, főleg pedig az ellenforradalom stratégiai viszont (talán azért, mert nagyobb hatalom van a kezükben) hajlamosak ennek szerepét túlértékelni. Ahogy az események megmutatták, egy forradalom kitörésének megakadályozása 1965-ben a Dominikai Köztársaságban nem bizonyította, hogy ugyanígy sikerül majd irányítani az eseményeket Vietnámban. Ez vonatkozik az egyén szerepére is. Az a tény, hogy Lenint nem lehet kihagyni 1917 történetéből egyszerű redukciós hipotézissel vagy bármi más módon, nem szabad hogy tápot adjon az októberi forradalomban játszott személyes szerepét ma már hagyományosan felnagyító túlzásoknak.

A történelmet az emberek cselekedetei formálják, választásaik tudato-

sak és esetleg jelentősek lehetnek. Ennek ellenére a legnagyobb forradalmi stratégia, Lenin is világosan tudatában volt annak, hogy a forradalmak alatt az előre megtervezett cselekvés kiszámíthatatlan, ellenőrizhetetlen erők közepette megy végbe. A tényleges helyzet annyira meghatározott lehet, hogy nem nagyon marad más választás, mint az, hogy sikerül vagy nem a „helyes” döntést meghozni. Sokszor még ez a választási lehetőség sem adott. Sőt, maguk a forradalmak bizonyos értelemben „természeti jelenségek” már csak azért is, mert miközben lejátszódnak, tömegek mobilizálódnak s olyan intézmények, hagyományok és politikai erők dőlnek meg, söpörtetnek el, amelyek normális körülmények között korlátok közé szorítják az eseményeket. A forradalomnak ezt az irányíthatatlanságát ellenségei is elismerték 1789 után (akik talán fő érvként használták fel ellene, ld. pl. Burke (1790), Lacqueur: IESS 1968.13.505), de még az olyan jakobinusok is, mint pl. Georg Forster (idézi Griewank 196. és kv. old.). Ezért a „nagy forradalmak” menetét néhány korlátozott aspektusuktól eltekintve ritkán lehetett előre megjósolni.

Óvatosan kell tehát kezelni a voluntarista vagy szubjektív elemek túlsúlyozását a forradalomban. Egy hasonlattal élve: a színészek nyilvánvaló fontossága a darab szempontjából (egyénileg vagy együttesen) nem jelenti azt, hogy ugyanakkor ők a dramaturgok, producerek és díszlettervezők is. A történész szemszögéből a forradalmárok szervezett erői és ezek stratégiája valóban másodrendű, kivéve néhány olyan speciális körülményt, amely legtöbbször akkor áll elő, mikor a forradalom már kormányzó hatalommá tette a forradalmárokat, vagy amikor a kettő egy és ugyanaz. De még ott is, ahol jelentős szervezett forradalmi mozgalmak léteznek (ami nem állt fenn több nagy forradalom, pl. a francia vagy a mexikói esetében), ezek ereje – ahogy Lenin látta is – ritkán elegendő ahhoz, hogy megszabják az események menetét, s eredményük abban áll, hogy a változó helyzetet a maguk javára tudják fordítani. A forradalom kitörésének alulról való megtervezésére tett kísérletek csaknem kivétel nélkül kudarcot vallottak. (A témát jól körbejárja J.W. Lewis szerk. 1974. Bevezető.)

Egy alább megjegyzendő példa kivételével az ún. „forradalmár népeség” (Zagorin 35) tanulmányozásának is korlátozottabb a jelentősége, mint ahogy azok képzelik, akik egyre inkább „ott keresik a forradalom valódi feltevéleit, ahol azok a szereplőket közvetlenül érintik és motiválják” (Schwartz: Davies 1971, 132). Ezzel nem kívánjuk ennek jelentőségét tagadni, bár még akkor is kevés történeti értéke van azoknak a megközelítési módoknak, melyek a speciálisan „forradalmár viselkedést” vagy „forradalmár személyisé-

get” kutatják, ha nem mótelyezi őket az irodalomban régebben igencsak elterjedt feltevés, miszerint a forradalmárok természetükénél fogva eltérnek a személyiség és viselkedés normáitól. (Ezt a nézetet helyesen bírálja C. Johnson 1968, 75. és köv. old.) A hadsereghez és a háborúhoz hasonlóan a forradalmi mozgalmak és a forradalmak is kitermelnek meghatározható viselkedésszereket és többek között próbálják maguk köré gyűjteni azokat, akikre hatással vannak. A besorozott katonasággal vívott háborúkhöz hasonlóan azonban a forradalmakban sem szűkíthető ez a speciális viselkedési forma egyének meghatározott csoportjára. Nehéz a tömegek tényleges szereplését tanulmányozni ezekben a periódusokban, de Leninnek kétségtelenül igaza volt, amikor a tömegek közéleti tevékenységében bekövetkezett hatalmas robbanást a forradalmi helyzet jellemzőjének tekintette. Ilyen időkből az általában nem forradalmár szellemű emberek is forradalmárokká válnak. A német és orosz flottában 1914-ben alkalmazott módszerek a potenciális „rendzavarók” felkutatására értelmetlenekké váltak, mikor a „tengerész” és „forradalmár” szó szinte egymás szinonimája lett Kronstadtnál és Kielnél (Trockij 1936, 440. és köv. old.; Carsten 1972, 33).

A fenti érvek érvényesek nagyobb társadalmi csoportokra is, bár a politikai mozgalmakhoz való csatlakozást és a bennük való részvételt – pl. a választások során – döntően befolyásolja az egyes társadalmi osztályokhoz vagy csoportokhoz való tartozás. (Az adatok áttekintését ld. S.M. Lipset 1960.) A lényeg itt az a – nemcsak a baloldala jellemző – feltételezés, hogy bármely osztály vagy csoport jellegéből és a társadalomban elfoglalt helyéből adódó politikai magatartása a „következetesen forradalmár”-tól a „megbízhatóan konzervatív”-ig terjedő skálán helyezhető el. A parasztokat a 19. századi konzervatívok az utóbbi szerepre kárhoztatták, 1945 után pedig gyakrabban az előbbi kategóriába sorolták, (ld. „Bauerngot”. Címszó. Handwörterbuch 1899, Wolf 1969.); a munkásokat a klasszikus marxizmus ide sorolta, a kritikusi oda (ld. Landsberger, Lipset és Solari 1967, Jean A. Meyer 1970). Az a tény viszont, hogy az egyes csoportok helye ezen a skálán bizonytalan és változó, elgondolkodtatja a történelmszt.

Ezek az eljárások valójában makro-társadalmi elemzéssel helyettesítik a forradalom specifikus problémáját, túlhangsúlyozzák a *strukturát* és lebecsülik a *situációt*. Az az általánosságban feltett kérdés, hogy egy bizonyos társadalmi csoport milyen típusú társadalmi–gazdasági rendet kíván, melyik egyeztethető össze érdekeivel és hosszú távon melyik felel meg neki, *nem* azonos azzal a kérdésfeltevéssel, hogy hogyan fog viselkedni ez a társadalmi csoport egy adott történelmi helyzetben, milyen szubjektív magatartást fog

zömében tanúsítani. Hasonló társadalmi helyzetű diákok csoportjai nemrég változtattak politikai magatartásukon több nyugati országban, vagy eltérő mértékig vettek részt a politikai megmozdulásokban, mint pl. Oroszországban 1905-ben és 1917-ben (Trockij 1973, 85. és köv. old., 101. és köv. old.; Trockij 1936, 1040). Vagy ugyanilyen megfontolások vezethetik például a szakképzett vasmunkásokat egyszer a mérsékelt irányzatok, másszor a forradalmi baloldal támogatása felé (Hinton 1973). A változatlan csoport-magatartás hatását módosítja az adott helyzet. A közönséges megélhetési kérdések által szított forrongások, melyek legtöbb résztvevője nem szándékozott tudatosan és azonnal szembefordulni a rendszerrel (Thompson 1970), forradalom kiindulópontjává válhattak például 1917-ben. A struktúra és a szituáció kölcsönhatással van egymásra és meghatározza a döntéshozatal és cselekvés korlátait, de a cselekvés lehetőségeit elsősorban a szituáció dönti el. Ezen a ponton válik érdekessé azoknak az erőknek a vizsgálata, amelyek képesek mobilizálni, szervezni és cselekvésre bírni a politikailag döntő skálán mozgó embercsoportokat, bár ezt sem szabad izolálni, mint ahogy a társadalom újjáformálásának félelmetes eszköze, a forradalmi élcsapat, a párt tanulmányozásánál gyakran előfordul. Mégis az a helyzet, hogy ha néha léteznek és nemzeti méretekben irányítható forradalmi erők – mint például hosszúra nyúló gerillaharcok után –, a szituáció akkor is meghatározhatja, hogy ezek mit teygenek, hogyan döntenek (mint pl. Európában 1943–45-ben).

IV.

Az előző generáció összehasonlító forradalomtörténetészei érthető okokból döntő mértékig a forradalmak okaira és a kitörésüket, sikerüket meghatározó körülményekre összpontosítottak. Ehhez a hatalmas irodalomhoz nem nagyon van hozzátennivaló, kivéve talán egy szkeptikus megjegyzést. Az általánosítások értékét egyrészt a mögöttük rejlő kérdések, másrészt az adja, hogy mennyiben tudnak felvilágosítást nyújtani konkrét esetekben, jelen esetben a forradalom ügyében. Az azon a feltevésen alapuló általánosítások, hogy a forradalom elsősorban a (nem kívánatos) bizonytalanság vagy belső ellentétek egyik formája (pl. Feierabend 1966; Gurr; Graham és Gurr 1969), csak a valószínű ellentétek feltételeit tárják fel. Azok a teoretikusok pedig, akik kizárólag a forradalmak kitörésének megjósolásával foglalkoznak – ami Davies (1962) engedelmsével nem foglalkoztatta Lenint mindennek fölött (vö. Davies 1971, 9) – valószínűleg csak az okokra koncentrálnak és elvesztik érdeklődésüket, mikor egy forradalom már zajlik vagy éppen ki

sem tör. Az elvonatkoztatás egészen szélsőséges lehet, mint pl. a „relatív jogfosztottság” vagy a „J-görbék” tárgyalásánál (Davies 1962, 1969; Stone 1966, Gurr 1970), ami önmagában semmit nem mond a „jogfosztottság” okairól vagy a különböző csoportok (pl. a munkások és a középrétegek) jelentősen eltérő reakcióiról a jogfosztottságra ill. nélkülözésre az egyes történeti szituációkban, vagy reagálásuk eltérő következményeiről (pl. a fasizmus vagy a kommunizmus felé való fordulás (az 1920–30-as években). Az objektív történeti realitásokban gyökerező általánosítások, még az olyan nagyon elterjedtek is, mint a város–vidék kettősség, kevésbé valószínű, hogy ilyen hátrányoktól szenvedjenek, s ezért bizonyultak hasznosnak a marxista megközelítési módok (vö. Gramsci 1949 felhasználásával Tillynél 1974).

Az elemzések általában megpróbálnak különbséget tenni az „előfeltételek”, vagyis a forradalom kitörését (vagy sikerét) lehetővé tevő hosszútávú alapvető okok (Forster és Greene 13–17), valamint a folyamat „siettetői”, „a kitöréshez lendületet adó közvetlen, véletlenszerű tényezők” (Stone 1966) között, melyeket néha elengedhetetlennek tartanak (Johnson 1964). Akármilyen hasznos is ez a különbségtevés, három hátránya van. 1. Szinte azt feltételezi, hogy végsősoron egy forradalom sem elkerülhetetlen. Ha az lenne, másodlagos lenne az a kérdés, hogy milyen gyufa pottyant a puskaporos hordóba. 2. A gyakorlatban ritkán lehet elkülöníteni az „előzményeket” és a „kiváltó okokat”, amennyiben a rendszeren belül felgyülemelő feszültségek (ld. Dahrendorf „gőzkazán”-analógiáját, amit joggal talál jobbnak Brinton „láz”-analógiájánál – vö. Dahrendorf 1961) termelhetnek ki bizonyos kiváltó okokat vagy siettetik ezek kitermelődését (mint pl. a gazdasági válságok és a háborúk) és lehetővé teszik olyan helyzetek kialakulását, amikor a régi rendszerek politikailag sérülékenyekké válnak (pl. pénzügyi válságok). 3. Azok a kísérletek, melyek a forradalmak automatikus kiváltódásának modelljeit próbálják megszerkeszteni (Labrousse nyomán vagy más módon – Labrousse 1948), mégis elsiklanak a már említett strukturális, az események összefüggéséből adódó és a szituációs tényezők alapvető keveredése fölött. Bár ezek elkülönítése vezetett kiváló eredményekre is (pl. Stone 1972), vigyáznunk kell, hogy ne váljunk a merev elkülönítés áldozataivá.

Vizsgáljuk meg röviden ebben a szkeptikus megvilágításban a forradalom előzményeinek két aspektusát: a „történeti válságokat” és a „forradalmi helyzeteket”.

A történészek legalábbis Burckhardt óta (1929) ismerik a „történeti válság” fogalmát (R. Starn 1971), ami nemrég vonta magára a politikai tu-

dományokkal foglalkozók figyelmét is (IESS, 3, 510. és köv. old. Jänicke szerk. 1973 és az ott idézett irodalom), bár ők inkább „a döntés akut helyzeteire” koncentrálnak és nem a „hosszútávú, a rendszerből fakadó zavargásokra” (Jänicke 10–23). Érdekes lehet a közgazdászok számára is. A „régí rendszer válságának” fogalma mint ami a forradalmat megelőző és kitermelő, többé-kevésbé hosszú időszakot jelöli, ismerős a francia példa alapján (Mathiez 1921, I. fejezet 1.). Polgárjogot nyert az a szélesebb felfogás is, hogy a „világrendszer” válságait és forradalmait egészként kell vizsgálni (Godechot és Palmer 1955, Palmer 1959–64, Aston szerk. 1965.). Az „általános válság” fogalma — a újjástrukturálódás korszakáé egy rendszer fejlődésében — egyrészt a marxizmusból, másrészt a két világháború közötti válság nyomán kerülhetett be a történetírásba, mely utóbbi — talán Abelen át (1935) — „a feudalizmus általános válságáról” folytatott vitákhoz vezetett (IX, X. Int. Hist. Congr. I. 224. és köv. old., X. Int. Hist. Congr. VI. 950; Génicot: Camb. Ec. Hist. I.). Hamarosan feltárták az ilyen rendszerbeni válságnak a felkelésekkel való kapcsolatát is (Graus 1955, 565–70). Valóban: a „párhuzamosan zajló forradalmak” előfordulása (Merriman 1938) támogatta a vitatott 17. századi „általános válság” — felfogást. Az ilyen válságok Marx megfogalmazása szerint „a társadalmi forradalom korszakai” — bár ez a fogalom nagyon általános — és ennek megfelelően elemzett egyidejű törések.

Az egykorú forrongások tanulmányozása után túlságosan eltolódott az összehasonlító esettanulmányok irányába (P. Robertson 1960, Carsten 1972, Forster és Greene 1970), ami az esetek összehasonlíthatóságát tételezi fel és ezért analógiákat keres. Az angol forradalom, a Fronde és az 1640-es évek katalán, portugál, nápolyi forradalmainak összehasonlíthatósága azonban nemcsak e területek mint társadalmak és politikai struktúrák valamilyen feltételezett hasonlóságán alapszik és ezért nem lepődhetünk meg „a vizsgált események ... másoktól láthatóan teljesen elkülönülő, sajátos jellegén” (Forster és Greene 2.). Ugyanahhhoz a rendszerhez való tartozáson nyugszik, sebezhetőségük pedig egy ezt megzavaró tényező vagy a rendszer bizonyos általános „ellentmondásának” hatása, mely rendszer elemei különböző struktúrával, funkcióval és történelemmel rendelkezhetnek. Nincs eleve ok arra, hogy „polgári forradalmat” keressünk az 1640-es évek Franciaországában vagy Nápolyban, még ha úgy is hisszük, hogy az zajlott le ugyanakkor Angliában. Hasonlóképpen azt sincs eleve értelme feltételezni, hogy az európai gyarmati rendszerek összeomlásával politikailag függetlenné vált sok ország az anyaországtól való függésen kívül szükségszerűen másban is hasonló-

tott egymásra. Egy közös rendszerhez való tartozás valóban hajlamos kitermelni bizonyos, hasonló felépítésű összetevőket (pl. iparosodott kapitalista gazdaságot), bár mindig jelentékeny eltérésekkel, tehát nem egy szabványos összetevőtípust. Létrehozza viszont a zavargások közös tényezőit, az ezek iránti közös fogékonyságot és a kölcsönös érintkezés lehetőségét, ahonnan a felépítménybeli hasonlóságok eredhetnek. Ilyen például bizonyos ideológiai és programadó „modellek” (a „felvilágosodás”, a liberalizmus, a marxizmus, a képviseleten alapuló demokrácia, a nacionalizmus, stb.) általános uralma egy adott időben, és a különösképpen hatásos forradalmak „demonstrációs” szerepe, amiért széles körben utánzókra találnak (pl. a francia és az orosz –, vagy amelyek – kedvező időpontban kirobbanván gyorsan elterjedhetnek nagy területeken (mint pl. Párizsból kiindulva 1848-ban) vagy távoli forradalmakat ösztönöznek a hírközlő szerveken át terjedő hatásukkal (ld. Diaz del Moral 1929/1967, 277. az orosz forradalom hatásáról Andalúziában). A hírközlés a legvalószínűtlenebbül köti össze a kortársakat (vö. az ír forradalom mint modell a burmai forradalmárok előtt 1930–31-ben: J. Badgley in J.W. Lewis 1974, 152; valamint a brit segítség modellje a II. világháború európai ellenállási mozgalmaiban, M.R.D. Foot: Elliott – Bateman et al. 1974, 185; a francia baloldali gondolkodás mint modell Űj-Granadában, Urrutia. 1969, 17. és köv. old.).

Igy tehát az egyes modellek terjedése az ideológia útján, illetve erőszakos módszerekkel vagy azok nélkül jellemző egy rendszerre és ahol ez nincs meg, a közös problémák érzékelése önmagában valószínűleg nem elegendő egy ilyen rendszer létrehozására. Pl. Kína századunkban egy világrendszer része, ami – minden ellenkező érvelés ellenére (Adshead 1970) – nem így volt a 17. században. Az a vélemény is elhangozhat – akár a „modernizálás” hívei, akár a marxisták szájából többféle megfogalmazásban –, hogy a rendszer elemeinek fejlődése, bár látszólag egyenetlen, egyetlen cél felé, egy irányban halad, vagy legalábbis mindenképpen efelé tendál. A történészeknek nem szükséges megvitatni ezen állítások pozitívumait. Akár igazak, akár nem, az egyes elemek (nevezzük őket az egyszerűség kedvéért országoknak vagy országcsoportoknak) közötti tényleges strukturális, történeti és más különbségek a mai napig meghatározó szerepet játszanak.

Ettől függetlenül az „általános válság” fogalma hasznos emlékeztető arra, hogy az egyes forradalmak vagy más törések olyan *rendszereken* belül mennek végbe, melyek átélnek hullámvölgyeket, bukást és újjászerveződést, valamint ugyanakkor enyhíti azt a tendenciát, hogy elvont szinten általánosítsunk a forradalmakkal kapcsolatban, a konkrét elemzés szintjén pedig

esettanulmányok együttesére szűkíti a forradalmak tanulmányozását. Megerősíti az „előfeltételek” és „kiváltó okok” elválaszthatóságával kapcsolatos kételyeket is. A világrendszer 1900-as évek elejétől tartó általános, hosszútávú válságán belül három nagy megrázkódtatást – illetve ilyen periódust –, különböztethetünk meg, melyek az egész rendszerre kiterjedtek és egyidejű kitorésekhez szolgáltatják az indítékot forradalmi vagy más módon: ezek a két világháború és az 1929–33-as válság. A „szikra-szerep” azonban nyilvánvalóan az egész rendszert átfogó „ellentmondás” terméke volt a gazdasági válság esetében és bizonyítható a világháború esetében is. Sőt, ebben a korszakban előfordultak egyidejű kitorések, szakadások a rendszerben ilyen nyilvánvaló többszörös indíték nélkül is vagy a láncreakció egyetlen eleme jelenlétében is: pl. a „hagyományos” félgymarmati monarchiák összeomlása 1905-ben és 1911-ben, lásd Perzsia, a török birodalom, Kína és – amennyiben ebbe a kategóriába tartozik – Oroszország, valamint talán az 1911-es mexikói forradalom is, a világméretű kapitalista terjeszkedés által okozott feszültségek hatására. Az egybeesést és a mögötte rejlő lényegét Lenin már 1908-ban kifejtette (Lenin 4, 297. és köv. old.).

A „társadalmi forradalom korszakának” mint egésznek a hasznos történeti elemzését gátolta nem marxista oldalról az, hogy a válságot nem ismerték el a rendszer egészét érintő válságnak és a belőle fakadó különböző kiobbanásokat a „modernizálódás” meglehetősen leegyszerűsített és egyirányú folyamata során véletlenszerűen bekövetkező eseményeknek látták, mely folyamat egy bizonyos forradalommentes „érettség” felé halad (vö. Rostow 1960, Lipset 1960, 13. fejezet). Marxista részről viszont valóban elismerték a világméretű válságperiódus létét és Lenin óta (vö. Meyer 1957, 12. fejezet) a „világorradalom” átfogó stratégiáját és várását jelentette. Bár ezen sohasem értettek egyetlen nagy hatalomátvételi epizódot (Marek 1966, 121. és köv. old.), az egyidejű drámai forrongások felgyülemlett történelmi tapasztalata a 19. század elejétől bizonyos pillanatokban szélsősége-sebb reményeket vagy félelmeket is táplált (vö. Kriegel és Salvadori: Agosti 1974). Másrészt az a meggyőződés, hogy bizonyos értelemben ez az átalakulás is egyirányú – a „szocializmus” felé mutat, amit mostanáig gyakran elég különösen határozta meg –, a forradalmárok túlzott belemélyedése a stratégiai számítgatásokba, valamint az örökös optimizmusuk ugyancsak elégtelenné tette a korszak legtöbb marxista elemzését. Ezért bár léteznek hasznos esettanulmánygyűjtemények a 20. század forradalmairól (Wolf 1969 Mexikó, Oroszország, Kína, Vietnam, Algéria, Kuba vonatkozásában; Dunn 1972 ugyanezekre és még Jugoszláviára és Törökországra; Leiden és Schmitt

1968 Mexikóra, Törökországra, Egyiptomra és Kubára) és léteznek kollektív tanulmányok más kirobbanásokról, mint pl. a fasizmus (Nolte 1965, 1966, *Journ. Contemp. Hist.* 1966; Woolf 1968), nagyon hasznos lenne a forradalom történései számára egy átfogó, analitikus tanulmány az egész válságperiódusról és annak töréseiről, kirobbanásairól, de ez talán még mindig nem megvalósítható.

A „forradalmi helyzet” úgy határozható meg mint egy hosszútávú, belső feszültségekkel teli rendszer rövidtávú válságainak az a változata, amely kedvező alkalmat ad a forradalmi kifejlésre. Léte tehát vitatható mindaddig, amíg a forradalom ténylegesen ki nem tör. (A tipikus nézeteket az 1943–45-ös Olaszország kapcsán ld. Kolko 1969, 436–8, Claudin 1972, II. 402. és köv. old., Del Carria 1970, II. XX. fejezet, Sereni 1971, Secchia 1971.) A fogalomból ered, hogy az ilyen helyzet felismerhető még a forradalom előtt vagy közben. A „forradalmi helyzet” tehát lehetőség és elemzése nem jövőndőlés. Klasszikus meghatározását Lenin adta meg és ez sűrítve a következőket tartalmazza: 1. „válság az uralkodó osztály politikájában, mely repedéseket okoz a rendszeren, s ezeken át előtör az elnyomott osztályok elégedetlensége és felháborodása”; 2. az alsóbb osztályok elégedetlenségének fokozódása és 3. „a tömegek aktivitásának jelentős növekedése” (Lenin 5, 174).*

Lenin elemzése így sem az „előfeltételekkel”, sem a „kiváltó okokkal” nem foglalkozik és azoknak a tévedésébe sem esik bele, akik Brinton (1938) és Gottschalk (1944) óta listákat állítgatnak össze a néha ködös, vegyes vagy tautológias (Zagorin 1973, 29; Chalmers Johnson 1968, 61) körülményekről, amelyek egybeesése feltehetően forradalmi helyzetet, sőt forradalmat hoz létre. Célja nem a forradalmi helyzet előrejelzése vagy akár előidézése volt (szkepticizmusát ezzel kapcsolatban ld. Lenin 5, 145), hanem ennél szerényebb: tanítani akarta a bolsevikokat a lehetőségek kihasználására. Szerénysege példa lehet a forradalom összehasonlító vizsgálatával foglalkozó kutatók előtt.

*Lenin később kissé, de nem jelentéktelenül megváltoztatta ezt a formulát: a) kihagyta az 1920-as változatban még szereplő „növekvő nyomort” (Marek 1966, III.); b) hangsúlyozta a munkásaktivisták szubjektív készségét és eltökéltségét a nagyjelentőségű változások létrehozására; c) hangsúlyozta a felsőbb osztályok körében bekövetkezett válság szükségességét a legelmaradottabb tömegek mozgósításához; d) aláhúzta egy olyan stratégia szükségességét, amely képes közömbösíteni a közbeeső osztályok „elkerülhetetlen ingadozását”, valamint e) leszögezte, hogy a régi rendszer fegyveres erőinél a széthullás jelentékeny jeleinek kell mutatkoznuk.

Érdekes módon ennek a jeles alkalmazott teoretikusnak a megfogalmazása nem sokat szerepel az irodalomban (vö. C. Johnson 1968, aki nem is hivatkozik rá, bár tárgyalja Lenint a „coup d'état” stratégia címszó alatt, 158–9). Nem tételez fel egyirányú vagy automatikus kapcsolatot a szituáció és annak hosszútávú okai között, a mások által „előzményeknek” vagy „kiváltó okoknak” nevezett okok bármilyen kombinációját elfogadja, de mindenekelőtt kidomborítja a benne rejlő politikai elemet és egyszerre alkalmaz strukturális és szituációanalízist. A megállapítás magva a „felsőbb osztályok – nélkülözhetetlen – válságának” és a független történelmi cselekvés útjára vezetett tömegek felkelésének összejátszása, mindkettő szükséges és összefonódó eleme. Mindegyik siettetheti a másikat vagy külön is előfordulhat, bár Lenin ez utóbbi lehetőséget szokatlanul tartja. (Ld. amikor a nép zöme kívülmarad a konfliktuson, mint pl. az angol forradalomban – vö. Stone 1972, 145 – vagy a legtöbb függetlenségért harcoló forradalom során Latin-Amerikában – vö. Lynch 1973, 340–1 –, ahol a „tömegek” kifejezés pusztán az aktív rétegeket jelenti.) Lenin hozzáteszi, hogy a két jelenség találkozása „nemcsak az egyes csoportok és pártok, hanem még az egyes osztályok akaratától is független” (u.o.). Ez azt sugallja, hogy a forradalmi helyzet nem olyan válság – legalábbis belülről nézve –, melyet céltudatos politika vagy „válságstáb” közben tarthat, mivel viszonylagos irányíthatatlanság jellemzi.

Nyilvánvaló, hogy nem minden ilyen helyzetnek lesz forradalmi végkifejlete. Tulajdonképpen a válságok számához képest kevés forradalom azt sugallja, hogy kicsi az esélye az ilyen végkifejletnek (vö. Gurr: Jänicke 1973). Visszamenőleg nem határozható meg, hogy milyen körülmények vezetnek forradalomhoz, hiszen már ismerjük a végeredményt. A „mi lett volna ha” jellegű gondolatok játékát azonban nem szabad összetéveszteni az alternatívák számbavételével. (vö. Hobsbawm 1974). Másrészt viszont a reális *kora-beli* becslések elemzése (pl. a forradalmi végkifejlet valószínűtlensége az iparosodott országokban az 1929–33-as válság következményeképpen, vagy a nem forradalmi kifejlet valószínűtlensége a cári Oroszországban) elősegítheti a történeti folyamatok megértését. Általánosabban fogalmazva: az „elvetéltnek” mondható forradalmi helyzetek összehasonlító vizsgálata pillanatnyilag hasznosabb lenne, mint a ténylegesen lezajlott forradalmakról készített további esettanulmányok sorozata.

V.

Nem kívánjuk most vizsgálni a forradalmak kitörés utáni politikai fejlődését vagy „szakaszait”, bár ez a fajta vizsgálódás teszi ki a téma történeti kutatásának zömét (pl. kb. 86 %-ot Furetnél és Richetnél 1973, kb. 80 %-ot Soboulnál 1962) és történt néhány kísérlet a legtöbbször ciklikus „szakaszok” megállapítására (Brinton 1938, Stone 1972, 20–22). Túl sok a változat ahhoz, hogy üres általánosításoknál többet lehessen nyújtani, bár megjegyezhetjük, hogy a „keleti” és a „nyugati” típus megkülönböztetése attól függően, hogy a hatalomátvétel korán vagy későn zajlik le (Huntington 1968), nem tűnik alapvetőnek. Hasznosabb lehetne a forradalom következményeinek összefüggéseivel foglalkozni, ebbe pedig beletartozik „befejeződésük” elemzése is.

A forradalmak lezárulása — úgy tűnik — sokkal kevésbé érdekli a mai kutatókat, mint a kezdetük, bár hatalmas az irodalma a kudarcot vallott vagy levert mozgalmaknak és rendszereknek is — pl. 1848 és 1918–19 —, ahol elkerülhetetlenül figyelembe kell venni bukásuk okait. Attól eltekintve, hogy a „kudarc” vizsgálata magával hozza a „siker” meghatározását is, a forradalmak végkifejletének kérdése nyitva marad. Nyilvánvalóan az államhatalom vagy más megfelelőjének létrehozása és fenntartása képezi a siker minimális feltételét, de a siker ennél több, hacsak a forradalom célja és funkciója nem egyszerűen az államhatalom létrehozása ott, ahol eddig még nem volt (pl. a nemzeti függetlenség esetében), vagy egy funkcionáló államhatalom helyreállítása az összeomlás korszaka után (mint talán a kínai dinasztiaváltásokkor). Nem szabad alábecsülnünk a forradalom illetően pusztán politikai eredményeit (vö. Dunn érveit 1972, 249 és Wilson szerk. 1974, 15 a „pártok” hasonló szerepéről „a vezetésben keletkezett űr” betöltésében), de ezek nyilvánvalóan nem meritik ki a kérdést.

A nagy forradalmak létrehoztak egy „új keretet”, amit a modern kor vonatkozásában úgy határoztunk meg mint az intézményes intézkedések meghatározott együttesét egy tényleges állam keretei között, mely a rendszert fenntartani és irányítani, ellenőrizni képes erőkre támaszkodik és belülről ad a rendszernek egy meghatározott jelleget, orientációt az állam erejének és erőforrásainak megfelelően. Az, hogy ezek a rendszerfenntartó erők milyen mértékig társadalmi, etnikai vagy más csoportok (pl. „osztályok”), intézmények (pl. hadsereg, pártok, stb.), melyek helyettesítik ezeket a csoportokat vagy közöttük lavíroznak egyensúly esetén, illetve ha az osztályok gyengén fejlettek, és hogy milyen mértékben tekinthető osztálynak maga az intézményi elit, ideológiailag érzékeny és nagyon ellentmondásos kérdé-

sek. (Marxista elemzésre tett kísérletet egy konkrét esetben Abdel Malek 1968, Rodinson 1972, különösen a 623. és köv. old. Az ezzel kapcsolatos marxista felfogás átfogó vizsgálata még várat magára.) Természetüktől függetlenül a legelhúzódóbb átalakulások ott zajlanak, ahol a rendszerfenntartó erők egyik típusa sincs jelen hatékonyan a forradalom kezdetén, hanem mindkettő fokozatosan emelkedik a felszínre a régi rendszer romjain, mint pl. Kínában és Mexikóban.

Néhány sikeres forradalomból nem született domináns erő, orientáció vagy működőképes államgépezet vagy azért, mert az uralkodó csoportoknak nincs szüksége a nemzeti fejlődés állami politikájára, vagy mert az egyik erő sincsen döntő fölényben a többi fölött. Az első eset akkor következhet be, hogyha a forradalom leglényegesebb lépése negatív, pl. egy nem megfelelő (gyakran külföldi) politikai vagy társadalmi–gazdasági felépítmény felszámolása és úgy vélik, hogy más változásra nincs szükség. Az ilyen (rendesen régi típusú) helyzetekben az uralkodó osztály (pl. a földbirtokosság) megelégedhet a tényleges nemzeti anarchiával, ami egyes tagjai javát szolgálja; vagy – ami sokkal ritkább – egy paraszti vagy önálló kistermelő népesség csak azoknak a kizsákmányolóknak és elnyomóknak az eltávolítását igényli, akik nem illenek bele gazdasági életébe vagy közösségi szervezetébe (vö. Womack 1969, VIII. fejezet a morelosi rövidéletű parasztdemokráciáról). Állami szinten az eredmény általában az ismerős rendszerkarikatúrák létrejötte (pl. a 19. századi Latin-Amerika nagy részén vagy a függetlenség elnyerése utáni Görögországban), melyeket formális alkotmányos újítások, retorika, kevés társadalmi és gazdasági változás jellemez, valamint helyi jellegű politikai labilitás a vezető rétegekben, vagy akár az államok széttöredezése (mint pl. Nagy-Colombiában 1819–30 között és Közép-Amerikában 1821–39 között).

A második eset kompromisszumos megoldásokat vagy „befejezetlen forradalmakat” termel, pl. amikor nem lehet hatékony ellenőrzést kialakítani az agrárszektor fölött – lásd a Kernál alatti Törökországot (vö. Dunn 1972, R.D. Robinson 1963). Így például Bolíviában egyetlen forradalom utáni erő – még az újjáéledt hadsereg sem képes a politikai–gazdasági csoportok közötti manőverezésnél többre, s e csoportok egyike sem távolítható el a küzdőtérrel, de egyik sem képes – vagy pl. a parasztság nem is akar – szilárd hegemoniát kiépíteni akár egyedül, akár koalícióban másokkal. (Világos összefoglalót ad H-J. Puhle 1970. A probléma forradalom előtti aspektusait ld. J. Lewis szerk. 1974.) Arra, ami a bolsevikoknak sikerült a NEP-korszakban és utána, egyetlen erő sem volt képes a bizonyos fokig hasonló

helyzetű Bolíviában 1952 után. A kompromisszumos megoldás nem szükségszerűen tökéletlen vagy csonka és így nem feltétlenül akadálya a fejlődés lényeges irányváltoztatásának, ha a tömegek előre meg nem jósolható és a forradalom megőrzése szempontjából általában szükséges mozgósítása során (vö. Bergeron 1968, 602) az egyik csoport hegemoniára tesz szert az alárendelt szerepet játszó szövetségesei fölött (vö. Jean A. Meyer 1970) vagy eredményeket tud tenni nekik – pl. földreformot –, ami bár látszólag eltörzítja vagy lelassítja az új fejlődést (vö. Lefebvre 1932, Furet és Richet II. 1966, Chevalier 1967), nem akadályozza meg azt. Amint látni fogjuk, a „polgári” forradalmakhoz talán jobban illenek a kompromisszumos megoldások, történetileg azonban sokkal gyakoribbak más megoldásoknál még akkor is, ha elméletileg nem elfogadhatók. Az általános kollektivizálásról való lemondás Kelet-Európa nagy részének mezőgazdaságában az 1950-es évek közepétől talán ebben a fényben értékelendő.

Bármilyen jellegű is a forradalmi megoldás, eljön az idő, amikor a felfordulás átadja a helyét a forradalom utáni korszak történetének, optimális esetben az „új keretek” közötti fejlődésnek. Ezt az időpontot nehéz meghatározni, példa erre az a több eltérő dátum, mellyel a francia forradalom végét jelölik, elsősorban (különböző alapon) 1794 (Mathiez, Thompson, Goodwin, Sydenham) és 1799 (Lefebvre, Soboul, Furet és Richet). Ahol a forradalom célja pusztán negatív, ott elég egyszerűen a politikai események dátuma. Az ír forradalom a republikánusok vereségével „végződött” az 1922-es polgárháborúban, ami szentesítette az 1921-es szerződést. Bizonytalanabb a datálás, amikor egy forradalom azért „ér véget”, mert eléri azt a határt, ahol már nem képes biztosítani a változást a forradalom utáni erőviszonyokban, mint pl. Bolíviában valamikor 1952 és az 1964-es puccs között és Algériában talán már az 1960-as évek közepén. Mégis, annak ellenére, hogy a bolíviai puccs és Boumedienne ezredes győzelme Algériában világosan pontot tett a társadalmi–gazdasági kísérletezés korszakára és megnyitott egy újat – egyik esetben a megújuló politikai bizonytalanságét, a másikban pedig a megszilárdult kormányzását –, csak a történészek végső fegyvere, az utólagos betekintés az események mögé fogja lehetővé tenni számunkra, hogy megállapítsuk, „befejeződtek-e” ezek a forradalmak (ami nem valószínűtlen), bár ezt az állítást sokan tagadnák mindkét országban, még maga az algériai kormány is. Visszatekintve találkozunk azonban a forradalmi átalakulás hasonló határaival a múltban is, pl. Spanyolországban az 1820-as forradalom után, ami kialakított egy bizonyos társadalmi, gazdasági és intézményi rendszert, melyet a század hátralevő részében nem módosított lényegesen

semmiféle megingás vagy forrongás (Carr 1966; Fontana nézete (1971, 291.) – miszerint külföldi intervenció nélkül megvalósulhatott volna a polgári liberalizmus 1823-ban kétségesnek látszik.)

Még megoldhatatlanabb a probléma ott, ahol a forradalom történeti vívmányainak határa nem világos, azaz amikor egy forradalmi rezsim vagy folyamat története megszakítatlan vagy meghatározott irányba mutat, a hatalomátvételtől kiindulva előre. Vagy inkább attól a lényegesebb pillanattól, amikor már nem a rendszer fennmaradása a legfontosabb kérdés. Ilyen időszak pl. a polgárháború vége Oroszországban vagy Obregon győzelme Mexikóban. (Ezeknek a forradalmaknak a „lezárulását” következetesen datálja pl. W.H. Chamberlin 1935, R. Atkin 1969.) Ezen a ponton azonban mégsem szükségszerűen alakul ki az új társadalom és intézményeinek állandó szerkezete, sem pedig ezt követő fejlődésének tartós orientációja. Ahol ettől kezdve töretlen a politikai élet vonala, mint Oroszországban, Kínában vagy Kubában, az „új keretek” kialakítása az új rendszer történetébe ágyazva zajlik, azaz nagyon nagy mértékben annak politikája és intézményei keretében, bár nem minden intézmény egyformán jelentős. Az, hogy ez egy előre eltervezett, hosszútávú program megvalósítására tett kísérlet formáját ölti-e, a mi szempontunkból másodlagos. Meglehet, hogy az átalakulás tényleges formáját nagyrészt (Kubára vonatkozólag ld. Martinez – Alier 1972, 67–73, V. fejezet) vagy gyakorlati szempontból akár teljes mértékig is a forradalom utáni események határozzák meg (vö. Cumberland 1952 Mexikóról a Madero korszakban). De még az új keretek legjobban kézben tartott és „tervezett” konstrukcióiban is voltak olyan elemek, amelyeket visszatekintve jellemzőnek találunk – pl. Oroszországban a párt- és állami hatalom hatalmas, mindenre kiterjedő, a rendszer csúcsaira koncentrált ellenőrzése –, de eredetileg nem képezték részét a tervezők szándékainak (vö. Barfield 1971).

Bár valószínűleg nincs alapvető különbség egy folyamatosan fennálló forradalmi rezsim és egy elnyúló, meg-megszakadó folyamat (pl. a francia) között, a polgári liberális korszak forradalmi között (a 18–19. századiak és a 20. század eleje óta bekövetkezettek között) lehet ilyen eltérés. (Ha a korábbi forradalmakat is idesoroljuk, valószínűleg a meghatározást is módosítani kell.) Történetileg előfordulhat, hogy funkcionálisan eltérő jelenségeket vizsgálunk.

Talán mégis lehetséges bizonyos egyetértés a polgári–liberális korszak forradalmi körül. Következményük az iparon alapuló gazdasági élet kapitalista útja felé való általános orientáció volt, a politikát meghatározó vagy hegemon csoport pedig (a hegemonia fogalmára ld. Gramsci 1971) leginkább a

vállalkozók valóságos „osztálya”, mivel az ilyenfajta gazdasági élet működése ilyen típusú egyéneknek alapult, akármilyen is volt a szerepe az olyan tényezőknek, mint az állami védelem vagy támogatás (vö. Gerschenkron 1962, 21–22). Azok a kérdések, hogy mennyiben létezett már ekkorra ilyen osztály vagy elit, amely alkalmazkodott a követelményekhez, és milyen mértékig jöttek ezek létre és formálódtak tudatos csoportokká a forradalom során vagy után, csak a specifikus összefüggések tükrében válaszolhatók meg. Ugyanígy az is, hogy milyen mértékig számolták fel a régi rendszer uralkodó elitjét. Mivel a gazdasági élet és a „polgári társadalom” (Gramsci 1965, 481–2) működése eléggé független volt az államhatalomtól – bár olyan körülményekre támaszkodott, amiket csak az állam volt képes megteremteni – lehetőség volt egy állandó kettős hatalomra. Az is specifikus esettanulmányt tesz szükségessé (Vö. Angliáról Guttsman 1963, Vincent 1966), hogy mennyiben és mikor (ha egyáltalán) vette át ténylegesen a burzsoázia az uralom és adminisztráció szakképzett személyi állományának pozícióit. Ez a szakasz is megkövetelt egy sor intézményi intézkedést, ami szélesen értelmezve „liberálisnak” nevezhető (vö. Moore 1966, 429) a rendszert a kockázattól megvédő politikai korlátok között. Az ilyen társadalomnak megfelelő politikai rendszert – nagyrészt történeti okokból – általánosan azonosították a választáson alapuló rendszerrel. De bár a választójog és polgárjogok korlátlan kiterjesztését széles körökben a liberalizmus velejárójának tekintették (nem utolsósorban Tocqueville 1835 Preface), és a „polgári demokráciát” saját demokráciájuk előzményeként fogta fel a legtöbb szocialista, a klasszikus liberális–polgári korszakban politikailag kockázatosnak tekintették a tényleges demokratikus köztársaságot és így elég ritkán is fordult elő. Így amennyiben a „polgári társadalmat” forradalom hozza létre, meg lehet szerkeszteni ennek a forradalomnak és az ezt követő rendszernek ill. kereteknek az ideáltípusát, és a ténylegesen lezajlott eseményeket legalábbis gondolatilag össze lehet vele vetni. Azokat a forradalmakat, melyek más célt is kitűznek, mint a (kezdetben) kapitalista iparosítás, negatív felkelésként kizárhatjuk a körből, mint pl. a karlista háborúkat (Carr 1966, 184–5) és átutalhatjuk a fait divers birodalmába (Hobsbawm 1959, Tilly: Wilson 1974, 284) vagy egyszerűen hozzászathatjuk a fő folyamathoz (vö. Hertz–Eichenrode 1966).

A 20. század általános válságának idején lezajlott forradalmak olyan korszakhoz tartoznak, amikor a „nagy átalakulás” (Polányi 1944) nem tudott elsődlegesen (vagy egyáltalán) a liberális–polgári társadalom piacmechanizmusán keresztül működni. Még amennyiben ezek a forradalmak a régi

célt tűzték is maguk elé, azaz a műszaki–gazdasági növekedést mint a társadalmilag jótékony eredmények elsődleges forrását, így sem lehet őket egyetlen ideáltípus alapján megítélni; a marxisták is elvetették 1905 és 1917 között azt a nézetet, miszerint polgári–demokratikus forradalomnak kell megelőzni a polgárság utáni rendszer létrehozását célzó forradalmat. Ideológiai okok miatt nem valószínű, hogy egyetértés születik azok között, akik ezeket a forradalmakat iparosító és „modernizáló” átalakulásoknak tekintik burzsoázia nélkül, és akik némelyiket minőségileg új (szocialista) társadalmat létrehozó forradalomnak fogják föl. Sőt, a „gazdasági fejlődés” régi közös platformját is megkérdőjelezték nemrégiben a leggazdagabb országokban és valószínűleg a kínai forradalom erősen utopisztikusnak nevezett orientációja is aláasta (Meisner: Lewis 1974), valamint azok, akik ennek hatása alá kerültek. A korábbi korszakok iparosításellenes irányzatait egyszerűbb nem figyelembe venni (vö. Paniagna 1974).

Ezeknek a forradalmaknak, valamint a 20. század közepén létrejött különböző, vegyes típusú gazdasági egységeknek és rendszereknek a történeti megítélése ezért szokatlanul nehéz és még az a tény is komplikálja, hogy legtöbbjük gazdaságilag elmaradott vagy függő helyzetben lévő országban zajlott le. (vö. Geyer 1967). Csak három megállapítást tehetünk nyugodtan: 1. Néhány ilyen új rendszer, vagyis azok, melyek a parasztgazdaságokon kívül felszámolták a magánvállalkozást, nem tekinthetők semmilyen értelemben „kapitalistának” vagy „polgárinak”. 2. Zömükben a képviselői demokrácia politikai rendszere sem tartós, sem életképes nem volt. 3. Az intézményi és az állami, illetve állami és pártgépezet döntő szerepet játszott az új forradalmi rendszerek által vezetett országokban még akkor is, ha végül kapitalistának nevezhető útra tértek (pl. Mexikó). Ez nemcsak a gépezet irányító szerepére vagy gazdasági funkcióira vonatkozik, hanem arra a funkciójára is, mely során elősegíti egy új elit kialakulását, felszívja vagy kitermeli azt. Így ahol (bizonyos időre ?) az egész elit egyetlen szervezetbe tömörül, az összetételében bekövetkezett változásoknak nagyon nagy lesz a jelentősége (vö. a Szovjetunióról E.H. Carr 6, 177–230, Procacci 1974).

Politikailag minden forradalomnak szüksége van arra, hogy felszámolja vagy semlegesítse az őt megdönteni képes belső erőket (pl. a Cristero harcok az 1920-as években Mexikóban, vö. Jean A. Meyer 1974), és nem mondhatók „befejezettnek”, amíg ezt el nem érik. Valószínűleg azoknak az erőeknek is ez a sorsa, melyek nem egyeztethetők össze a forradalom történeti orientációjával (pl. az agrárszektor „megszelidítése”, amit Moore jegyez meg 1966, 429. és köv. old.). De mivel a liberális–kapitalista fejlődés foko-

zatosan átalakíthat, asszimilálhat vagy megbékíthet ezután más csoportokat is egy fejlett „nemzetállamon” belül, a gazdaság és a polgári társadalom nem tervezett illetve nem tervezhető működésén keresztül, a liberalizmus utáni forradalmaknak sokkal állandóbb intézményi és tervezett beavatkozással kell élniök. A bennük rejlő tartalmat nem hagyhatják magától kibomlani, hanem nyilvánvalóvá kell tenniök. A francia forradalom „jól megtette a magáét”, ha meg tudjuk mondani, melyik következménye maradt lényegében állandó vagy bizonyult visszafordíthatatlannak – pl. az állami adminisztráció intézményesített keretei, ahogyan azokat I. Napoleon kialakította, a tulajdon újraelosztása, valamint az alkotmányos, választási politikának az az eleme, ami 1815 után egyszer sem tűnik el szem elől. A 19. századi francia társadalomról alkotott véleményünk nem lenne alapvetően eltérő akkor sem, ha a rendszer még mindig XVIII. Lajos alkotmányán alapulna. De az orosz vagy a mexikói forradalomról alkotott véleményünk nagyon más lenne, ha nem követte volna őket a Sztálin, illetve Cardenas korszak vagy az ezeknek megfelelő időszakok. A nagy forradalmak mindkét típusa „befejezetlen”, amennyiben következményeik nemcsak egy sor intézményi változást jelentettek, hanem a fejlődés egy bizonyos irányát is, bár a „befejezetlenségüket” – amin az értendő, hogy nem érték el azt, amit bizonyos forradalmárok vártak tőlük – meg kell különböztetni attól a fajta „befejezetlenségtől”, hogy nem sikerült megvalósítani más hasonló forradalmak történeti vívmányait (vö. az olasz reneszánsz „rivoluzione mancata”-ként való értékelését Gramscinál 1949, Caracciolo szerk. 1963, Salomone 1970), és meg kell különböztetni a forradalomnak az előre meghatározott vagy kívánt útról való, valószínűleg elkerülhetetlen letérésétől – lásd pl. a parasztság forradalom alatti megerősödése által a francia kapitalista fejlődésre kényszerített korlátokat (Lefebvre 1933). És mindezeket el kell különíteni a már lezajlott forradalmak „mítoszátlól”, azaz szerepüktől a jövő politikai változásainak tárgyalásában (A. Gérard 1970, G. Haupt 1972, S. Ross 1972).

A liberális–polgári forradalmakról elmondható, hogy legtöbb értelemben egy kevésbé „befejezett” államban értek véget, mint a liberalizmus utániak. Amíg azonban egy választási–képviseleti rendszernek mint a liberális piacgazdaság politikai megfelelőjének kidolgozása általában az ilyen forradalmak nyilvánvaló része, a liberalizmus utáni forradalmak politikai intézményei általában nem tudják intézményesíteni az alkú és a párbeszéd politikáját, bár általános (ahol szükséges) pl. a nemzeti csoportok közötti (pl. a Szovjetunióban és Jugoszláviában), valamint néha a forradalom utáni csoportosulások (nem egyenlő) tagjai közötti egyensúly intézményesítése (mint pl. a mexikói

Intézményes Forradalmi Párt esetében). A politika létezik, de gyakran teljesen a formális rendszeren kívül bontakozik ki a forradalom alatti viszonyokra emlékeztetve, azaz többé-kevésbé ellenállhatatlan erők és elmozdíthatatlan tárgyak összeütközésének és közvetlen kompromisszumainak sorozataként. (Bizonyos értelemben ennek a különleges esete a forradalom utáni „forradalmak” végtelen sorozatán át megvalósuló, időnként ismétlődő fejlődés kínai perspektívája.)

A pluralista „párbeszédet” végül is intézményesíthetik pl. egy testületi képviselőten alapuló rendszer keretében, mint pl. Mexikó (de vö. Gonzalez Casanova 1965, 2–3. fejezet a hivatalos nézettel ellentétes vélemény, amit ld. Cline 1962), vagy az intézményes csoportok küzdelme során, mint talán Kínában. Előfordulhat az is, hogy a de facto közvetlen cselekvés (aktív vagy passzív) fejleszthet ki a rendszert nem fenyegető formákat, mint talán Lengyelországban 1956 után. De amíg a polgári forradalom utáni forradalmaknak ki kellett dolgozniuk és építeniük a hatalom, a tervezés, a nemzeti fejlődés intézményeit, általában hagyták, hogy politikájuk önmagától dolgozódjon ki olyan folyamatok során, melyek jelentős mértékig hagyományosak és kidolgozatlanok (akár a hivatalos pártokon belül, akár kívül) – lásd pl. a bizonytalanságot a mexikói elnökjelöltek kiválasztásának „igazi” mechanizmusa körül.

Ezért a liberális–polgári forradalmak lezárulásának azt a pillanatot tekinthetjük, amikor megteremtődnek az egyének tevékenységén és szerveződésén keresztül megvalósuló, javarészt kötetlen fejlődés feltételei (ideértve talán a politikai mechanizmusokat is). A liberális korszak utáni forradalmak „lezárulása” pedig – akármilyen jellegűek is – valószínűleg akkor történik meg, amikor a közhatalom uralkodó intézményei teljes mértékig el tudják látni az új funkciókat, megfelelnek az új céloknak (ami nagy változásokat jelenthet pl. a forradalom előtt létrejött, de most kormányzóvá vált pártok vagy más intézmények esetében), és amikor a tervszerű és irányított fejlődés fő módszereit már feltárták – valószínűleg a kísérletezés és útkeresés közbeeső szakaszai után, mint pl. Oroszországban 1928 és a 30-as évek közepe között vagy Mexikóban 1934 és 1940 között.

Amikor – mint ebben a két esetben – a forradalom utáni korszak viszonylag hosszú és ez alatt az idő alatt az ország alaposan átalakul, általában nem merül már fel az a kérdés, hogy a forradalom zárult-e le vagy csak annak egyik szakasza. 1974 Mexikója túlságosan különbözik 1910 vagy akár 1930 Mexikójától ahhoz, hogy egy eljövendő forradalom – az ideológia szintjét kivéve – a Porfiric Diaz megdöntésével kezdődött forradalom folytatásának lenne felfogható.

Két másik tapasztalati, bár nem mindenütt alkalmazható kritérium is segíthet meghatározni a „forradalmi éra” időtartamát. Ahol a forradalom nagymérvű széthulláshoz vezetett, az az időpont segíthet az átmenet datálásában, amikor ezen már túljutottak, pl. amikor a lakosság és a termelés eléri a forradalom előtti szintet. Mexikóban a lakosság — úgy tűnik — 1930 és 1940 között egészült ki. Ez a kritérium azonban szerencsére nem mindenütt alkalmazható. Kiegészítő demográfiai kritérium a „forradalom gyermekei” első felnőtt generációjának kiemelkedése, akiknek a nevelése és pályafutása már teljesen az új rendszerhez kapcsolódik. Ez nyilvánvalóan azokban az esetekben fontos, ahol az új rendszer teljes eltcserét hajtott végre, mint pl. az orosz „tiszogatások” és (feltehetőleg) a kínai kulturális forradalom. Mindkettő körülbelül húsz évvel a hatalomátvétel után zajlott le. Az ilyen őrségváltás nem korlátozódik a forradalmi rendszerekre, hanem szokatlanul fontos szerepet játszhat néhány olyan 20. századi forradalomban is, melyek esetében a forradalom utáni mozgalmak által végrehajtandó alapvető szerepcserékre van szükség olyan körökben, amelyeket eredetileg más szerepre toboroztak és más körülmények között.

VI.

Végül egy rövid utolsó kérdés. Amennyiben elképzelhető a választás, mi a különbség aközött, hogy a „társadalmi forradalom korszakának” egy átalakulása forradalom útján valósul meg vagy másképpen? A legátfogóbb és legmesszebbre mutató intézkedéseket hozták az intézményrendszer, illetve a politika megváltoztatására rendeleti úton, felülről is, beiktatott uralkodók, hódítók vagy forradalom utáni kormányok. (Az, hogy forradalom nélkül ez nem valószínű, az más kérdés.) Az, hogy a forradalom által bevezetett változások valószínűleg radikálisabbak és (kezdetben) kevésbé irányíthatók, nem bizonyítja azt, hogy a forradalom nélkülözhetetlen. Másrészt a forradalmak szubjektív hatása a résztvevőkre olyan mély lehet, hogy egész értékrendeket változtathat meg és tömegeket mozgathat meg új célok és feladatok teljesítésére, amelyek másként nem kivihetők (Wertheim 220, vö. még Lipset és Solari 1967, 37, 40). Tulajdonképpen korunkban a mobilizáció olyan hagyományos formái is, mint a vallási és katonai (vö. Nettle 1967, 125) afelé tendálnak, hogy — mint pl. a nacionalizmus esetében — a forradalmi mobilizációval olvadjanak össze, vagy annak módszereit alkalmazzák. Ez azt sugallja, hogy a tömegek részvétele által jellemzett, vagy az aktív részvételt és a struktúra, valamint a célok drasztikus megváltoztatását igénylő társadal-

makban a forradalom nem csupán egyik eszköz a többi között az ilyen törekések előidézésére, hanem bizonyos okok miatt ez felel meg egyedül a célnak. Ezen a ponton esik egybe a forradalmaknak mint a történeti átalakulás elemeinek, valamint a forradalmár személyiségeknek és forradalmi mozgalmaknak – azaz ezek résztvevőinek – a vizsgálata. Talán ez az egyetlen pont, amikor ez szükségszerűen van így.

A forradalmak, az aktivista káderek vékony rétegeitől eltekintve, sok esetben nyilvánvalóan nem gyakorolnak tartósan mély hatást – nem mindig alakul ki az utopisztikus vagy évezredes hit a totális átalakulás lehetőségében, sőt aktualitásában (Hobsbawm 1959, 4. fejezet) – vagy pedig ez a lakosság bizonyos rétegeire korlátozódik, illetve eleve rövidéletű. A forradalom utáni fejlemények is elkerülhetetlenül rutinná teszik ezeket a hatásokat és intézményesítik őket, ha egyáltalán nem válik belőlük pusztá szónoki fogás az évfordulók ünnepségein. Történeti vizsgálódást igényel, hogy milyen mértékig változik meg az értékrend és mobilizálódnak a tömegek – s ez mennyire tartós –, főleg ha az utopisztikusabb várakozásokról kiderül, hogy megvalósíthatatlanok. A korábbi korszakokban találkozhatunk kísérletekkel a tartós eredmények biztosítására vagy legalábbis periodikus fellesztésükre, mint pl. Kínában. Ezeknek a kutatásoknak nem feltétlenül abból a meggyőződésből kell kiindulniuk, hogy megvalósíthatók az aktív forradalmárokat és néha egész népeket lelkesítő utopisztikus remények. Ezeken keresztül olyan változások érhetők el, amik nem kevésbé jelentősek történetileg amiatt, hogy nem úgy valósultak meg, ahogyan elképzelték és remélték azok, akik nekivágtak a forradalomnak.

Irodalom

- Abdel Malek, Anouar: Egypt, Military Society, 1968
 Abel, Wilhelm: Die Wüstungen I. ausgehenden Mittelalters (2 ed. 1955) General
 Adshead, S.A.M.: The XVII Crisis in China (*France-Asie* XXIV, 202–203, 1970
 251ff)
 Agosti, A. ed.: Problemi di Storia dell Internazionale Comunista, 1974
 Anweiler, O.: Die Rätebewegung in Russland 1905–1921, 1958
 Aston, Trevor ed.: Crisis in Europe 1560–1660, 1965
 Atkin, Ronald: Revolution in Mexico 1910–1920, 1969
 Badgley, John: Burmese Communist Schisms (see J. W. Lewis ed 1974)
 Bahne, Siegfried: Trotzismus in Geschichte u. Gegenwart (*Vierteljahrshefte f. Zeitgeschichte* 15, 1967, 56 ff.)
 Barfield R.: Lenin's Utopianism: State and Revolution (*Slavic Rev.* 30/1 1971, 45ff
 Baumann Z.: Social Dissent in East European Politics (*Archives Eur. de Sociologie*
 12/1, 1971).

- Bergeron, L.: Une relecture ... de la Révolution française (*Annales ESC*, 23/3, 1968 595ff)
- v. Beyme, K. ed.: Empirische Revolutionsforschung, 1973.
- Bowden, Tom: Ireland background to violence; decay of control; the impact of terror (see Elliott-Bateman ed. 1974)
- Brinton, Crane: The Anatomy of Revolution, 1965 ed.
- Burckhardt, Jakob: 'Die geschichtlichen Krisen' in Weltgeschichtliche Betrachtungen (Gesamtausgabe VII, 1929)
- Burke, Edmund, Reflections on the Revolution in France, 1790, 1793.
- Calvert, Peter: Revolution, 1970 a
- Calvert, Peter: A Study of Revolution, 1970 b
- Caracciolo, Alberto ed.: La formazione dell'Italia industriale, 1963
- Carr, E.H.: A History of Soviet Russia, 1950
- Carr, Raymond: Spain 1808-1939, 1966
- Carsten, F.L.: Revolution in Central Europe 1918-1919, 1972
- Chamberlin W.H.: The Russian Revolution 1917-1921, 2 vols 1935
- Chevalier, François: The *Ejido* and Political Stability in Mexico (see Veliz ed 1967)
- Claudin, Fernando: La crise du mouvement communiste, 2 vols. 1972
- Cline, Howard F.: Mexico: Revolution to Evolution 1950-1960, 1962
- Cobb, Richard: The Police and the People: French Popular Protest 1789-1820, 1970
- Cordova, Arnaldo: La formación del poder político en México 1972
- Cumberland, Charles C.: Mexican Revolution: Genesis under Madero, 1952
- Cuoco, Vincenzo: Saggio storico sulla rivoluzione napoletana nel 1799, ed. F. Nicolini, 1929
- Dahrendorf, Ralf: Über einige Probleme der soziologischen Theorie der Revolution (*Archives Eur. de Sociologie* 2,1 1961, 153ff.)
- Davies, James C.: Toward a Theory of Revolution (*Amer. Soc. Rev.* 27, Feb 1962, 1ff)
- Davies, James C. ed.: When Men Revolt and Why: A Reader in Political Violence and Revolution, 1971
- Davies, James C.: The J-Curve ... (See Graham and Gurr ed. 1969)
- Daumard, Adeline: La bourgeoisie de Paris au XIX siècle, 1970
- Debray, Régis: Révolution dans la révolution? Lutte armée et lutte politique en Amérique Latine, 1967
- Del Carria, Renzo: Proletari senza Rivoluzione, 2 vols 1970
- Diaz del Moral, Juan: Historia de las agitaciones campesinas andaluzas-Cordoba, 1967 ed.
- Dunn, John: Modern Revolutions, 1972
- Eckstein, Harry: ed.: Internal War, 1964
- Eckstein, Harry: Towards an Etiology of Internal Wars (*History and Theory*, 4,2 1965 133ff.
- Elliott-Batemann, Michael ed.: Revolt to Revolution: Studies in the 19th and 20th century European experience, 1974
- Feierabend, Ivo K. and Rosalind L.: Aggressive behavior within polities, 1948-1962: A crossnational study (*Journal of Conflict Resolution* X, 1966, 249 ff.)
- Feierband, Ivo K. and Rosalind L.: Social change and political violence: cross-national patterns (see Graham and Gurr ed. 1969)

- Ferro, Marc: La révolution de 1917: la chute du tsarisme et les origines d'octobre, 1967
- Fontana, Josep: La quiebra de la monarchia absoluta 1814–1820, 1971
- Foot, M.R.D.: Revolt, rebellion, revolution, civil war: the Irish experience (see Elliott-Bateman ed. 1974)
- Forster, Robert and Greene, Jack P. ed.: Preconditions of Revolution in Early Modern Europe, 1970
- Furet, Francois and Richet, Denis: La Révolution, 2 vols 1965, 1966
- Furet, Francois and Richet, Denis: La Révolution française, 1973
- Galtung, Johann: Eine strukturelle Theorie der Revolution (see Jänicke ed 1973)
- Geiss, Immanuel and Tamchina, Rainer ed.: Ansichten einer künftigen Geschichtswissenschaft 2: Revolution – ein historischer Längsschnitt, 1974
- Génicot, L.: Crisis: from the Middle Ages to Modern Times (*Camb. Econ. Hist.* I 2 ed.)
- Gérard, Alice: La révolution française, mythes et interpretations 1789–1970, 1970.
- Gerschenkron, Alexander: Economic Backwardness in Historical Perspective, 1962
- Geyer, Dietrich: Die russische Revolution als zeitgeschichtliches Problem (*Vierteljahrshefte f. Zeitgeschichte* 16, 1967. 36ff)
- Gonzales Casanova, Pablo: La democracia en México, 1965
- Gonzales, Luis: Pueblo en vilo, microhistoria de San José de Gracia, 1968
- Goodwin, A.: The French Revolution, 1956 ed.
- Gottschalk, Louis: The Causes of Revolution (*Amer. Journ. of Sociol.* I, 1944, 1ff.)
- Graham, Hugh Davis and Gurr, Ted Robert eds: Violence in America: Historical and comparative perspectives. A report submitted to the National Commission on the Causes and Prevention of Violence 1969
- Gramsci, Antonio: Il Risorgimento, 1949
- Gramsci, Antonio: Lettere dal Carcere, ed. S. Caprioglio and E. Fubini, 1965
- Gramsci, Antonio: Selections from the Prison Notebooks, ed. Quintin Hoare and Geoffrey Nowell-Smith, US edn 1971
- Graus, F.: Die erste Krise des Feudalismus (*Zeitschr. f. Geschichtswissenschaft* III, 4, 1955.)
- Griewank, Karl: Der neuzeitliche Revolutionsbegriff, 1969 edn.
- Gurr, Ted Robert: Why Men Rebel, 1970
- Gurr, Ted Robert: Vergleichende Analyse von Krisen und Rebellionen (see Jänicke ed. 1973)
- Guttsman, W.: The British Political Elite, 1968 edn.
- Handwörterbuch d. Staatswissenschaften*, 2d ed 1899: art: Bauerngut u. Bauernstand II,
- Haupt, Georges: La Commune comme symbole et comme exemple (*Le Mouvement Social* 79, Apr-June 1972, 205ff)
- Hertz-Eichenrode, D.: Marx über das Bauerntum und die Bündnisfrage (*Int. Rev. of Social History* XI, 1966, 382ff.)
- Heuss, A.: Das Revolutionsproblem im Spiegel der antiken Geschichte (*Hist. Zeitschr.* 216, 1973, 1ff).
- Hinton, James: The First Shop Stewards' Movement 1973
- Hobsbawm, E.J.: Primitive Rebels, 1959 (1971 edn.)
- Hobsbawm, E.J.: Revolutionaries, 1973
- Hobsbawm, E.J.: Labor History and Ideology (*Journ. of Social Hist.* 7/4, 1974, 371ff)
- Hufton, Olwen: Women in Revolution 1789–1796 (*Past and Present* 53, 1971, 90ff)

- Huntington, Samuel: Political Order in Changing Societies, 1968
- IX. International Congress of Historical Sciences, 1950 vol I Rapports
- X. International Congress of Historical Sciences, 1955 Relazioni vol V Storia Contemporanea
- X. International Congress of Historical Sciences, 1955 vol VI: Relazioni generali e supplementi.
- IESS: International Encyclopedia of Social Sciences, 1968
- Jänicke, Martin ed.: Herrschaft und Krise: Beiträge zur politikwissenschaftlichen Krisenforschung, 1973
- Jänicke, Martin: Krisenbegriff und Krisenforschung (in Jänicke ed. 1973)
- Johnson, Chalmers: Revolution and the Social System, 1964
- Johnson, Chalmers: Revolutionary Change (Engl. ed.) 1968
- Journal of Contemporary History* I, 1, 1966: International Fascism
- Krikham, James F., Levy, Sheldon G., Crotty, William J. eds: Assassination and Political Violence. A Report to the National Commission the the Causes and Prevention of Violence, 1970
- Kolko, Gabriel: The Politics of War: Allied diplomacy and the world crisis of 1943–45, (Engl. edn) 1969
- Koselleck, R.: Der neuzeitliche Revolutionsbegriff als geschichtliche Kategorie (in *Studium Generale*, 1969)
- Kossok M. ed.: Studien über die Revolution, 1971 edn.
- Kriegel, Annie: La crisi rivoluzionaria 1919–20: ipotesi per la costruzione di un modello (see Agosti 1974)
- Kuusinen O. ed.: Fundamentals of Marxism–Leninism, 1961
- Labrousse, E.: Comment naissent les révolutions (Actes du Congres Hist. du Centenaire de la Rév. de 1848, 1948
- Landsberger, Henry ed.: Rural Protest: Peasant Movements and Social Change, 1974
- Landsberger, Henry: The Labor Elite: Is It Revolutionary? (see Lipset and Solari 1967)
- Langer, William, L.: Political and Social upheaval 1832–1852, 1969
- Lacqueur, Walter: Revolution (in IESS 1968)
- Lefebvre, Georges: The Great Fear of 1789, Engl. trs. 1973
- Lefebvre, Georges: La Révolution française et les paysans 1933 (in *Etudes sur la Révolution française*, 1954)
- Lefebvre, Georges: La Révolution Française, 1963 edn.
- Leiden, Carl and Schmitt, Karl M.: The Politics of Violence: Revolution in the Modern World, 1968
- Leites, N. and Wolff, Charles Jr.: Rebellion and Authority, 1970
- Lenin, V.I.: Selected Works (London n.d. 12 vols). Cited as Lenin 4,5.
- Lenk, Kurt: Theorien der Revolution, 1973
- Lewis, John Wilson ed.: Peasant Rebellion and Communist Revolution in Asia, 1974
- Lichtheim, George: Europe in the Twentieth Century, 1972
- Lieuwen, Edwin: Arms and Politics in Latin America, 1961 edn.
- Lipset, S.M.: Political Man: The Social Bases of Politics, 1960
- Lipset, S.M. and Solari, Aldo eds: Elites in Latin America, 1967
- Lynch, John: The Spanish American Revolutions, 1973
- Mao-Tse-Tung: Selected Works III, 1954

- Malefakis, Edward E.: Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain: Origins of the Civil War, 1970
- Marek, Franz: Philosophie der Weltrevolution. Beitrag zu einer Anthologie der Revolutionstheorien, 1966
- Martínez-Alier, Juan and Verena: Cuba: economía y sociedad (Paris) 1972
- Marx, Karl, Preface to a Critique of Political Economy, 1859
- Mathiez, Albert: La Révolution Française, 1921
- Mayer, Arno: Dynamics of Counterrevolution in Europe 1870–1956, 1971
- Meisner, Maurice: Utopian Socialist Themes in Maoism (see Lewis, John W. 1974)
- Merriman, R.B.: Six Contemporaneous Revolutions, 1938
- Meyer, Alfred: G. Leninism, 1957
- Meyer, Jean A.: Les ouvriers dans la révolution mexicaine: Les Bataillons Rouges (Annales ESC 25/1 1970, 30 ff)
- Meyer, Jean A.: La cristiada, 3 vols, 1974
- Moore, Barrington, Jr.: Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World, 1966
- Moore, Barrington, Jr.: Reflections on the Causes of Human Misery, 1972
- Nettl, J.P.: Political Mobilization: A Sociological Analysis of Methods and Concepts, 1967
- Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen, 1966
- Nolte, Ernst: Three Faces of Fascism, 1965
- Palmer, R.R.: The Age of Democratic Revolution, 2 vols 1959–64.
- Palmer, R.R.: and Godechot, J.: Le problème de l'Atlantique du XVIII au XXe siècle (X. International Congress of Hist. Sciences V.)
- Paniagua Fuentes, Xavier: La ideología económica de los anarquistas en Cataluña y el País Valenciano (*Saitabi, Revista de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Valencia* XXIV, 1974, 151ff)
- Papcke, Sven: Progressive Gewalt: Studien zum sozialen Widerstandrecht, 1973
- Perrot, Michelle: Les Ouvriers en Grève (France 1871–1890) 2 vols, 1971, 1974
- Pietsch, Walter: Revolution und Staat, 1969
- Pike, Douglas: Viet Cong: The Organization and Techniques of the National Liberation Front of South Vietnam, 1966
- Polanyi, Karl: The Great Transformation, 1944
- Procacci, Giuliano: Il Partito nel sistema sovietico 1917–1945 (*Critica Marxista*)
- Puhle, H.-J.: Tradition and Reformpolitik in Bolivien (Forschungsinstitut der Friedrich-Ebert-Stiftung, Vierteljahresberichte, Sonderheft 5, 1970)
- Pye, Lucian (ed): Crises and Sequences in Political Development, 1971
- Rigby, T.H.: The First Proletarian Government (*British Jnl. of Pol. Sci.* 4/1)
- Roberts, P.C.: „War Communism”: A Re-examination (*Slavic Rev.* 29/2 1970, 238ff)
- Robertson, Priscilla: Revolution of 1848: A Social History, 1952
- Robinson, R.D.: The First Turkish Republic: a case study in national development, 1963
- Rodinson, Maxime: Marxisme et Monde Musulman, 1972
- Ross, S.R.: ed. Ha Muerto la Revolución Mexicana? Balance y Epilogo II, 1972
- Rostow, W.W.: The Stages of Economic Growth, 1960
- Rougerie, J.: Paris Libre 1877, 1971

- Rudé, George: *The Crowd in the French Revolution*, 1959
- Rudé, George: *The Crowd in History 1730–1848*, 1964
- Salomone, A.W.: *The Risorgimento and the Political Myth of 'The Revolution that Failed'* (in A.W. Salomone ed. *Italy from the Risorgimento to Fascism*, 1970)
- Salvadori, Massimo L.: *Rivoluzione e conservazione nella crisi del 1919–1920* (see Agosti 1974)
- Schram, Stuart: *Mao-Tse-Tung*, (Engl. edn) 1966
- Schram, Stuart: *Political Thought of Mao Tse-Tung*, 1969
- Schwartz, Some Dynamics of revolutionary behavior (see Davies J.C. ed 1971)
- Secchia, Pietro: *La resistenza: grandezza e limiti oggettivi* (*Rinascita* 19.2. 1971)
- Sentou, Jean: *Fortune et groupes sociaux a Toulouse sous la Révolution (1789–1799)*, 1969
- Sentou, Jean: *La fortune immobilière des Toulousains et la Révolution Française*, 1970
- Sereni, Emilio: *La scelta del 1943–'45* (*Rinascita* 29.1.1971)
- Shorter E. and Tilly, C.: *Strikes in France 1830–1968*, 1974
- Soboul, Albert: *The Parisian Sansculottes and the French Revolution*, 1964
- Soboul, Albert: *Précis d'histoire de la Révolution française*, 1962
- Sorel, Albert: *L'Europe et la Révolution Française I, Les Moeurs Politiques et les Traditions*, 1908 edn
- Sorokin, Pitirim: *Social and Cultural Dynamics III*, 1937–41
- Staermann, E.M.: *Progressive und reaktionäre Klassen im spätrömischen Kaiser-reich* (see Kossok, M. ed)
- Starn, R.: *Historians and „Crisis“* (*Past and Present* 52, 1971, 3ff)
- Stone, Lawrence: *Theories of Revolution* (*World Politics* XVIII, 1966)
- Stone, Lawrence: *The causes of the English Revolution 1529–1642*, 1972
- Sydenham, J.: *The French Revolution*, 1965
- Thompson, E.P.: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century* (*Past and Present*, 50 1970)
- Thompson, J.M.: *The French Revolution*, 1944
- Tilly, Charles: *Collective Violence in European Perspective* (see Graham and Gurr ed. 1969)
- Tilly, Charles: *The Changing Place of Collective Violence* (in Melvin Richter ed. *Essays in Social and Political History*, 1970)
- Tilly, Charles: *Town and Country in Revolution* (see Lewis, John W. ed. 1974)
- Tilly, Charles, Louise, Richard: *The Rebellious Century* (forthcoming)
- Tocqueville, Alexis de: *Democracy in America*, 1835
- Tocqueville, Alexis de: *Memoirs, Letters and Remains of Alexis de Tocqueville, I*, 1861
- Trotsky, Leon: 1905 (Engl. 1973 edn)
- Trotsky, Leon: *The History of the Russian Revolution* (Engl. edn. 1936)
- Tudesq, A.J.: *Les grands notables en France 1840–1849*, 2 vols 1964
- Urrutia, Miguel: *The Development of the Colombian Labor Movement*, 1969
- Vernon, Raymond: *The Dilemma of Mexico's Development*, 1963
- Vincent, J.R.: *The Formation of the British Liberal Party 1857–1868*, 1966
- Veliz, Oaudio ed: *The Politics of Conformity in Latin America*, 1967
- Weiner, Myron ed.: *Modernization: The dynamics of growth*, 1966
- Wertheim, W.F.: *Evolution and Revolution: The rising waves of emancipation*, 1974

- Wolf, Eric R.: *Peasant Wars of the Twentieth Century* (Engl. edn) 1971
- Womack, John R.: *Zapata and the Mexican Revolution*, 1969
- Woolf, Stuart J. ed.: *European Fascism*, 1968
- Zagorin, Perez: *Theories of Revolution in Contemporary Historiography* (*Pol. Sci. Quarterly* LXXXVIII, 1, 1973, 23ff)
- Zeldin, Theodore: *France 1848–1945*, I, 1973

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM 1979/II.

(Válogatás 1979 második negyedév folyóirataiból)

AESC	= Anales ESC (Éaris)
AHRF	= Anales Historiques de la Revolution Française (Paris)
AI	= Anale de Istorie (Bucuresti)
BIHR	= Bulletin of the Institute of Historical Research (London)
CM	= Critica Marxista (Roma)
CSSH	= Comparative Studies in Society and History (London)
ČČH	= Československý Časopis Historický (Praha)
D	= Der Donauraum (Wien)
DAEM	= Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters
DVT	= Dějiny Věd a Techniky (Praha)
EHR	= The English Historical Review (Edinburgh)
ES	= Era Socialista (Bucuresti)
ESR	= European Studies Review (London)
FVL	= Forschungen zur Volks – und Landeskunde (Sibiu)
GG	= Geschichte und Gesellschaft (Göttingen)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Göttingen)
H	= History (London)
HT	= History and Theory
HZ	= Historische Zeitschrift (München)
IP	= Isztoricsezki Pregled (Szofia)
IRSH	= International Review of Social History (Amsterdam)
ISzSzSzR	= Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
JCH	= Journal of Contemporary History (London)
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (München)
JGSLE	= Jahrbuch für Geschichte des Socialistischen Lander Europas (Berlin)
JMH	= The Journal of Modern History (Chicago)
MA	= Le Moyen Age (Bruxelles)
MI	= Magazin Istoric (Bucuresti)
MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichts- forschung (Wien)
MS	= Le Mouvement Social (Paris)
MT	= Marxism Today

NNI	= Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)
ÖÖ	= Österreichische Osthefte (Wien)
PW	= Z Pola Walki
R	= Review (New-York at Binghampton)
RA	= Revista Arhivelor
RÉSEE	= Revue des Études Sud-Est Européennes
RHDGM	= Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (Paris)
RHMC	= Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
RI	= Revista de Istorie (Bucuresti)
RSI	= Revista Storica Italiana (Napoli)
Sp	= Speculum (Cambridge)
SCo	= Storia Contemporanea (Bologna)
SH	= Studia Historyczne (Krakow)
SSt	= Studii Storici (Bologna)
SSb	= Slezský Sbornik ((Opava)
SzSz	= Szovetszkoe Szlavjanovedenie (Moszkva)
VI	= Voproszű Isztorii (Moszkva)
VIKPSzSz	= Voproszű Isztorii KPSzSz (Moszkva)
VSW	= Vierteljahrsschrift für Sozial – und Wirtschaftsgeschichte (München)
VZ	= Vierteljahrsschäfte für Zeitgeschichte (München)
ZAA	= Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie (Frankfurt-Main)
ZfG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZO	= Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a.d. Lahn)
ZSL	= Zeitschrift für Siebenbürgische Landes-Kunde (Köln–Wien)

Elmélet, módszertan

HILDEBRAND, K.: Staatskunst oder Systemzwang? Die „deutsche Frage“ als Problem der Weltpolitik. (Államművészet vagy a rendszer kényszere? A „német kérdés” mint a világpolitika problémája.)

HZ, 228. 1979 : 3. 624–644.

Az „Új Történeti Irodalom” rovatban a címben jelzett kérdéssel kapcsolatos legújabb irodalmat tekinti át a szerző.

KELLNER, H.: Disorderly conduct: Braudel's Mediterranean satire. (Rendellenes magatartás: Braudel mediterrán szatírja.)

HT, 18. 1979 : 2. 197–222.

F. Braudel: La Méditerranée... c. munkájának szemantikai szempontból való megvizsgálása.

LEPRE, A.: Per la ricomposizione dell'interpretazione marxista delle origini del capitalismo. (A kapitalizmus eredetére vonatkozó marxista magyarázat újrafogalmazásához.)

SSt, t. 20. 1979 : 2. 257–286.

Ellentétek és viták a marxista történeti irodalom teoretikus kérdései fölött.

MALANIMA, P.: Espansione e declino: economia e società tra Cinque e Seicento.

(Fellendülés és hanyatlás: gazdaság és társadalom a XVI–XVII. sz. között.)

SSt, 20. 1979 : 2. 287–316.

A legújabb gazdaságtörténeti irodalom áttekintése, a válság-elmélet elemzése.

MALETTKE, K.: Fragestellungen und Aufgaben der neuen Absolutismus-Forschung in Frankreich und Deutschland. (Az új abszolutizmus-kutatás kérdésfelvetései és feladatai Franciaországban és az NSZK-ban.)

GWU, 30. 1979 : 3. 140–157.

A cikk két kérdéskomplexummal foglalkozik: – az abszolutizmus elmélete és alkotmányos valósága (Verfassungswirklichkeit) az újabb kutatásokban; – abszolút monarchia és nyugat-európai előkép. Jó áttekintést ad e témakörben az utóbbi években megjelent francia és német nyelvű publikációkról.

MARI, G.: Unità della storia e pluralismo storiografico in Cantimori. (A történelem egysége és a pluralizmus a historiográfiában Cantimorinál.)

CM, 17. 1979 : 2.

L. Febvre hatása Cantimorira – vita F. Braudel és az Annales-iskola módszeréről.

MULLINS, W.A.: Truth and Ideology: reflections on Mannheim's paradox. (Igazság és ideológia: gondolatok Mannheim paradoxonával kapcsolatban.)

HT, 18. 1979 : 2. 141–154.

A Mannheim, Ideologia és Utopia (N.Y., 1961). c. munkában lefektetett tétel a két fogalom összeegyeztethetetlenségéről és szembenállásáról.

SZMOLENSZKIJ, N.I.: Isztoriceszkaja dejsztvitel'noszt' i isztoriceszkoe ponjatje (Történelmi valóság és a történelmi fogalom.)

VI, 1979 : 2. 3–15.

A realitás absztrakciója és az absztrahált valóság kölcsönhatása.

TILLY, R.H.: Zur Frühindustrialisierung (A korai iparosodás kérdéséhez.)

GG, 5. 1979 : 2. 173–175.

A rövid bevezető a „korai iparosítás” és az „ipari forradalom” fogalmát definiálja. A tematikus szám tanulmányainak célja a két fogalom értelmes megkülönböztetésének bemutatása.

Historiográfia

BERINDEI, D.: Locul lui Gh. Șincai în istoriografia românească. (Gh. Șincai helye a román történetírásban.)

RA, 1979 : 2. 139–143.

DEGOEV, V.V.: Burzsuaznaja isztoriografija o britanszkij politike na Kavkaze vo vtoroj treti XIX veka (A polgári történetírás a Kaukázusban folytatott brit politikáról a XIX. sz. második harmadában.)

VI, 1979 : 2. 53–66.

DIAZ, F.: L'eredità del Settecento. (A XVIII. század öröksége.)

RSI, 91. 1979 : 2–3. 527–534.

A XVIII. századi európai történetírás főbb irányvonalai.

FILITOV, A.M.: Szovremennaja burzsuaznaja isztoriografija szovetszkij vneszej politiki. (A mai polgári történetírás a szovjet külpolitikáról.)

VI, 1979 : 3. 17–31.

Az utóbbi évtizedben megjelent legrepresentatívabb nyugati műveket elemzi a cikk.

KRASZNOBAEV, B.I.: Anatolij Mihajlovics Szaharov. Isztoriograficeszkije zametki.

(A.M. Szaharov. Historiográfiai feljegyzések.)

ISzSzSzR, 1979 : 3. 113–128.

A középkori orosz kultúra és az egységes orosz állam kialakulásának kutatója, a pedagógus és tudományszervező, a publicista történész életútjára emlékezik az írás. (1923–1978)

MEDUSEVSZKAJA, O.M. – PEREVSOGIN, M.A.: „Arheograficeszkij ezsegodnik” – itogi i perspektivü. („Archeográfiai évkönyv”: eredmények és perspektívák.

VI, 1979 : 2. 42–52.

Az 1967 és 1976 között megjelent 10 kötet tartalmát ismertetik a szerzők.

NAROCNICKIJ, A. L.: Forschungsprobleme der Geschichte der UdSSR. (A Szovjetunió történetének kutatási problémái.)
ZfG, 27. 1979 : 4. 316–339.

RUTTO, G.: L'illuminismo boemo. Bilancio degli studi recenti. (A cseh felvilágosodás. A legújabb tanulmányok mérlege.)
RSI, 91. 1979 : 2–3. 510–526.
A második világháború után felébredt érdeklődés a csehországi felvilágosodás problematikája iránt – historiográfiai áttekintés.

SARLANOV, D.: Deloto na A. Sztambolijzski v isztoriceszkata literatura. (A Sztambolijzski a történeti irodalomban.)
IP, 35. 1979 : 84–107.
Historiográfiai áttekintés.

SEVCOV, V.: Sowjetische Historiker über die kritische Richtung in der russischen Historiographie im ersten Drittel des 19. Jh. (Szovjet történészek az orosz historiográfia kritikai irányzatáról a XIX. század első harmadában.)
JGSLE, 23. 1979 : 2. 69–82.
A kritikai irányzat keletkezése az orosz historiográfiában elválaszthatatlanul összekötődik M.T. Kacsenovszkij ún. szkeptikus iskolájának tevékenységével. Kacsenovszkij (1775–1842) a moszkvai egyetem professzora volt. A szerző áttekinti az e témával kapcsolatos kutatásokat és vélekedéseket.

VAN TAO – FAM SZUAN NAM: Isztoriceszkaja nauka v Szocialiszticeszkjoj Reszpublike V'etnam. (A történettudomány a Vietnámi Szocialista Köztársaságban.)
NNI, 1979 : 3. 169–173.
A társadalomtudomány témái: a vietnámi nemzet története, az államiság története, a kínai hódítás és más népek expanziójának története, a felszabadító harcok és a párt története.

VINOGRADOV, K.B. – EVDOKIMOVA, N.P.: Fric Fiser i ego skola. (Fritz Fischer és iskolája.)
NNI, 1979 : 3. 39–53.
A tanulmány bemutatja a hamburgi iskola baloldali liberális történészeit, a politikailag és tudományosan amorfnak értékelt Fischert és követőit.

VJATKIN, R.V.: Isztoriceszkaja nauka KNR na szovremennoe etape. (A történettudomány napjainkban a Kínai Népköztársaságban.)
VI, 1979 : 2. 67–83.
Az uralkodó politikai vonalnak kell megfelelnie az utóbbi két évtized kínai történetírásának.

Munkásmozgalom, a munkásmozgalom ideológiája

BRAVO, G.M.: Una storia del Marxismo, oggi. (Egy marxizmus-történet, ma.)
SSz, 20. 1979 : 2. 317–338.

A marxizmus állítólágos kríziséből eredő kulturális és tudományos fellendülés – az új marxizmus-történet eredeti vonásai.

FIRSZOV, F.I.: Komintern – skola proletarszkogo internacionalizma. (A Komintern a proletár internacionalizmus iskolája.)
NNI, 1979 : 2. 31–51.

A III. Internacionálé történelmének rövid vázlatát adja a szerző, a Komintern megalakulásának 60. évfordulója alkalmából.

KRASZIN, JU. A.: Razvitie Kommunikacszkim Internacionalom markszisztko–leninszkoi teorii. (A marxizmus teóriájának továbbfejlesztése a Kommunista Internacionálé által.)
VIKPSZSZ, 1979 : 5. 44–56.

RADCZUN, E.; RADCZUN, G.: Wirklichkeitsbewältigung in den Briefen Rosa Luxemburgs aus dem Gefängnis 1915–1918. (A valóság birtokbavétele Rosa Luxemburg börtönből írott leveleiben 1915–1918 között.)
ZfG, 1979 : 2. 99–110.

R. Luxemburg levelei mélyebb betekintést nyújtanak a valóságos életről, társadalomról, természetről, politikáról az emberekről alkotott elképzeléseibe.

RICHTER, H.: Zur Herausbildung der politischen Ökonomie des Sozialismus als Wissenschaft. (A szocializmus politikai gazdaságtanának mint tudománynak a kialakulásához.)
JGSLE, 23. 1979 : 2. 99–112.

SHAW, W.H.: „The handmill gives you the feudal lord”: Marx’s technological determinism. (A kézimalom adta a feudális urat: Marx technológiai determinizmusa.)
HT, 18. 1979 : 2. 155–176.
A vonatkozó Marx-interpretációk újrazvizsgálata.

Nemzetközi kapcsolatok

BERINDEI, D.: Legaturi si convergente istorice româno-franceze. (A román–francia kapcsolatok és tárgyalások múltjából.)
RI, 1979 : 3. 405–429.
A kapcsolatok áttekintése a XIV. századtól, különös tekintettel az első világháború utáni időkre.

GALL, L.: Die Europäischen Mächte und der Balkan im 19. Jahrhundert. (Az európai hatalmak és a Balkán a XIX. században.)

HZ, 228. 1979 : 3. 551–571.

Délkelet-Európa, mint az európai politika problémája.

NAROCZNICKIJ, A.L.: Berlinszkij kongressz, Roszsziya i Juzsnie szlavjane. (A Berlini kongresszus, Oroszország, és a dél-szlávok.)

NNI, 1979 : 2. 72–84.

Az 1877–78-as orosz-török háborút elhelyezi a balkáni népek történetében, történelmi sorsában.

BOVYKIN, V.I.: The Franco-Russian Alliance. (A francia- orosz szövetség.)

H, 64. 1979 : 1. 20–35.

A cikk a francia-orosz kapcsolatok diplomáciai és gazdasági jelentőségét vizsgálja a múlt század végétől az első világháború befejeződéséig. Rámutat arra, hogy a két ország szövetsége milyen hatalmi erőváltozást jelenthetett volna Európában a bismarcki Németországgal szemben, illetve, hogy a szövetség fennállása ténylegesen milyen politikai lépésekben realizálódott az első világháború idején.

LAVROV, Sz.V.: Politika Anglii na Kavkaze i v Szrednej Azii v 1917–1921 godah.

(Az angolok kaukázusi és közép-ázsiai politikája 1917–21-ben.)

VI, 1979 : 5. 78 : 92.

Az újonnan napvilágra került dokumentumok alapján részletesen nyomonkövethető az angol intervenció a Kaukázusban és Turkesztánban.

SZOKOLOV, V.V.: Sztanovlenie szovetszko-avstrijszkij otnosenij. (A szovjet és az osztrák kapcsolatok kialakulása.)

NNI, 1979 : 3. 22–39.

Az 1917 és 1924 közötti diplomáciai fejlemények története.

BIHL, W.: Österreich im Kräftefeld der Kleinen Entente. (Ausztria a Kisantant erőterében.)

ÖO, 1979 : 2. 125–137.

A szerző nem tartja kielégítőnek azokat az eddigi kutatásokat, amelyek a Kisantant és Ausztria kapcsolatával foglalkoztak, tanulmányát ezért hiánypótlónak szánja. Elemzi a Kisantant létrejöttének körülményeit, a Kisantant országok helyzetét és törekvéseit, valamint Ausztriával kapcsolatos magatartásukat. Vizsgálata a Kisantant megalakulásától 1938 novemberéig terjed. A megjegyzésekben utal ORMOS M. egyik tanulmányára (Le problème de la sécurité et l'Anschluss).

MANIA, A.: Wymiana handlowa radziecko-niemiecka w latach 1933–1938. (A szovjet-német árucseré 1933–1938 között.)

SH, 22. 1979 : 2. 247–262.

A berlini lengyel nagykövetség kereskedelmi tanácsosainak jelentése alapján fel dolgozott anyag. A Szovjetunióval való kereskedelmi forgalom Hitler hatalomra-

jutása után nem követte azonnal a politikai kapcsolatok lazulását. A németek a szovjet importot csak 1936-ban csökkentették drasztikusan, az exportot pedig csak 1938-ban. A politikai kapcsolatok megváltozásán kívül (és ide tartozik a spanyol polgárháborúban elfoglalt ellentétes álláspont is) gazdasági okai is voltak a változásnak: A Szovjetunió már nem kényszerült rá a mindenáron való exportra, a német belső piac pedig több hazai árut vett fel, ugyanakkor a német külkereskedelem mindinkább az angolszászok felé fordult.

DESZJATSKOV, Sz.G.: Uajtholl i mjunhenszkaja politika. (Whitehall és a müncheni politika.)

NNI, 1979 : 3. 127–141.

Az angol levéltárakban kutatható dokumentumokkal egészíti ki a britt diplomácia történetét.

RUBIN, B.: Anglo-American Relations in Saudi-Arabia, 1941–45. (Angol-amerikai kapcsolatok Szaud-Arábiában 1941–45.)

JCH, 14. 1979 : 2. 253–267.

A szerző azt tárgyalja cikkében, hogy az olajért folytatott harcban, a hagyományos angol befolyást hogyan váltotta fel 1943-ra az amerikai.

BOUCHE, D.: Le retour de l'Afrique occidentale française dans la lutte contre l'ennemi aux côtés des Alliés. (Francia Nyugat-Afrika visszatérése a Szövetségesek oldalára az ellenséggel folytatott harcban.)

RHDGM, 29. 1979 : 2. 41–68.

A cikk Nyugat-Afrika külpolitikájának változásait elemzi a szövetségesek 1942-es Észak-Afrikában történt partra-szállása után.

KOBLJAKOV, I.K.: Voproszju vnesnej politiki SzSzsZr i mezsduarodnuh otnosenij v godu vtoroj mirovoj vojnü. (A szovjet külpolitika és a nemzetközi kapcsolatok a második világháború alatt.)

NNI, 1979 : 3. 158–168.

A 12 kötetre tervezett Második világháború története megjelent 6., 7., 8. kötetiben az antihitlerista koalíció kialakításának történetét ismerteti a szerző.

VINOGRADOV, A.: Pravda o tom, kak Italija vüska iz vtoroj mirovoj vojnü. (Az igazság arról, hogyan lépett ki Olaszország a második világháborúból.)

VI, 1979 : 5. 121–130.

főleg olasz szerzők művei alapján új részleteket közöl a háború utolsó eseményeiről.

STEINIGER, R.: Reform und Realität. Ruhrfrage und Sozialisierung in der anglo-amerikanischen Deutschlandspolitik 1947/48. (Reform és realitás. A Ruhr-kérdés és a szocializálás kérdése az angol-amerikai Németország-politikában 1947–48.)

VZ, 27. 1979 : 2. 167–241.

Anglia Németországgal kapcsolatos politikáját biztonsági szükségletei szabták

meg. Olyan politikai (parlamentari szisztéma) és gazdasági rendszert akartak Németországban megvalósítani, ami lehetetlenné tette volna további diktatúrák keletkezését. Az USA Európa gazdasági felfejlesztését illető koncepciójában megkülönböztetett szerepet játszott a Ruhr-vidék. Ezért is vonakodtak a szocializációs kísérletektől.

Egyetemes történelem

VERLINDEN, Ch.: Ist mittelalterliche Sklaverei ein bedeutsamer demographischer Faktor gewesen? (Lényeges demográfiai faktor volt-e a középkori rabszolgaság?) VSW, 66. 1979 : 2. 153–174.

A német, velencei, arab, spanyol és orosz rabszolgakereskedelmet vizsgálja a 8. és 15. század közötti időszakban. A rabszolgák egy jelentős része nem keresztény vallású volt. A szerző szerint a rabszolgaságnak egyes vidékeken fontos társadalmi-gazdasági szerepe volt.

HARTMANN, W.: Neue Texte zur bischöflichen Reformgesetzgebung aus den Jahren 829/31. Vier Diözesansynoden Halitgars von Cambrai. (829–831-es évekből származó új szövegek a püspöki reformtörvényhozáshoz. Cambrai-i Halitgar négy egyházmegyei zsinata.) DAEM, 35. 1979 : 2. 368–394.

A későkaroling-korban, Nagy Károly és Jámor Lajos időszakában az egyház alapvető reformjára törekedtek. A szerző ehhez a témakörhöz talált eddig figyelmen kívül hagyott szövegeket a Bibliothèque Nationale-ban.

HIESTAND, R.: Chronologisches zur Geschichte des Königreiches Jerusalem im 12. Jahrhundert. (A jeruzsálemi királyság XII. századi történetének kronológiájához.) DAEM, 35. 1979 : 2. 542–555.

RADDING, Ch.: Superstition to Science: Nature, Fortune and the Passing of the Medieval Ordeal. (A babonától a tudományig: természet, szerencse és a középkori istenítéletek eltűnése.)

AHR, 84. 1979 : 4. 84. 945–969.

A szerző a középkori istenítéletek hátterét igyekszik feltárni. Cikkében arra a következtetésre jut, hogy az istenítéletek intézménye nem a dogmatikus bírósági rendszereken alapult, hanem a kor fejletlen természettudományos világnézetével függött össze.

LEMARCHAND, G.: L'Église, appareil idéologique d'État. (Az egyház, mint állami ideológiai szerv.)

AHRF, 51. 1979 : avr.–juin. 250–279.

A 18. sz.-ban az Egyház fékezi a burzsoázia fejlődését indirekt módon az arisztokráciához való erős kötődésével, direkt módon pedig azzal, hogy továbbra is elítéli a kamatos kölcsönöket. Az egyház a feudális társadalomhoz és az abszolút monarchiához kötődik, mivel 1789-ben mindkettő megbukik, az egyháznak

szükségszerűen mind szervezetében mind gazdasági és társadalmi alapjaiban át kell alakulnia.

DUMKE, R.H.: *Anglo-deutscher Handel und Frühindustrialisierung in Deutschland 1822 – 1865.* (Az angol-német kereskedelem és a németországi korai iparosítás 1822–1865.)

GG, 5. 1979 : 2. 175–201.

A német-angol kereskedelemben Poroszország a közvetítő szerepét játszotta a gazdaságilag izolált német államok és Anglia között. A vasútépítések után Anglia elveszíti jelentős szerepét a német iparosításban.

GÖLLNER, E.: *Fragen der siebenbürgischen Revolution von 1848–1849 in der Frankfurter Nationalversammlung.* (Az 1848–1849-es erdélyi forradalom kérdései a frankfurti nemzetgyűlésben.)

FVL, 22. 1979 : 2. 51–60.

Az 1848-as német és erdélyi forradalom közötti kapcsolatok kutatása szemtanúk beszámolóí és a nemzetgyűlésbe delegáltak emlékiratai alapján. Pázmándy Dénes magyar meghatalmazott és Ion Maiorescu román delegált emlékiratai és beszámolóí.

HALFIN, N.A.: *Vtoraja anglo-afganskaja vojna.* (A második angol-afgán háború.) VI, 1979 : 3. 117–130.

Az 1878–1880-ban lejátódott esemény tipikus gyarmati háború volt.

HEADRICK, D.R.: *The Tools of Imperialism: Technology and the Expansion of European Colonial Empires in the Nineteenth Century.* (Az imperializmus eszközei: az európai gyarmattartó hatalmak technológiája és expanziója a 19. században.)

JMH, 51. 1979 : 2. 231–263.

A szerző arról ír, hogy az európai ipari technológia ereje mennyire megkönnyítette az európai behatolást Ázsiába és Afrikába. A gőzhajó, a gyorstűzelésű puská és nem utolsósorban a kinin használatának hatását elemzi.

FISCHER, W.: *Die Weltwirtschaft im 20. Jahrhundert. Beharrung und Wandel.* (A világgazdaság a XX. században. Állandóság és változás.)

HZ, 229. 1979 : 1. 54–84.

A világgazdaság legfontosabb strukturális jegyei az első világháború előtt, a két világháború között és a II. világháború után; trendek és ciklusok a világgazdasági fejlődésben; a fejlődő országok helyzete a világgazdaságban; következtetések a történettudomány és a gazdaságpolitikai gyakorlat számára.

AGERON, CH. R.: *Les populations du Maghreb face à la propagande allemande.* (A Maghreb népessége a német propagandával szemben.)

RHDGM, 29. 19. 9 : 2. 1–39.

Az arab nacionalisták és a náci kapcsolata. Németország propagandája a rádióban és az egyes kiadványokban a Maghreb országokban.

Kelet-Európa

- KOSZMAN, M.: Ėvolucija jazücsesztva v Pribaltike. (A pogányság evolúciója a Baltikumon.)
VI, 1979 : 5. 30–44.
A lengyel szerző a balti népek vallásos világnézetének változását vizsgálja a politeizmustól a kultikus szkepticizmusig.
- HRISZTOV, Hr.: Makedonizm' kato politiceszka koncepcija v kraja na XIX i nacsaloto na XX v. (A makedonizmus mint politikai koncepció a 19. és a 20. század fordulóján.)
IP, 1979 : 3. 23–41.
A 19. század végén az ún. makedón kérdés keretében kiéleződik a szerb-makedón viszony. A cikk Novaković macedón koncepcióját tárgyalja.
- VILINBACHOV, V.: Die Ostslawen im 10.–11. Jh. Eine sozialpsychologische Studie. (A keleti szlávok a X–XI. században. Szociálpszichológiai tanulmány.)
JGSLE, 23. 1979 : 2. 47–68.
A keleti szlávok településterületének magja a X. sz.-ban a Dnyeper és a Volhov folyók mentén volt. A szerző vizsgálja a népességnövekedést, a szexuális tabukat, a társadalmi kapcsolatok differenciáltságát, a keleti szlávok világképét, gondolkodásuk struktúráját, életmódját, stb.
- KOSSMANN, O.: Bauernfreiheit im mittelalterlichen Böhmen und Polen. (Paraszti szabadság a középkori Csehországban és Lengyelországban.)
ZO, 28. 1979 : 2. 193–238.
A német, lengyel és csehszlovák történészek a szabad parasztság X–XII. századi történetére vonatkozó nézeteinek összevetése. A tanulmány első fejezetében W. Fritze nyugat-német történész nézeteivel vitatkozik, valamint a cseh kutatás *communis opinio*-elvével. A második rész összehasonlító szintézis a középkori Lengyelország és Csehország társadalomtörténetéről, a paraszti szabadság szempontjából.
- MOSZKALENKO, E.A.: Nacional'naja bor'ba csehov v 60-e godü XIX v. v ruszszkoj dorevolucionnoj literature. (A XIX. sz. 60-as éveinek cseh nemzeti küzdelmei a forradalom előtti orosz irodalomban.)
VMU, 1979 : 2. 51–62.
A szerző kitűnő orosz folyóiratok (pl. Szovremennyyik) és nagy orosz gondolkodók (Csernisevskij) témával kapcsolatos írásait gyűjtötte össze.
- DEAC, A. – SPATATELU, I.: Prabusirea imperiului austro-ungar. (Az osztrák-magyar impérium szétesése.)
RI, 1979 : 3. 449–481.
A Monarchia széthullása után létrejött nemzetállamok kialakulásának ismertetése.

Anglia

- JOHN, E.: Edward the Confessor and the Norman succession. (Hitvalló Edward és a normann trónutódlás.)
EHR, 94. 1979 : ápr. 241–267.
Erőviszonyok az angol-szász uralkodóosztályon belül – a viking támadások okozta krízis-helyzet megoldása Hódító Vilmos trónra kerülésével – XI. századi angol elbeszélő források alapján.
- LOYN, H.R.: Anglo-Saxon England: Reflections and Insights. (Angol-szász Anglia: gondolatok és észrevételek.)
H, 64. 1979 : 2. 171–181.
A szerző az újonnan feltárt régészeti leletek és a jelenkori angol-szász kutatások kapcsolataira világít rá. Külön foglalkozik a királyságot, az egyház reformot és a pénzügyeket érintő kutatásokkal.
- McKENNA, J.W.: The myth of parliamentary sovereignty in latemedieval England. (A parlamenti szuverenitás mítosza a későközépkori Angliában.)
EHR, 372. 1979 : jul. 481–506.
Az alkotmányosság doktrínája és érvényesülése a gyakorlatban a XIV–XV. századi Angliában.
- THOMSON, J.A.F.: John de la Pole, Duke of Suffolk. (J. de la Pole, Suffolk hercege.)
Sp, 54. 1979 : 3. 528–542.
Suffolk hercege (1442–1492) távolmaradása az udvartól, helyi közéleti szereplése, bírósági tevékenysége.
- MIKLOVICH, J.: The significance of the royal sign manual in early Tudor legislative procedure. (A királyi kézjegy jelentősége a korai Tudor-korszak törvényhozásában.)
BIHR, 52. 1979: máj. 23–26.
Egységes törvényhozási rendszer kialakítása Angliában a XVI. sz. elején. A király és a parlament törvényhozási hatóköre közti válaszvonal.
- McCONICA, J.: Humanism and Aristotle in Tudor Oxford. (Humanizmus és Aristoteles a Tudor-korszakbeli Oxfordban.)
EHR, 94. 1979: ápr. 291–317.
XVI. századi egyetemi oktatás Angliában – a könyvtárak humanista könyvanyaga.
- LAKE, P.: Matthew Hutton – a Puritan Bishop? (Matthew Hutton – puritán püspök?)
H. 64, 1979 : 2. 182–204.
A szerző Matthew Hutton püspök életútjának nyomonkövetésén keresztül mutatja be a 16. sz. végi Angliában a protestantizmust.

- CRUCKSHANKS, E. – FERRIS, J. – HAYTON, D.: The house of commons vote on the transfer of the crown, 5 February 1689. (Az alsóház 1689. február 5-i szavazása a korona átruházásáról.)
BIHR, 52. 1979: máj. 37–47.
II. Jakab trónfosztása és Orániai Vilmos trónrajuttatása körüli parlamenti viták – a szavazati arányok megoszlása az alsóházban.
- GOLDSMITH, M.M.: Faction Detected: Ideological Consequences of Robert Walpole's Decline and Fall. (Leleplezett klikk: Robert Walpole hanyatlásának és bukásának ideológiai következményei.)
H., 64. 1979 : 1. 1–19.
A cikk Robert Walpole, az angol parlamenti alsóház vezetőjének politikai életútját követi nyomon 1735 és 42 között.
- VENTURI, F.: Le avventure del generale Henry Loyd. (H. Loyd tábornok kalandjai.)
RSI, 91. 1979 : 2–3. 369–433.
A 7 éves háború walesi származású hadvezérének élete, katonai pályafutása, hadtudományi munkái, kapcsolatai Pietro Verrivel.
- EMSEY, C.: The Home Office and its sources of information and investigation, 1791–1801. (A belügyminisztérium és hírszerzési és nyomozási forrásai. 1791–1801.)
EHR, 372. 1979: júl.
A Home Office szervezete, személyzete, tájékoztatói bázisai, felhasznált ágensei, ezek beszerzése, honorálása.
- BOYLE, T.: The Liberal Imperialists. (A liberális imperialisták. 1892–1906.)
BIHR, 52. 1979: máj. 48–82.
A liberális párton belüli szakadás Anglia kolonizációs politikája miatt – a szembenálló álláspontok ideológiai alátámasztása – a szavazatok megoszlása alapján a képviselők társadalmi összetétele, életkoruk szerinti helyezkedése.
- Bulgária**
- PRIMOV, B.: V'zsztanovjaveneto i ukrepvaneto na b'lgerszkata d'rzsava i Szrednevekovna Evropa (Kraja na XII – nacsato ha XIII. v. (A bolgár állam helyreállítása és megerősödése és a középkori Európa.)
IP, 35. 1979 : 3. –23.
- MECSEV, K.: Oszvoboditel'naja barba bolgarszkogo naroda v konce XII – nacsale XIII v. (A bolgár nép felszabadító harca a XII. sz. végén és a XIII. század elején.)
SzSz, 1979 : 2. 35–48.
Bulgária 1018-ban elvesztett függetlenségét 1185 – 87 között állította helyre, a kialakult helyzetbe Bizánc nem tudott belenyugodni. A Bizánc elleni harcokban a feltételezések szerint a valachok is résztvettek. A „vlahi” terminus elemzéséhez nyújt érdekes adalékot a szerző a korabeli források elemzésével.

MAKROVA, Z. SZTATELOVA, El: Ucsreditelnoto sz'branie v T'rnovo. (Alkotmányozó nemzetgyűlés T'rnovóban.)

IP, 35. 1979 : 3. 41–62.

1879-ben hirdették ki T'rnovóban a bolgár polgári alkotmányt. A cikk a nemzetgyűlés összehívásának körülményeit, és összetételének alakulását elemzi.

OGNJANOV, L.: Antivoennata dejnoszt na Alekszand'r Sztambolijszki. (A Sztambolijszki antimilitarista tevékenysége.)

IP, 35. 1979 : 2. 22–41.

A Sztambolijszki háborúellenes tevékenysége az I. világháború idején.

Resenie na Politbjuro na BKP i Posztjojanoto priszusztivie na BZNSZ za csesztvuvane na 100-godusninata ot rozsdienieto na Alekszand'r Sztambolijszki. (A BKP Központi Bizottsága Politikai Bizottsága és a Bolgár Népi Földműves Szövetség határozata Alaksandar Stambolijski születésének 100 éves évfordulója alkalmából.)

IP, 35. 1979 : 2. 3–7.

A határozat tézsei.

TISEV, D.: Otnosenieto na Alekszand'r Sztambolijszki k'm B'lgarszkata Komunisticseszká partija. (Aleksandar Stambolijszki és a BKP kapcsolata.)

IP, 35. 1979 : 2. 7–22.

A Stambolijski a Bolgár Népi Földműves Szövetség vezető alakja. A BKP-hez való viszonya ellentmondásos, egyik oldalról a BKP és a BNFSZ egyesülését támogatja, a másik oldalról pedig támadja a BKP vezetete forradalmi mozgalmat (1919–1923). A cikk ezen ellentmondás gyökereit elemzi.

Csehszlovákia

BAKALA, J.: Ketnické skladbě rané buržoázie v českých zemích. Názory a náměty. (Adalék a korai burzsoázia etnikai összetételéhez a cseh országrészekben. Nézetek és feltevések.)

SSb, 77. 1979 : 2. 81–99.

Azokat az okokat vizsgálja, amelyek a cseh tartományokban elsősorban a német ipari burzsoázia kialakulásához és megerősödéséhez vezettek. A munkaerő-piac és a tőkefelhalmozás kérdését az észak-csehszlovákiai állapotok alapján elemzi a 18. sz. közepétől a század végéig.

FIRSZOV, E.F.: Csehszlovackaja nacional'no-demokraticseszkaja partija v period politicseszkogo krizisza 1925–26 gg. (A Csehszlovák Nemzeti-demokrata párt az 1925–26-os politikai válság idején.)

VMU, 1979 : 3. 30–42.

A párt nemzeti és szociális demagógiával hatott ugyan a kispolgári rétegekre is, de valójában a nagypari burzsoázia érdekvédelmét vállalta.

Franciaország

GOLDEN, R.M.: Religious Extremism in the Mid-Seventeenth Century: the Parisian Illuminés. (Vallási extrémizmus a 17. század közepén: a párizsi illuminátusok.) ESR, 9. 1979 : 2. 195–210.

A párizsi illuminátusok két legjelentősebb egyéniségének életét, tevékenységét, műveit mutatja be a cikk.

SCHAEPER, T.J.: The Creation of the French Council of Commerce in 1700. (A francia Kereskedelmi Tanács létrehozása 1700-ban.)

ESR, 9. 1979 : 3. 313–330.

A cikk azt igyekszik bizonyítani, hogy a Kereskedelmi Tanács nem előzmény nélkül jött létre, hanem Colbert és Louvois elképzeléseit valósították meg. A tanács létrehozását a történészek jelentőségének megfelelően XIV. Lajos kormánya felvilágosult reformjaként jegyzi fel.

TACKETT, T.: L'histoire sociales du clergé diocésain dans la France du XVIIIe siècle.

(Az egyházmegyei papság társadalomtörténete a XVIII. sz.-i Franciaországban.)

RHMC, 27. 1979 : 2. 198–234.

A XVIII. sz.-ban a távolság a papság egyes rétegei között tovább mélyül. Az új papok nagyrészt a parasztság köréből származnak. A cikket részletesen térképek és statisztikai táblázatok egészítik ki.

MICHEL, M.-J.: Clergé et pastorale jansénistes a Paris (1669–1730). (Janzenista papság és pástorlevél Párizsban.)

RHMC, 27. 1979 : 2. 177–197.

Az egyes janzenista parókiák és a bennük folyó élet bemutatása, a fő vezetők jellemzése, a janzenizmus kapcsolata a protestantizmussal.

TORJUSSEN, S.: Saint-Just et ses biographes. Mécanique d'un mythe. (Saint-Just és életrajzírói. Egy mítosz mechanizmusa.)

AHRF, 51. 1979. avr.–jún. 234–249.

Az egyes életrajzírók elemzéseit elsősorban társadalmi hovatartozásuk szabta meg. Saint-Just alakját általában végletesen ábrázolják, hősként vagy szörnyként.

HESSE, Ph.-J.: Géographie coutumière et révoltes paysannes en 1789. (A szokások földrajza és a parasztfelkelések 1789-ben.)

AHRF, 51. 1979: avr.–juin. 280–300.

A parasztfelkelések jellegét elsősorban a különböző, vidékenként eltérő földhasználati jogok és szokások határozták meg.

PHILLIPS, R.: Le divorce en France à la fin du XVIIIe siècle. (A válás Franciaországban a XVIII. sz. végén.)

AESC, 34. 1979 : 2. 385–398.

Franciaország 1792-től törvénybe iktatta a válást. A cikk elemzi a válás társadalmi és demográfiai következményeit.

HOLZAPFEL, K.: Revolution und Ausgleich. Zu einigen Aspekten der Julirevolution von 1830 in Frankreich. (Forradalom és kiegyezés. Az 1830-as francia júliusi forradalom néhány aspektusához.)

ZG, 1979 : 2. 111–125.

A júliusi forradalom Franciaországon kívüli eredményei, a Szentszövetség államainak magatartása, a forradalmi Franciaország és a Szentszövetség államainak kiegyezése a francia és az európai népmozgalom kárára.

SEWELL, W.H.: Corporations Républicaines: The Revolutionary Idiom of Parisian Workers in 1848. (A republikánusok testületei: a párizsi munkások forradalmi megnyilvánulása.)

CSSH, 21. 1979 : 2. 195–203.

A régi (1848 előtti) és a 48-as események alatt újonnan létrejött munkásszervezeteket hasonlítja össze a szerző, kiemelve, hogy az utóbbiakban a munkások és nem a mesterek játszották a vezető szerepet. Hangsúlyozza a szocialista eszmék hatását ezekre a szervezetekre.

KADDACHE, M.: L'opinion politique musulmane en Algérie et l'administratin française (1939–1942). (A muzulmán politikai közvélemény Algériában és a francia közigazgatás (1939–1942).)

RDGM, 29. 1979 : 2. 95–115.

A franciák élesen visszaszorítanak minden olyan elemet, amely függetlenségi törekvésekkel lépett fel. A nagy többség, köztük a társadalmi elit, végig hű marad a franciákhoz, az 1940-es vereség ellenére is.

COQUERY-VIDROVITCH, C.: Vichy et l'industrialisation aux colonies. (Vichy és az iparosítás a gyarmatokon.)

RDGM, 29. 1979 : 2. 69–94.

A Monnet terv végrehajtása és az egyes iparágak fejlődése a különböző észak és nyugat-afrikai országokban 1942-től. De Gaulle voltaképpen folytatja a Vichy-kormány iparosítási politikáját.

Lengyelország

KOWMIANSKI, H.: Król Bolesław II i biskup krakowski Stanisław. Dwie tradycje ustrojowe: jedynowładcza i patrymonialna. (II. Boleszló király és Szaniszló krakkói püspök. Két kormányzati tendencia: autokratikus és patrimonialis.)

SH, 22. 1979 : 2. 165–197.

II. Boleszló király és Szaniszló krakkói püspök között 1079-ben konfliktus tört ki, mely a püspök kivégzésével fejeződött be. A későbbi középkori lengyel történetírás és egyéb források alapján elemzi a lengyel uralkodási forma alakulását.

DAROWSKI, R.: Gorgonius Ageison SJ (1604–1665), Professor an der Wilnaer Akademie. (Gorgonius Ageison SJ, 1604–1665, a vilnai akadémia professzora.)

ZO, 28. 1979 : 2. 256–269.

A lengyel jezsuita szerző forrásanyagra támaszkodva mutatja be Gorgonius Ageison életútját és tudományos tevékenységét. Ageison a filozófia, a teológia és a kánonjog professzora volt. A szerző áttekinti G.A. filozófiai és egyházi hagyatékát, röviden jellemzi nézeteit.

FUCHS, K.: Zur Rolle des schlesischen Judentums bei der wirtschaftlichen Entwicklung Oberschlesiens. (A sziléziai zsidóságnak Felső-Szilézia gazdasági fejlődésében játszott szerepéhez.)

ZO, 28. 1979 : 2. 270–283.

Felső-Szilézia gazdasági fejlődését az 1813/14-es szabadságharc után 2 tényező jellemezte: liberalizmus és a Stein-Hardenberg-féle reformok. Ehhez járult a zsidóság emancipációs folyamata, amely lehetővé tette Felső-Szilézia iparosítási folyamatában játszott jelentős szerepüket.

ORŁOWICZ, M.: Pamiętniki.. Fragment z lat 1908–1909. Opracowali Wiesław Bienkowski i Jan Hulewicz. (Emlékiratok. Részlet 1908–1909-ből. Feldolgozta W. Bienkowski és J. Hulewicz)

SH, 22. 1979 : 2. 295–333.

Az emlékiratok záró közleménye a haladó krakkói egyetemi ifjúság századeleji életét, mozgalmait mutatja be.

NAZAREWICZ, R.: Z dziejów walki o kształt państwowości polskiej. Ofensywa antykomunistyczna prawicowego podziemia, 1943–1944. (A lengyel államformáért vívott harc történetéből. A jobboldali földalatti mozgalom antikomunista offenzívája, 1943–1944.)

PW, 22. 1979 : 2. 73–102.

A földesúri-burzoá lengyel politikusok, a polgári pártok, a londi emigránskormány nem volt hajlandó együttműködni a Lengyel Munkáspárttal az ország felszabadításában. A politikai csatározásokon kívül fegyveres akciókra is sor került, 1943 tavaszától 1944 nyaráig mintegy 550 pártaktivista, Népi Gárda-tag vagy Népi Hadsereg-tag vesztette életét jobboldali provokátorokkal vívott harcban.

Németország

MORAW, P.: Kaiser Karl IV. im deutschen Spätmittelalter. (IV. Károly császár a német későközépkorban.)

HZ, 229. 1979 : 1. 1–24.

IV. Károly halálának 600. évfordulója (1978) alkalmából a szerző megkísérli meghatározni a császár történelmi helyét a német későközépkorban: az udvari és közigazgatástörténet; a tér és térezékelés-történet; a királyság társadalmi bázisának története; és az összbirodalomban érdekelt erők konstellációjának története szempontjából.

BOOCKMANN, H.: Zu den Wirkungen der „Reform Kaiser Siegmunds“. (A „Zsigmond császár reformja” hatásaihoz.)
DAEM, 35. 1979 : 2. 514–541.

Az 1439-ben „Zsigmond császár reformja” (Reformatio Sigismundi) címmel keletkezett irat a birodalom és az egyház reformját követelte.
Az irat keletkezési körülményei, elemzése és hatásai a korban.

ALTHOFF, G.: Studien zur habsburgischen Merowingersage. (Tanulmányok a Habsburgok Meroving-mondájához.)

MIŐG, 1979 : 1–2. 71–100.

A Habsburgok eredet-elmélete. A XVI. században alakult ki I. Miksa császár uralkodása idején. A Habsburgok őseinek a Merovingokat tekintették. A monda keletkezésének, elterjesztésének ideológiai funkciója.

KÖNIG, G.: Peter Lambeck (1628–80), Bibliothekar Kaiser Leopolds I. (Peter Lambeck (1628–1680), I. Lipót császár könyvtárosa.)

MIŐG, 1979 : 1–2. 121–166.

Lambeck élete, tudományos tevékenysége és jelentősége.

SPREE, R.: Veränderungen der Muster zyklischen Wachstums der deutschen Wirtschaft von der Früh-zur Hochindustrialisierung. (A ciklikus növekedés modelljének változásai a német gazdaságban, a korai és a kiteljesedett iparosítás közötti időszakban.)

GG, 5. 1979 : 2. 228–251.

A növekedési ciklusok lefolyási formáinak változását vizsgálja a 19. sz.-i Németországban, három perióduson keresztül: korai szakasz (1821–1848), Take-Off periódus (1848–1879) és a kiteljesedett iparosodás kora (1879–1912).

FREMDLING, R.: Modernisierung und Wachstum der Schwerindustrie in Deutschland, 1830–1860. (Modernizáció és a német nehézipar növekedése 1830 és 1860 között.)

GG, 5. 1979 : 2. 201–228.

A németországi iparosítás határokat átlépő tendenciáit vizsgálja. Ennek fényében a Rajna-Vesztfália-i és az északfrancia–belga iparosodás egymás kiegészítéseként is értelmezhető. A modernizációs folyamatban így a „külföld” endogén faktornak is felfogható.

BERMANN, K.: Zur politischen Haltung der gemässigten Liberalen am Vorabend und in der deutschen Märzrevolution 1848. (A mérsékelt liberálisok politikai magatartásához az 1848-as forradalom előestéjén és a forradalomban Németországban.)

ZfG, 1979 : 3. 209–225.

NOLTE, E.: Deutscher Scheinkonstitutionalismus? (Német látszatkormányosság?)
HZ, 228. 1979 : 3. 529–550.

Az utóbbi években a német történettudományban ismét gyakran használják a

„pszeudo-konstitucionalizmus” terminust, a Bismarck-birodalom alkotmányos állapotának jellemzésére. A szerző e fogalom tartalmát, használhatóságát vizsgálja, valamint azt, hogy mit jelent ennek jelenlegi feltűnése.

ESPOSITO, A.: La valutazione dell'opera di Bismarck nella Germania nazionalsocialista attraverso l'esame della storiografia e della pubblicistica. (Parte seconda.) Bismarck munkásságának értékelése a nemzetiszocialista Németországban a historiográfia és a publicisztika vizsgálatán keresztül. 2. r. SCo. 10. 1979 : 2. 297–322.

Változó irányzatok Bismarck szellemi és ideológiai örökségének értékelésében az 1935–45 közötti korszak német újságírásában.

WEISSBECKER, M. – GOTTWALD, H.: Zur Rolle der Führer bürgerlicher Parteien. Biographische Aspekte in der Geschichte der politischen Parteien des deutschen Imperialismus von der Jahrhundertwende bis 1945. (A polgári pártok vezetőinek szerepéhez. Életrajzi aspektusok a német imperializmus politikai pártjainak történetében, a századfordulótól 1945-ig.) ZG, 27. 1979 : 4. 299–315.

A polgári vezetőkben visszatükröződnek az imperializmus alapvető céljai és struktúrái. Az életrajzok, életrajzi-monografikus ábrázolások hozzájárulnak a marxista–leninista történelemkép kiszélesítéséhez.

AHRENS, G.: Hanseatische Kaufmannschaft und Wissenschaftsförderung. Vorgeschichte, Gründung und Anfänge der „Hamburgischen Wissenschaftlichen Stiftung” von 1907. (A Hanza-kereskedők és a tudomány pártolása. A „Hamburgi Tudományos Alapítvány” előtörténete, alapítása és kezdetei 1907-ben.) VWS, 66. 1979 : 2. 216–231.

Elsősorban Werner von Melle szenátor működésén keresztül mutatja be a hamburgi polgárság tudományos kutatást finanszírozó tevékenységét.

MASINI, F.: Il mito della tecnica nei prodromi del nazismo. (A technika mítosza a náciizmus előjelei között.)

CM, 17. 1979 : 2. 99–104.

A nyugatnémet és olasz historiográfiában Weimar 1919–32 közötti éveiről kialakított szemlélet felülvizsgálata – az ipari társadalom újrastrukturálódása – a technikának a hatalom eszközeként való ideológiai meghatározása.

BROWDER, C.G.: Die Anfänge des SD. Dokumente aus der Organisationsgeschichte des Sicherheitsdienstes des Reichsführer SS. (A Biztonsági Szolgálat kialakulása és korai működése. Dokumentumok a Reichsführer SS titkosszolgálatának szervezettörténetéről.)

VZ, 27. 1979 : 2. 299–324.

A hesseni levéltár segítségével összeállított amerikai dokumentáció pontosabb képet rajzol az Sd (Sicherheitsdienst) korai működéséről, feladatköréről. A dokumentumok a számításvághető egyházi, monarchista, nemzetiszocialista és marxista ellenzék megfigyeléséről, és az ellenzéki csoportokkal kapcsolatos náci álláspontokról rajzolnak hitelesebb képet.

KATEF, M.K.: Hitlerjugend und Schule im Dritten Reich. (Hitlerjugend és iskola a Harmadik Birodalomban.)

HZ, 228. 1979 : 3. 572–623.

A tanárok politikai magatartása Németországban 1933 után, a náci Tanári Szövetség funkciója.

ARTAUD, D.: Die Hintergründe der Ruhrbesetzung. Das Problem der interalliierten Schulden. (A Ruhr-vidék megszállásának következményei. A német adósságok szövetségesek közötti elosztásának kérdései.)

VZ, 27. 1979 : 2. 241–260.

A német adósságok behajtásánál, a szövetségeseknek különböző egymással ellentétes érdekeik voltak. Ezeknek pénzügyi és gazdasági háttérébe nyújt betekintést Artaud cikke, megvilágítván a szövetségesek egymásközi viszállyai és a Ruhr-vidék megszállásának összefüggéseit.

(DROBISCH) DROBIS, K.: Antifasisztizskaja gruppa „Belaja roza”. (A „Fehér róza” antifasiszta csoport.)

NNI, 1979 : 3. 91–107.

Az 1943 február 19-i müncheni eseményekkel kapcsolatos új kutatási eredményeiről számol be az NDK történésze.

CONWAY, S.J.: Frühe Augenzeugenberichte aus Auschwitz. Glaubwürdigkeit und Wirkungsgeschichte. (Korai beszámolók Auschwitz-ról. Szavahihetőség és hatástörténet.)

VZ, 27. 1979 : 2. 260–284.

A cikk arra a kérdésre keres választ, miért fogadták hitetlenkedve a haláltáborokról szóló jelentéseket. Az egyik első jelentést az ún. WRB-jelentés keletkezését, tartalmát és az általa kiváltott reakciókat elemzi.

SCHUMANN, W.: Die wirtschaftliche Überlebensstrategie des deutschen Imperialismus in der Endphase des zweiten Weltkrieges. (A német imperializmus gazdaságpolitikai túlélés-stratégiája a második világháború befejező szakaszában.)

ZfG, 27. 1979 : 6. 499–513.

A gazdasági – és különösen a külgazdasági – kérdések a fasiszta német állam háború utáni tervezéseinek legfontosabb részét jelentették. A szerző részletesen mutatja be azokat az intézkedéseket, amelyeket 1944 tavaszától kezdve készítettek elő és amely gazdasági vonatkozásban a túlélési stratégia része volt.

BROSZAT, M.: „Holocaust” und die Geschichtswissenschaft. (A „Holocaust” és a történelemtudomány.)

VZ, 27. 1979 : 2. 285–298.

A film bemutatása a német történészek számára „fekete péntek”-sorozatát jelentette. 15 millió nyugatnémet tévéző szembesült Gerald Green filmjének jóvoltából a náci Németország borzalmaival. A kiváltott sokk nagysága miatt felmerül a kérdés, nem adósak-e a történészek a náci idők és a zsidók sorsának bemutatásával.

Olaszország

LAW, J.E.: Verona and the Venetian state in the fifteenth century. (Verona és a velencei állam a 15. században.)

BIHR, 52. 1979 : máj. 9–22.

A német-római császárság és Velence hatalmi törekvései a Verona feletti uralomért – a velencei köztársaság szárazföldi államszervezete.

RICUPERATI, G.: A proposito di Paolo Mattia Doria. (P.M. Doriáról.)

RSI, 91. 1979 : 2–3. 261–285.

P.M. Doria filozófiai–államtudományi munkásságának egykorú európai visszhangja – ellentmondások, polémikák a XVIII. sz. filozófusainak Doria-értékelésében – szembefordulása a felvilágosodás nagy áramlataival.

DIAZ, F.: Aspetti e problemi di storia della Toscana nel Settecento. (Szempontok és problémák Toscana XVIII. sz.-i történetével kapcsolatban.)

RSI, 91. 1979 : 2–3. 286–312.

Toscana gazdasági élete, mezőgazdasági termelési rendszere, társadalmi struktúrája – a történetírás eddigi eredményei – szempontok a további kutatásokhoz.

CAPRA, C.: Riforme finanziarie e mutamento istituzionale nello Stato di Milano: gli anni sessanta del secolo XVIII. (Pénzügyi reformok és közigazgatási változások Milano államában: a XVIII. sz. hatvanas évei.)

RSI, 91. 1979: 2–3. 313–368.

A 60-as évek döntő átalakulásainak gyökere.

CEVA, L.: Appunti per una storia dello Stato Maggiore general fino alla vigilia della „non belligeranza” (giugno 1925 – luglio 1939). (Feljegyzések a vezérkar történetéhez a „hadbanemlépés” előestéjéig. 1925. jún. – 1939. júl.)

SCo, 10. 1979 : 2. 207–252.

A hadseregpolitika irányváltásai – Badoglio viszonyulása a fasiszta vonalvezetéshez.

Románia

IONESCU-NIȘCOV, T.: Cancelaria domnească a lui Mihai Viteazul. (Mihai Viteazul fejedelmi kancelláriája.)

RI, 32. 179 : 5. 865–875.

A középkori feudális intézmény újonnan feltárt elemeit vizsgálja.

CONSTANTINESCU, I.: Agricultura în Țara Românească în timpul regimului fanariot. (A román mezőgazdaság helyzete Havasalföldön a fanarióta korszakban.)

RI, 32. 1979 : 4. 663–687.

Azokat az egymással ellentétes tényezőket vizsgálja, amelyek bizonyos mértékben, de hozzájárultak a XVIII. századi mezőgazdasági élet fejlődéséhez.

CEAUSESCU, I.: Din cronică luptei poporului român pentru unitate și independență. 1878–1918. (A román nép egységéért és függetlenségéért folytatott harcának krónikája.)

AI, 25. 1979 : 2. 92–116.

A politikai és kulturális események kronológikus sorrendben kerülnek bemutatásra.

STEIN, T.: Zur Frage der rumänischen Landwirtschaft im Ersten Weltkrieg. (A román mezőgazdaság kérdéséhez az első világháborúban.)

ÖO, 1979 : 2. 115–124.

1916. dec. 1-től 1918. okt. 31-ig a központi hatalmak többek között több mint 1 millió tonna gabonát és ugyanennyi kőolajat szállítottak ki Romániából.

A szerző adatokat közöl a romániai gabonatermelésre a háború alatt.

ANDONE, A. – POȘTĂRIȚĂ, E.: Mărturii documentare. (Dokumentum jellegű vallo-mások.)

RA, 1979 : 3. 240–265.

Románia fontos belpolitikai vonatkozású eseményeit és a nemzetközi helyzet alakulását egyaránt tükrözi az itt közzétett gyűjtemény, amely 1933–1944 közötti időszak sajtó anyagát és a belügyminisztérium levéltára gyűjteményének egy részét foglalja magába.

UDREA, T.: Politica de alianțe ale PCR Constituirea Blocului Național Democratic în iunie 1944. (A RKP szövetségi politikája: a Nemzeti Demokratikus Blokk megteremtése 1944 júniusában.)

RI, 32. 1979 : 6. 1011–1037.

A RKP már 1934-től kezdve harcolt a nemzeti egységfront megteremtéséért.

Spanyolország

STRADLING, R.A.: Seventeenth Century Spain: Decline or Survival? (17. századi Spanyolország: hanyatlás vagy túlélés?)

ESR, 9. 1979 : 2. 157–194.

A szerző azt a folyamatot kíséri végig, amikor a Habsburg uralom megszűnt Spanyolországban, s a francia befolyás váltotta azt fel.

FREEDMAN, D.H.: An unsuccessful attempt at urban organization in twelfth-century Catalonia. (Sikertelen városi szervezkedési kísérlet a XII. sz.-i Katalóniában.)

S, 54. 1979 : 3. 479–491.

A városi polgárság kísérlete az egyházi jurisdictio alóli függetlenülésre és a kon-zuli rendszeren alapuló önkormányzat bevezetésére.

STRADLING, R.: Catastrophe and Recovery: The Defeat of Spain 1639–42. (Kataszt-rófa és felépülés: Spanyolország legyőzése, 1639–43.)

H, 64. 1979 : 2. 205–219.

A cikk az 1639 és 1643 közötti spanyol háborúkkal foglalkozik és arra a kérdésre keres választ, hogy az 1643-as Rocroi-i vereség mennyiben járult hozzá a spanyol hegemonia összeomlásához.

KRENDL, P.: Spanische Gesandte berichten über Maximilian I., den Hof und das Reich. (Spanyol követek beszámolója I. Miksáról, az udvarról és a birodalomról.) MIÖG, 1979 : 1–2. 101–120.
Habsburg–spanyol kapcsolatok I. Miksa illetve Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella uralkodása idején. A követi jelentések elemzése.

LANNON, F.: The Socio-Political Role of the Spanish Church. (A spanyol egyház szociál-politikai szerepe.) JCH, 14. 1979 : 2. 193–210.
A tanulmány a XIX. századtól a spanyol polgárháborúig foglalja össze az egyház tevékenységét, kiemelve a jezsuiták, és az egyháznak az oktatás területén elért hatását.

Szovjetunió

BUGANOV, V.: Moskau vom 12. bis zum beginnenden 18. Jh. (Moszkva a XII. századtól a XVIII. század elejéig.) IGSLE, 23. 1979 : 2. 9–24.
Moszkva történetének rövid áttekintése.

ROZNER, I.G.: Oszvoboditel'naja vojna ukrainszkogo naroda 1648–1654 gg. i Roszszija. (Az ukrán nép felszabadító háborúja és Oroszország.) VI, 1979 : 4. 51–64.
Az orosz diplomáciai, politikai, gazdasági és katonai segítség eddig alig ismert részleteit dolgozza ki a tanulmány.

MEISKE, C.: Das Sobornoe Ulozenie von 1649 – ein Denkmal der russischen Feudalgesetzgebung. (Az 1649. évi Szabornoe Ulozenie – az orosz feudális törvényhozás emléke.) JGSLE, 23. 1979 : 2. 35–46.
Az Ulozenie keletkezésével kapcsolatos kérdések vizsgálata: milyen társadalmi hajtóerők segítették a kódex létrejöttét; kinek az érdekeit tükrözik a rögzített paragrafusok; milyen forrásokból merítették a törvényhozók. – Az eddigi, az Ulozeniával foglalkozó kutatás eredményeinek bemutatása. Az Ulozenie jelentősége: az élesedő osztályharc terméke, megingatta a bojárak pozícióját.

PAVLENKO, N.I.: Tri tak nazüvaemüh zavescsanija Petra I. (Nagy Péter három úgynevezett végrendelete.) VI, 1979 : 2. 129–144.
Három apokrif keletkezéséről, céljáról, sorsáról ír a szerző, hogy határozottan leszögezze: I. Péter cárnak nem volt végrendelete.

- DONNERT, E.:** Zur Verbreitung bürgerlicher Wissenschafts- und Gesellschaftslehren an der Universität Moskau in der zweiten Hälfte des 18. Jh. (Az polgári tudomány és társadalomtanok elterjedéséhez a moszkvai egyetemen a XVIII. század második felében.)
JGSLE, 23. 1979 : 2. 25–35.
Az 1755-ben alapított moszkvai egyetemnek, Oroszország első egyetemének szerepe a polgári tudomány- és társadalomtanok elterjesztésében.
- GRAU, C.:** Zur Ideologieggeschichte in Russland und zu den deutsch-russischen Beziehungen in den Sechziger/siebziger Jahren des 18. Jh. (Az oroszországi ideológiai történethez és a német–orosz kapcsolatokhoz a XVIII. század 60-as–70-es éveiben.)
JGSLE, 23. 1979 : 2. 83–98.
A tanulmány túlnyomórészt E. DONNERT: Politische Ideologie der russischen Gesellschaft zu Beginn der Regierungszeit Katharinas II. Gesellschaftstheorien und Staatlehren in der Ära des Aufgeklärten Absolutismus. (Az orosz társadalom politikai ideológiája II. Katalin kormányzásának kezdetén. Társadalomelméletek és államtanok a felvilágosult abszolutizmus korában, Berlin 1976.) c. könyvhöz kapcsolódik.
- NAROCSNICKIJ, A.L.:** Roszsizja i napoleonovszkie vojnü za goszpodstvo nad Evropoj. (Oroszország és az európai uralomért folytatott napoleoni háborúk.) VI, 1979 : 4. 65–81.
A szerző felveti az ellenállás és az alkalmazkodás nagy társadalmi kérdéseit, szisztematikusan kezelve számos, eddig alig rendezett és kutatott tényanyagot.
- LAPTEVA, L.P.:** Szlavjanovedenie v Moszkovszkom universzitete sz 1835 po 1917 g. (Szlavisztikai kutatások a Moszkvai egyetemen 1835 és 1917 között.) VMU, 1979 : 2. 38–50.
A szláv nyelvtörténet és irodalom egyetemi oktatásának története.
- ZAHAROVA, L.G.:** Programma otmenü kreposztного prava Redakcionnüh komiszj i dvorjansztvo. (A Szerkesztőbizottságok programja a jobbágyrendszer és a nemesség felszámolására.) VMU, 1979 : 2. 22–37.
Az 1861-es oroszországi jobbágyreform előtörténetéhez kapunk eddig ismeretlen adalékokat.
- LINCOLN, B.W.:** A Profile of the Russian Bureaucracy on the Eve of the Great Reforms. (Az orosz bürokrácia profilja a nagy reformok előestéjén.) JGO, 27. 1979 : 2. 181–196.
A szerző arra keresi a választ, hogy milyen volt az a közszolgálati rendszer, amellyel meg lehetett valósítani a nagy reformokat. Táblázatokkal mutatja be az orosz bürokrácia rendszerét, a köztisztviselők összetételét, számuk emelkedését összességében és az egyes hivatalokra lebontva.

Di SIMPLICO, Daša e Oscar: Sulle origini dell'intelligencija russa. (Az orosz intelligencia eredetéről.)

SSzt, 20. 1979 : 2. 339–372.

Az intelligencia-fogalom értelmezése Oroszország vonatkozásában – a XIX. sz. szellemi forrásai.

PELEVIN, Ju, A.: Novüe materialü o narodovol'cah A. Mihajlove, A. Pribilevoj-Korbe, L. Tihomirove. (Új dokumentumok három narodnyikról.)

VMU, 1979 : 3. 65–77.

A 7 levél és egy visszaemlékezés érdekes részleteket tár fel Mihajlov és Korba személyes kapcsolatáról, illetve Tyihomirov személyiségéről.

MÜLLER, E.: Der Beitrag der Bauern zur Industrialisierung Russlands, 1885–1930.

Bemerkungen zur Korrektur eines Interpretationsmodells. (A parasztok hozzájárulása Oroszország iparosításához, 1885–1930. Megjegyzések egy interpretációs modell helyesbítéséhez.)

IGo, 27. 1979 : 2. 197–219.

BUHOVEC, O.G.: K metodike izucsenija „prigovornogo” dvizsenija i ego roli v bor'be kreszt'jansztva v 1905–1907 godah. (A „feliratos” mozgalom és szerepe a parasztok küzdelmeiben 1905–07-ben. A kutatás módszertana.)

ISzSzsZr, 1979 : 3. 96–112.

A Szamarai kormányzóságban készült 79 paraszti felirat tanulmányozása során írta módszertani eszmefuttatását a szerző.

ALEKSZANDROV, – ANFIMOV, – BUGANOV, – stb.: Nekotorüe problemü isztorii kreszt'jansztva SzSzsZr dooktjabr'szkogo perioda. (A Szovjetunió parasztságának forradalom-előtti történelméről.)

ISzSzsZr, 1979 : 3. 49–70.

A szerzői kollektíva a mai Szovjetunió területén élő népek parasztságának osztállyá formálódását, a termelőeszközök és termelési viszonyok fejlődését és hatásukat a parasztságra, a paraszti osztályharcot, kultúrájukat és életmódjukat kutatta.

DOMRACSEVA, T.V.: Zemleusztrojsztvo v RSzFSzR v 1917–1922 gg. (Az oroszországi földrendezés 1917–22-ben.)

VI, 1979 : 4. 158–168.

A historiográfiai munka megkísérli rendszerezni a témával kapcsolatos szakirodalmat és a kutatók rendelkezésére álló forrásokat.

LIHACSEV, M.T.: Goszudarsztvennüe glavnüe i oszobüe komitetü Vremennogo pravitel'sztva. (Az Ideiglenes Kormány állami fő- és különleges bizottságai.)

VI, 1979 : 2. 30–41.

A szerző azt elemzi, hogy milyen szervezeti felépítettségű volt és hogyan funkcionált a februári forradalom után létesült állami főbizottságok és speciális testületek egész sora Oroszországban.

PINEGINA, L.A.: Nekotorie dannie o csiszlenoszti i szosztave intelligencii k nacsalu voszstanovitel'nogo perioda. (Az értelmiség számszerű összetételének néhány adata a helyreállítási korszak elején.)

VMU, 1979 : 3. 12–20.

Az 1922 és 1923-as összeírási adatok alapján végzett számításokat (10 táblázat) és következtetéseket a szerző.

SZELUNSZKAJA, V.M.: Leninszkij kooperativnij plan i ego dal'nejsee razvitie v dokumentah KPSZSZ. (A lenini szövetkezeti terv és annak továbbfejlesztése az SZKP dokumentumai tükrében.)

VIKPSZSZ, 1979 : 4. 12–27.

NEZSINSZKIJ, L.N.: Preemsztvennoszt' i razvitie konsztitucionnuh osnov vnesnej politiki Szovetszkogo goszudarsztva. (Kontinuitás és a szovjet külpolitika alkotmányos alapjainak fejlődése.)

ISzSzSzR, 1979 : 3. 3–21.

A szerző a béke-dekrétumtól kezdve analizálja a demokratikus és következetesen progresszív szovjet külpolitikát.

KULICSENKO, M.I.: Obrazovanie i razvitie szovetszkogo naroda kak novoj isztorieszkzj obcsnosztii. (A szovjet nép, mint új történelmi közösség kialakulása és fejlődése.)

VI, 1979 : 4. 3–23.

A historiográfiai cikk azokkal a párthatározatokkal és a témával kapcsolatos kutatásokkal ismerteti meg, amelyek elősegítették, ill. rögzítették a jelzett történelmi folyamatot.

Politics in the USSR. (Politika a Szovjetunióban.)

MT, 1979 : 1. 4–13.

A cikk francia kommunisták kerekasztal-beszélgetése. Szó esik a Szovjetunióról mint modellről, a politikai demokráciáról, a hatalmi szerkezet és a politikai mechanizmusok összefüggéséről, az állam, a párt és a tömegek viszonyáról, a gazdasági és társadalmi problémákról és meghaladásuk lehetőségeiről.

USA

DUBOVICKIJ, G.A.: Demokraticseskaja partija i politicseskaja bor'ba v SzSA v period prezidentsztva M. Van-Bjuren. (A Demokrata párt és a politikai küzdelem az USA-ban M. Van Buren elnöksége idején.)

VMU, 1979 : 3. 43–57.

Az 1836–1840-es években az amerikai politika-történet nagy változásainak előkészületei zajlanak.

WIENER, J.: Class Structure and Economic Development in the American South, 1865–1955. (Osztálytagozódás és gazdasági fejlődés 1865 és 1955 között Amerika déli államaiban.)

AHR, 84. 1979 : 4. 970–1006.

A cikk a polgárháború utáni társadalmi-gazdasági helyzetet vizsgálja az USA déli államaiban. Részletesen kitér arra, hogy milyen törvényes és törvénytelen eszközökkel igyekeztek az ültetvényesek a szegények, főleg a színesbőrűek munkaerővándorlását megakadályozni. A szerző reagál a cikkel kapcsolatban publikált kritikákra is.

KOZENKO, B.D.: V. Vil'szon – burzsuaznűj reformator. (Woodrow Wilson a polgári reformer.)

VI, 1979 : 4. 133–147.

Az 1912-es amerikai elnökválasztás hőse, a szocializmus elleni harc új eszközeinek alkalmazója, a válságokat reformpolitikával feloldó W. Wilson.

MAL'KOV, V.L.: Garri Gopkinsz: sztranićü politicseszkoj biografii. (Harry Hopkins politikai életrajzából.)

NNI, 1979 : 3. 108–126.

Az amerikai elnök tanácsadójának diplomáciai működése a második világháború előtti évektől 1942-ig. (Az életrajz első részét lásd: Novaja i Novejsaja Isztorija 1979 : 2. Folyt. köv.)

TROFIMENKO, G.A.: Szredsztva i metodü vnesnej politiki SzSA. (Az Egyesült Államok külpolitikai eszközei és módszerei.)

VI, 1979 : 5. 59–77.

A második világháború utáni amerikai külpolitika jellegzetességeit, tendenciáját elemzi a szerző.

